T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BALKAN ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CUMHURİYETİN İLANINDAN SONRA EDİRNE'DE YAHUDİ VARLIĞI VE KÜLTÜRÜ

MERVE İSTİL

1178250114

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ SABRİ CAN SANNAV

EDİRNE 2021

Tezin Adı: Cumhuriyetin İlanından Sonra Edirne'de Yahudi Varlığı ve Kültürü

Hazırlayan: Merve İSTİL

ÖZET

Bilindiği gibi Yakındoğu'da bulunan İsrailoğullarının dağılması ile Yahudiler dünyanın çeşitli bölgelerine göç etmişlerdi. Bunların bir kısmı Suriye üzerinden Anadolu'ya yerleşirken bir kısmı da bugün İspanya toprakları içinde kalan bölgeye yerleştiler. İspanya'da Müslüman yönetimi ile iyi bir hayat yaşama imkânı elde eden Yahudiler, Hıristiyanların bölgeye yerleşmesi ve yönetim kurması ile işler tersine dönmüştür. 1492'de ise bu topraklardan göç etmek zorunda kalan Sefarad Yahudilerinin bir kısmı, Rumeli topraklarında yaşayan dindaşlarının çağrılarının etkisiyle ve Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilerek, imparatorluk sınırları içinde kalan topraklara yerleşmişlerdir. Bu yerleşimle birlikte Yahudiler, hem bölge halklarıyla çeşitli ilişkiler kurup bilgi ve kültür alışverişlerinde bulunmuşlar, hem de saray ile iyi geçinerek önemli görevler üstlenerek imparatorluğa hizmet etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ne İstanbul'un fethine kadar 88 yıl başkentlik yapmış olan Edirne, tarih boyunca üç semavî dinin barış içerisinde bir arada bulunabildiği Balkanların en önemli şehirlerinden birisi olma özelliğini taşımıştır. Bu semavî dinlerin en önemlilerinden birisi de hiç şüphesiz ki Yahudiliktir. İspanya'dan 1492'de Yahudilerin kovulmasını müteakiben, Yahudi göçmenlerin Osmanlı topraklarında örgütlendikleri ilk cemaatlerden biri Edirne olmuştur. Ticaret merkezi olan şehir aynı zamanda kültür, sanat ve edebiyat alanında birçok ünlü kişiyi barındırmıştır. Ancak zaman içinde yaşanan olaylar Edirne'nin Yahudi nüfusunun gitgide azalmasına ve sonrasında da yok olmasına neden olmuştur. Bu tezde günümüzde sadece bir Yahudi ailenin yaşamış olduğu şehirde cumhuriyetin ilanıyla birlikte yaşanan süreç ve günümüze değin, Edirne Yahudi toplumunun sosyal ve kültürel hayatı incelenecektir. Çalışmanın amacı, Yahudilerin Edirne'ye katkıları ve topluma etkilerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Edirne, Yahudi, Sinagog, çok kültürlülük.

Name of Thesis: Jewish Presence and Culture in Edirne After the Proclamation of the Republic

Prepared By: Merve İSTİL

ABSTRACT

As it is known, with the dissolution of the Israelites in the Near East, the Jews migrated to various parts of the World. While some of them settled in Anatolia via Syria, some of them settled in the region that is in the territory of Spain today. With the Jews, who had the opportunity to live a good life with the Muslim administration in Spain, the Christians settled in the region and established an administration, things reversed. In 1492, some Sephardic Jews who had to emigrate from these lands settled in the lands within the borders of the Ottoman Empire by following the calls of their coreligionists living in Rumelia. With this settlement, the Jews both exchanged knowledge and culture by establishing various relations with the peoples of the region, and also served the empire by assuming important duties by getting along with the palace.

Edirne, which served as the capital of the Ottoman Empire for 88 years until the conquest of Istanbul, has been one of the most important cities of the Balkans where three heavenly religions could coexist peacefully throughout history. One of the most important of these heavenly religions is undoubtedly Judaism. Following the expulsion of Jews from Spain in 1492, Edirne was one of the first communities in which Jewish immigrants organized in the Ottoman lands. The city, which is a trade center, has also hosted many famous people in the fields of culture, art, and literature. However, the events that took place over time caused the Jewish population of Edirne to gradually decrease and then disappear. The process that took place with the declaration of the Republic in the city where only one Jewish family lived today and the social and cultural life of the Edirne Jewish community will be examined. The study aims to reveal the contributions of Jews to Edirne and their effects on society.

Key Words: Repuclic of Turkey, Edirne, Jewish, Synagogue, multiculturalism.

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda başlıca İllerinde nüfusun dinlere göre dağılımı, 1520 ve 1530 yılları arası.

Tablo 2: 1894 Yılında Osmanlı Nüfus Sayımı.

Tablo 3: Yıllara Göre Edirne Yahudi Nüfusu.

Tablo 4: Edirneli Yahudi Tüccarlar Ve Yaptıkları İşler.

Tablo 5: 1928 Yılı Edirneli Tüccarlar.

Tablo 6: 1879- 1908 Dönemi Öğrenci Dağılımı.

Tablo 7: 1897 Yılında Edirne'de Bulunan Yahudi Zanaatçılar.

Tablo 8: A.I.U. Edirne Erkek Okulu Öğrencilerinin Seçtiği Meslekler.

KISALTMALAR

A.I.U.	Alliance Israelite Universalle
Bf.	Beyefendi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CH	Cumhuriyet Halk
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
s.	sayfa
S.	Sayı
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ÖNSÖZ

Bu tez, özellikle cumhuriyetin ilanından günümüze kadar olan süreçte Edirne'de yaşayan Yahudilerin sosyal ve kültürel hayatlarını incelemek için kaleme alınmıştır. Bu noktada önce literatür taraması yapılmış, ardından yaşayanlardan öğrenebilmek adına sözlü tarih çalışması yapılmıştır. Edirne ve Edirne Yahudilerine dair pek çok kaynak olmasına rağmen, son dönem çalışmaları oldukça kısıtlıdır. Bu nokta, konunun seçiminde önemli bir etken olmuştur.

Ayrıca, yüzyıllar boyu Osmanlı Devleti'nin önemli şehirlerinden biri olan Edirne'nin kültürel mozaiği de önemli bir etkendir. Tezde Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete geçişte Edirneli Yahudilerin yaşadıkları değişim ve kültürel hayata yer verilmeye çalışılarak kent hayatı üzerindeki katkıları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tezimi hazırlarken başta lisans yıllarımdan beri desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, konu seçiminden tezin yazımına kadar geçen sürenin bütününde yol gösterici, eleştirici ve yapıcı katkılarını gördüğüm hocam ve tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Sabri Can Sannav'a şükranlarımı sunarım.

Ayrıca; Trakya Üniversitesinin değerli çalışanlarına, her etkinlikte beni haberdar eden Edirne Büyük Sinagogu görevlilerinden Feyyaz Yıldız Bey ve diğer görevlilere, Edirne Büyük Sinagogunda etkinliklerin düzenlenmesinde görev alan Kuzguncuk Sinagogu sorumlusu Vitali Pinto Beye, kendi arşivini açarak yardımlarını esirgemeyen Aydemir Ay Beye, görüşmeler sırasında bana çok kıymetli bilgiler aktaran Güngör Mazlum Beye, Rıfat Mitrani Beye, Moiz Bayer Beye, Corinne Hasdai Hanıma, Donna Adato Rofe Hanıma, İda Bohor Avigdor Hanıma, Esther Bahar Hanıma, Niso Bahar Beye, Hayim Behmoaras Beye, aileme ve arkadaşlarıma maddi ve manevi desteklerinden dolayı çok teşekkür ederim.

Merve İSTİL

İÇİNDEKİLER

1. BÖLÜM: YAHUDİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Yahudilik Dininin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi……..1

1.1.1. Kutsal Kitap Dönemi……..2

1.1.2. İkinci Mabed Dönemi…….2

1.1.3. Talmud Dönemi……..3

1.1.4. Ortaçağ Dönemi……..4

1.1.5. Modern Dönem……...4

1.2. Dünya Yahudilerinin Kısa Tarihi……5

1.1. Filistin…….5

1.2. Mısır……5

1.3. Endülüs……...……5

1.4. Avrupa……..…….10

2. BÖLÜM: OSMANLI TOPRAKLARINDAKİ YAHUDİLER

2.1. Osmanlı'ya Yahudi Göçleri…….14

2.2. Osmanlı Topraklarında Yahudilerin Nüfus Dağılımı……...17

2.2.1. Edirne…….19

2.2.2. İstanbul……...22

2.2.3.Selanik…….24

2.2.4. İzmir……27

2.2.5. Bursa……...29

2.2.6. Diğer Şehirler ve Balkanlardaki Durum…….30

2.3. Osmanlı Topraklarına Göç Eden Yahudilerin Yerleştikleri Bölgelere Entegrasyonu ve Osmanlı Devleti'ne Sağladıkları Katkılar……...32

3. BÖLÜM: EDİRNE YAHUDİLERİNİN SİYASİ VE HUKUKİ DURUMU

3.1. Cumhuriyetin İlanında Edirne…….....33

3.2. Lozan Barış Antlaşması'nın İmzalanması ve Kentteki Azınlıkların Durumu……..34

3.3. Trakya Olayları…….....38

3.4. II. Dünya Savaşı ve Varlık Vergisi…….43
3.5. İsrail'in Kurulması ve Yahudi Göçleri……..46

4. BÖLÜM: EDİRNE YAHUDİLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

4.1. Edirneli Yahudilerin Sosyo-kültürel Hayatı……..…49
4.2. Edirneli Yahudiler ve Ticari Yaşam…….….58
4.3. Edirn'li Yahudiler ve Eğitim……...…65
4.4. Edirneli Yahudiler ve Sosyal Yaşam……...…84
4.5. Edirneli Yahudiler ve Matbaa ve Basın…….....87
4.6. Edirneli Yahudiler ve Yemek Kültürü……...90
4.7. Edirneli Yahudiler ve Müzik……...94
4.8. Edirneli Yahudiler ve Spor…….....99
4.9. Sinagoglar…….100
4.10. Edirne Büyük Sinagogu…….101
4.11. Günümüzde Edirne Yahudi Cemaatinin Varlığı……105

SONUÇ……..108

KAYNAKLAR……..109

EKLER……..117

CUMHURİYETİN İLANINDAN SONRA EDİRNE'DE YAHUDİ VARLIĞI VE KÜLTÜRÜ

1. BÖLÜM: YAHUDİ TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Yahudilik Dininin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Yahudiler, dünya genelinde '*Museviler*' ya da '*İsrailoğulları*' olarak da bilinmektedir. Dünyanın en eski tek tanrılı dini yani semavî din olan Yahudiliğin kökeni Hz. İbrahim'e ve ondan sonra gelen Hz. Yakup ve Hz. İshak'a dayanmaktadır[1].

Sami ırkından olan Yahudiler, göçebe bir kavimden oluştuklarından dolayı tam olarak nerede ve ne zaman ortaya çıktıklarını tespit etmek oldukça güçtür.

M.Ö. 1200'lü yıllara ait olduğu bilinen Merneptah Anıtı bu kavimle ilgili olan en eski arkeolojik kayıtlardandır. Bu eser, "*İsrail*" kelimesinin geçtiği ilk anıt olma özelliği açısından da önemli bir noktadadır[2].

Yahudiliğin dinî açıdan başlangıcı olarak ise Yakub'un (yani İsrail'in) oğulları olan İsrailoğullarının Hz. Musa peygamber tarafından Mısır'dan Sina Yarımadası'na götürülmeleri ve orada Tanrı ile ahitleşerek Tevrat'ı almaları kabul edilmektedir. Ancak bu olayın hemen ardından bugünkü resmî dinin ortaya çıktığı söylenemez. Sistemleşip bir din halini alması İkinci Mabet dönemine dayanmaktadır. Rabbani gelenek, Ortaçağ düşünce sistemi ve devamlı olarak karşılaşılan farklı kültürler neticesinde de sürekli değişim ve gelişim göstererek bugünkü halini almış ve almaya devam etmektedir[3].

Bugün birbirini çağrıştırsa da farklı anlamlar arz eden "*Yahudi", "Musevi", "İbrani*" ve *"İsrail"* kavramlarını açıklamakta fayda var:

Yahudi geleneğine göre; *"İbrani"* ismi İbrahim'in atası Eber'e, *"İsrail"* İbrahim'in torunu Yakub'a ve *"Yahudi"* de Yakub'un oğullarından Yehuda'ya dayandırılmaktadır[4].

Musevi ismi, Yahudilik dininin indiği ve kurucusu kabul edilen Hz. Musa'dan türetilmiştir. Hz. Musa'ya inananlar anlamındadır.

Hz. Davud zamanında kurulmuş olan Yahudi Devleti, Hz. Süleyman'ın ölümünden yaklaşık 70 yıl sonra iç karışıklıklar sebebiyle güneyde başkenti Kudüs, kuzeyde başkenti Samiriye (Nablus) olan ikinci bir krallık kurulmuştur. Bölünmeyi fırsat bilen Asur Kralı da Samiriye'yi M.Ö. 722'de ortadan kaldırmıştır. Yahudiye Krallığı ise M.Ö. 589'da Bâbil Kralı tarafından yıkılmıştır. Bölgedeki halkın bir kısmı yerinde kalırken, bir kısmı da Bâbil'e sürgün edilmiştir. Sürgün hayatı yaşayan Yahudiler birbirine kenetlenmiş ve bağımsızlıklarına kavuşacakları günü beklemişlerdir. M.Ö. 538 yılında İran Kralı'nın Bâbil'i istila etmesi üzerine

---

[1] TDVİA, C.43, s.187.
[2] Ahmet Almaz ve Pelin Batu, *Geçmişten Günümüze Yahudilik Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2007, s.15.
[3] Salime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, TDV İSAM Yayınları, 2016, s.15-16.
[4] Salime Leyla Gürkan, a.g.e., s.16.

Yahuda halkına da İran Kralı Yahud ismini vermiştir. Yahudlar da kendi inançlarına Yahudilik adını vermişlerdir. Yahud kelimesi bundan itibaren Beni İsrail'den olmasa da Yahudiliği sevenlere verilen bir isim olmuştur[5].

Pers Krallığının Makedonya Kralı İskender tarafından yıkılmasının ardından, İskender, Mısır'da İskenderiye şehrini kurar. Buraya da Filistin'deki Yahudilerin yerleştirilmesini sağlar. Böylelikle Filistin dışında ikinci büyük Yahudi kolonisi kurulmuş olur. Daha sonrasında Roma İmparatorluğu egemenliği altına giren Yahudileri bu kez Romalılar sürgün etmiştir. Ayrıca Romalılar döneminde baskılar uygulanmış, Kudüs'teki kutsal tapınak yıkılarak, Yahudiler dünyanın dört bir yanına dağıtılmışlardır[6].

1.1.1. Kutsal Kitap Dönemi

Bilindiği üzere dünyada var olan semavi dinlerin kendilerine ait bir de kutsal kitapları bulunmaktadır. Yahudilik dininin kitabı Hz. Musa'ya inmiş olan Torah/Tevrat'tır. Bu kutsal kitabın bir bütün olarak ya da parçalar halinde vahiylerle indiğine dair inanışlar mevcuttur. Yahudi inancına göre Tanrı'nın vahiyleri, Tanrı'nın Yahudi halkına açıklaması için Hz. Musa'ya bildirdiği 613 Kanunun öğretimidir. Yahudilik dini inançlarına göre, bu vahiyler diğer dinlerden farklı olarak, Tanrı'nın Hz. Musa ile birebir konuşması ve Tanrı'nın kendisini göstermesi ile gerçekleştirilmiştir. Tanah'ta Tanrı'nın Hz. Musa ile görüşmek üzere yeryüzüne indiği bilgisi açıkça yazılmıştır. Tanrı'nın kendini göstermesi de farklı şekillerde olmuştur. Sina Dağı'ndaki görüşmenin ardından Hz. Musa İsrailoğullarına gelerek Tanrı'nın tüm sözlerini yerine getireceklerine dair söz almıştır. Ardından Tanrı'nın çağrısı ile Hz. Musa dağa çıkmış ve Taş Levhaları teslim almıştır. Yahudilerin buzağıya taptığını gören Hz. Musa, sinirlenerek taş levhaları kırmıştır. Bu olayın üzerine İsrailoğulları Tanrı tarafından cezalandırılmış ve Hz. Musa'nın yeniden levhaları yontarak eski levhalar gibi yapmasını ve huzura çıkmasını emretmiştir. Bu görüşmenin ardından da Hz. Musa İsrailoğulları ile görüşerek, Tanrının emirlerini anlatarak kitaba aktarmıştır. Kitap tamamlanınca bunu Levililer'e teslim etmiş ve Ahit Sandığında kitabın korunmasını emretmiştir. Rivâyetlere göre, Hz. Musa on üç tane Torah nüshası yazmış ve on ikisini on iki kabileye dağıtmış, birini de Taş Levhalar ile birlikte Ahit Sandığına koyarak korunması görevini Levililere vermiştir[7].

1.1.2. İkinci Mabed Dönemi

Yahudilerin Bâbil Sürgünü ve sonrasında yaşanmış olan M.Ö. 800-200 arasını içine alan dönem İkinci Mâbed Dönemi, İkinci Yahudi Cumhuriyeti Dönemi veya Ahitler Arası Dönem gibi farklı isimlerle adlandırılmaktadır. Bâbil sürgünü, Yahudilerin Tanrı hakkındaki ve kendileriyle ilgili düşüncelerini derinden etkilemiştir. Bu sürgünde bağımsızlığı düşünen Yahudiler, çeşitli anlayışlarda da değişim göstermişlerdir. Dinî yaşantılar, sürgünde gözden geçirilerek yeniden yorumlanmıştır. Sinagogların kurulması, İsrail ırkının farklılığının

---

[5] Şermin Sağkulak, *19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü*, (Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu İktisadı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011, s.8.
[6] Ali Arslan, *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006, s.13.
[7] Özlem Akı, *Cumhuriyetten Günümüze Çanakkale Yahudileri*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ortadoğu Araştırmaları Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2014, s.13.

vurgulanması bu döneme rastlamaktadır. Bu dönemde yeniden inşâ edilen mâbet, daha önce olmadığı kadar Yahudi dinî yaşantısında merkezi bir konuma gelmiştir. "*Peygamberler sürgündekilerin tamamının tekrar kutsal topraklara döneceğini, mabedin yeniden inşa edileceğini, Davud krallığının yeniden kurulacağını ve Yahuda'nın yeniden bağımsız bir güç olacağını ümit etmişlerdi. Fakat bu amaçlarından hiçbirisi tam olarak gerçekleşmemiştir: Sürgündekilerin tamamı tekrar dönmemiş; Davud krallığı yeniden kurulamamış; mabet, görkemli Süleyman Mabediyle karşılaştırıldığında bir hayal kırıklığı olmuştur*"[8].

1.1.3. Talmud Dönemi

Talmud kelimesi İbranice olup, "çalışma, öğrenme, öğretim" anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten meydana gelen talmid ise "öğrenci" anlamındadır. Yahudi din âlimleri tarafından Tevrat'ın hukukî, etik, felsefî ve tarihî konular üzerine yapmış olduğu yorum ve tartışmalardan meydana getirilen öğretiyi ifade etmektedir. Mişna ve Gemara olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır[9].

Rabbinik Yahudiliğe göre Tevrat, yazılı ve sözlü olarak Hz. Musa'ya verilmiştir. Sözlü olan yazılı Tevrat'ın yorumudur. Bu yorum, daha sonra yazıya geçirilmiş olan Talmud'u meydana getirmiştir. Rabbinilikte Mişna, Talmud ve Midrash Geleneği oluşturmaktadır. Bu gelenek Rabbinilere göre Tevradı mükemmel yapan ve onu bir duvar gibi sararak koruyan da bu gelenektir[10].

Bu gelenek ilk defa, İkinci Mâbed döneminde (M.Ö. 2.yüzyıl) ortaya çıkan, üç büyük Yahudi mezhebinden biri olan Rabbanilerin öncüleri konumundaki Ferîsîler tarafından geliştirilmiş, Sadûkîler yani çoğunlukla din adamı sınıfının oluşturduğu bir grup tarafından ise reddedilmiştir. "*İslam döneminde (8-9. Yüzyıllar) bugünkü Irak'ta Talmud Yahudiliğine karşı bir mezhep biçiminde ortaya çıkan, ancak kökeni çok daha önceye giden Karâîler, Tevrat'ın basit yorumunu kabul ederken Tevrat'ın lafzî mânasını aşan yorum tekniğini ve bu tekniğe dayanarak oluşturulan Talmud'un vahiye ve otorite olma özelliğini kabul etmemiş, bu anlamda sadece yazılı Tevrat'ı esas alıp Rabbânî Yahudilikten ayrılmıştır"*[11].

Talmud yazarı olan hahamlara göre Talmud, birliği, sürgündeki Yahudi milletinin özelliğini, başarıyla yükleneceği rolü koruyacak bir yasadır. Zamanla bu gelenek inancı tüm diasporada yayılarak, İslam ülkelerinde yaşayan Yahudiler de bunu benimseyecektir.

5. yüzyılda Talmud'un tamamlanması ile Geonimler Çağı yani Talmud Akademisi Başkanlarının Çağının başlangıcına denk gelmektedir. Bu noktada Yahudiler, günlük hayata dair tüm işleyişlerinde Geonimlere başvurarak hareket etmeye başlamışlardır. Bu süreç

---

[8] Ali Osman Kurt, *"İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış"*. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (2006), s.450-452.

[9] Salime Leyla Gürkan, "*Talmud Maddesi*", TDV İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, c.39, s.550.

[10] Hamza Üzüm*, Tevrat ve Talmud'a Göre Yahudi Olmayanlarsın Statüsü*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s.23.

[11] Salime Leyla Gürkan, a.g.m. (Talmud), s.550.

beraberinde çeşitli eserlerin meydana getirilmesi ve aynı zamanda Yahudi birliğinin de devam etmesini sağlamıştır.

Bu çağ, Aydınlanma Çağına kadar devam etmiş ve Aydınlanma Çağının yansımaları olarak Avrupalı filozof ve yazarlar, geleneksel olarak Yahudilere atfedilen hataların onlardan ayrılmaz olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Bunların neticesinde de Yahudilerin hak ettikleri insani değerleri görebilmeleri Fransız İhtilâli ile birlikte olmuştur. Ancak Fransız İhtilâlinde de halkın tepkisi neticesinde Yahudiler kenar mahallelere itilmek zorunda kalınmıştır[12].

1.1.4. Ortaçağ Dönemi

Roma İmparatorluğunun 396 yılında ikiye ayrılmasının ardından Doğu Roma İmparatorluğu Bizans adıyla da anılmış, Batı kanadının yıkılmasıyla da adeta Roma'nın mirasçısı olarak hâkimiyetini sürdürmeye devam etmiştir. Bizans'ın resmî din olarak Hıristiyanlığı tercih etmesiyle birlikte ülke sınırları içinde yaşayan Yahudilere yönelik çeşitli kısıtlamalar ve aşağılamalar yapılmıştır. Keza Justinianus, Yahudilerin dini ve toplumsal hayatta kısıtlanmaları için çeşitli yasalar çıkarmış, ondan sonra gelen yöneticiler de bu uygulamaları devam ettirmiştir[13].

Yahudiler Osmanlı ve Türkiye sınırları içinde genel itibariyle Rabbaniler ve Karailer olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Rabbaniler, kutsal metin olarak Yahudi alimlerinin Tora yorumlarından oluşan Talmud'u kabul ederler. Kendi içlerinde Romaniotlar, Sefaradlar, Aşkenaziler, Mustaribalar ve İtalyan Yahudileri olmak üzere farklı gruplara ayrılırlar. Karailer ise, temel olarak yalnızca Tevrat'ı kabul etmektedirler. Mişna ve Talmud'u reddederler. En yoğun oldukları bölgeler Kırım, Anadolu ve Kuzey Afrika'dır. Ayrıca İstanbul'da Rabbanilerden ayrı bir cemaat olarak yaşamışlardır[14].

1.1.5. Modern Dönem

Romalıların M.S. 70 yılında Iudaika bölgesinde çıkan isyanları bastırırken tapınağı yıkması ve bölgede yaşayan tüm Yahudileri sürgüne göndermesinin ardından İsrail'in kabileleri dünyaya dağıldı ve tarih boyunca diaspora olarak tanımlanmalarına yol açmıştır. Bölge sırasıyla Bizans, Araplar, Haçlı Savaşları neticesinde bir dönem Haçlılar, Memlükler ve 1517'de Osmanlı'nın fethetmesiyle 1917 yılına kadar da Osmanlı idaresi altında bulunmuştur. 19. Yüzyılda ortaya çıkan Siyonizm hareketleri ile bölgeye göçler başlamış ve çeşitli bölgelerden Yahudiler göç etmiştir. 1948 yılında Balfour Deklarasyonu ile İsrail Devleti kurulmuştur[15].

---

[12] Mehmet Aydın, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik 2. Kısım (Talmud Yahudiliği),* Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1991, S.4, s.18-25.

[13] İhsan Turhan, *XVIII. Yüzyılda Selanik Yahudileri*, (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2018, s.9-10.

[14] Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Alperen Yayınları, Ankara, 2000, s.80-87.

[15] Ruth Ben-Haim, *İsrail Hakkında Gerçekler*, Keter Pres, İsrail, 2008, s.14-35. https://mfa.gov.il/MFA_Graphics/MFA%20Gallery/Documents%20languages/Turkish/ISRAIL%20HAKKINDA%20GERCEKLER.pdf (30.10.2018).

Günümüzde, İsrail'in haricinde dünyanın çeşitli yerlerinde Yahudiler yaşamlarını sürdürmeye devam etmektedirler.

1.2. Dünya Yahudilerinin Kısa Tarihi

1.1. Filistin

Üç semavî din için de önemli bir kent olan Kudüs'ü içinde barındıran Filistin'de Müslümanlar ağırlıkta olmak üzere Yahudiler de yaşamaktaydı. Osmanlı hâkimiyetinde 16. Yüzyılda bölgedeki Yahudi nüfus yaklaşık %5'lik bir orana sahipti. 19. Yüzyılda ise 600 bin nüfuslu bölgenin %80'ini Müslümanlar, %10'unu Hıristiyan Araplar ve %5-7'sini ise Yahudiler oluşturmaktaydı. Filistin'de Yahudiler genel olarak ticaretle uğraşmaktaydı[16].

1.2. Mısır

Mısır Yahudileri dünyanın hem en eski hem de en yeni cemaatini oluşturmaktadır. 20. Yüzyılın başlarında 75-80 bin nüfusu olan cemaatin günümüzde 100'den az nüfusu olduğu bilinmektedir[17]. Cemaatin temelini Rabinikler ve Karailer oluştururken, Endülüs'ten kovulan Yahudilerin bölgeye yerleşmesiyle Sefaradlar ve daha sonra Aşkenazların göçleriyle de Aşkenazlar da cemaat içinde var olmuşlardır. En eski Yahudi varlığının M.Ö. 5. Yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. 1517'de Yavuz Sultan Selimin Mısır'ı alması ile hâkimiyet 20. Yüzyılın başlarına kadar Osmanlıların elinde oldu. Bu süreçte 1844, 1881 ve 1902'de kan iftiraları ve Şam Vakası gerçekleşti. 20. Yüzyılın başlarında Mısır'ın İngiliz hâkimiyetinden çıkarılmasında önemli Yahudi aydınlar da mücadeleler etmişlerdir. 1948 yılında İsrail'in kurulmasıyla birlikte Mısır'daki Yahudilerin durumu kötüye gitmiş, bombalı eylemlerde 70 Yahudi hayatını kaybederken, 200'den fazla Yahudi de yaralanmıştır[18]. Bölgede İsrail'le yaşanan olumsuz gelişmeler ve savaşlar neticesinde Yahudi nüfusu günden güne azalmış, pek çoğu başka ülkelere göç etmiştir.

1.3. Endülüs

Endülüs kelimesinin kökeni açısından tam bir bilgi bulunmayıp, bu kelime Araplar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Batı Avrupa'nın İber Yarımadası olarak tabir ettiği bölgeye Grekler, *Baetica ve Hispania (Spania, España, İspanya)* olarak adlandırmıştır. Endülüs adı Müslümanların bölgeyi fethinden sonra 716 yılında basılmış olan bir sikke üzerinde görülmüş ve V. Yüzyılda bölgenin güneyinde kısa bir süre yerleşmiş olan Vandalların adından, *Vandalların yurdu* anlamına gelen *Vandalucia*'dan türemiştir[19].

İber Yarımadası olarak tabir edilen, Cebelitarık ile Atlas Okyanusundan Pirene Dağlarına kadar olan, bugün İspanya ve Portekiz'i kapsayan bölgedeki Yahudi varlığı, esasen Roma dönemine kadar dayanmaktadır. 8. Yüzyılla birlikte Arapların bölgeye gelmeleri ve

---

[16] M. Lutfullah Karaman, "Filistin", TDVİA, https://İslamansiklopedisi.org.tr/Filistin (06.01.2021).
[17] https://www.jewishvirtuallibrary.org/jews-of-egypt (22.07.2020).
[18] Mangoubi, Rami, "A Jewish Refugee Answers Youssef Ibrahim", *Middle East Times*, October 30, 2004. (http://web.archive.org/web/20061213093906/www.metimes.com/storyview.php?StoryID=20041030-025149-4018r) (06.01.2021).
[19] Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.38.

hâkimiyet kurmaya başlamalarıyla birlikte Müslümanlarla ilk ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. İspanya'da Müslüman hâkimiyeti sırasında Yahudiler, devlet yönetimi, ekonomi alanları başta olmak üzere pek çok alanda söz sahibi olmuşlar ve adeta İberya'da en parlak dönemlerini yaşamışlardır.

Endülüs tarihine kısaca bakıldığında Roma dönemi ve Vizigotlar döneminde yönetim ve halk arasında zaman zaman sıkıntılar yaşanmış, yönetim özellikle kendinden olmayana karşı tavır alarak halkı baskı altında tutmuştur. Bu dönemde yalnızca Yahudiler değil, Katolik olmayan Hristiyanlar da baskı ve zulüm görmüşlerdir. Zorla Katolikleştirme faaliyetleri, alınan yüksek vergiler, sık taht değişiklikleri gibi gelişmeler toplumda huzursuzluk ve yoksulluğun yüksek olmasını tetiklemiştir. Tüm bu süreç yarımadada Müslümanların fethi öncesi durumu özetlemektedir. 711'de Müslümanların fethederek yarımadaya ayak basmasıyla durum değişmiş, Gayrimüslimler ile Müslümanlar bir arada yaşamış, huzurlu bir ortam asırlar boyunca devam etmiştir. Bu ortam 1492 yılında Beni Ahmer Devletinin yıkılmasından kısa bir süre sonra da sona ermiştir.

Müslüman idaresi altında yaşayan Yahudiler, cemaatler kurarak özerk bir şekilde varlıklarını sürdürmüş ve cemaatin başına da *Nasi* ya da *Nagid* adı verilen başkan/liderler kendi aralarında seçtikleri yöneticileri atamışlardır. Yönetim, Yahudilere dini ve gündelik hayatlarını özgürce yaşama konusunda hoşgörülü davranıyordu. Nagid atamalarında üç aşamalı bir yol izleniyordu. Göreve resmî olarak gelebilmesi için önce cemaatin onayını alması, ardından Dünya Yahudi yönetimi ve Yeşiva temsilciliğinden onay alması ve son olarak da Müslüman idarenin onayını da alması gerekliydi. Nagidler kendi Yahudi cemaatine ve içinde yaşadığı topluma ve ülkeye karşı birtakım sorumluluklara sahipti. Ülke yönetimi ile cemaat arasında köprü kurar, polis ve vergi memurlarının görevlerini üstlenir, başkanlığını yaptığı Ma'amad Meclisinin kararlarını uygular ve Yahudi din mahkemelerinin verdiği kararları yerine getirirdi[20].

Endülüs Gayrimüslimleri, diğer İslam devletlerindeki Gayrimüslimlere nazaran devlet yönetimindekinin aksine, dinî ve etnik farklılıklar gözardı edilerek liyakat esaslı olarak vezirlik dâhil en yüksek rütbelerde dahi görev alabiliyorlardı. Endülüs Emevi Devleti hükümdarlarından III. Abdurrahman'ın hâkimiyeti (912-961) sırasında Hasday İbn Şaprut, sarayın resmî doktorluğunu yapmış, III. Abdurrahman'ın özel hekimliği, sekreterlik, elçilik ve gümrük idaresi gibi önemli görevleri de kazandığı güven neticesinde yapmıştır[21]. Yine İsmail Nagrila da vezirlik görevi yaparak Endülüs Yahudileri arasında en yüksek mertebeye erişenlerdendir. Yine İsmail Nagrila'nın oğlu olan Yusuf Nagrila da vezirlik yapmış isimlerdendir. Ebû İshak

[20] Enes Şanal, *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2018, s.100-102.
[21] Norman Golb, *The Caliph's Favorite New Light From Manuscript Sources on Hasdai ibn Shaprut of Cordova*, The University of Chicago, s.1-3.
(https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/the_caliph's_favorite.pdf) (erişim tarihi: 14.11.2020).

Yakutiel b. İshak b. (Ebû) Hassan "el-Mutevekkil" İbn Cabron, Ebû'l-Fadl Hasday ibn Hasday, Yakub İbn Djou Endülüs'ün önemli Yahudi şahsiyetlerindendir[22].

Reconquista Hareketinin zirveye ulaştığı 13. Yüzyılın başlarında Müslümanlar İkab Savaşında büyük darbeler aldı ve eski güçlerini büyük oranda kaybettiler. En stratejik Müslüman şehirleri Kurtuba, İşbiliye, Meride, Tartoşa ve Şatibe gibi şehirler Hristiyan yönetimine geçti[23].

Reconquista olarak tabir edilen, İber Yarımadasının Hıristiyanlar tarafından yeniden fethi, yani Müslümanlardan arındırılmaya başlanması, bir nevi Yahudi varlığına da bir tehlike sinyali veriyordu. Ancak 12. Yüzyılda beklenen olmamış ve Yahudiler, Müslüman egemenliğinden Hıristiyan egemenliğine doğru sorunsuz bir şekilde geçerek, özellikle ticaret alanında çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Vergilerini de krala veren Yahudiler, karşılığında kralın kendilerini korumasını istemişlerdir. İlkçağlardan beri farklı gruplar içinde var olan Yahudiler, bu şekilde varlıklarını sürdürmüş ve kendi güvenliklerini sağlamış olurlarken, vergilerden dolayı da kralın daimi gelir alanlarından biri olmuşlardır.

"Yahudilerin çeşitli alanlarda uğraşları Reconquista İspanya'sında kayda değer düzeydeydi. Bu durum, krallıkla ittifak bağına kendine özgü bir kuvvet kazandırıyor, bütün Yahudi camiasına önderlik eden saraya yakın zümreye uyuşturucu bir çekicilik kazandırıyordu. Avrupa'nın başka hiçbir yerinde Yahudiler krala yakın yönetim çevresinde yararlılıklarını kanıtlayıp bu kadar yükselme başarısı gösterememişlerdir" [24].

Tabii ki yerel halk zaman zaman bu durumdan hoşlanmıyor ve korumanın azaldığı noktalarda, Yahudileri rahatsız ediyordu. Yahudilerin idari ve mali işlerde önemli görevler almalarından dolayı bazı bölgelerde özellikle asiller ve ruhban sınıfı bu duruma şiddetle karşı gelmişlerdir. Aragon Sarayı, ayaklanmalara karşı cemaatleri korumasına rağmen, özellikle 1283'ten sonra, toplumsal baskılara boyun eğdi ve Yahudilerin özellikle devletin mali işlerine katılımı noktasında önemli kısıtlamalar getirdi. Bu noktada Toledo'da Transito Sinagogunun (1357) kurucusu olan Don Samuel Halevi'nin Kastilya Kralı Zalim Pedro'nun baş defterdarlığına yükselmesi dışında 14. yüzyılda başka olumlu bir örnek yoktur. Sonraki süreçte Halevi'nin de kralın zindanında tutsak edilerek orada öldüğünü göz önünde bulundurursak, aslında tüm bunlara rağmen, cemaatin güvenliğinin keyfî davranışların ve yöneticilerin elinde olduğunu, Hıristiyan vatandaşlarla tam bir eşitlik olmadığı söylenebilir.

Her ne kadar Ortaçağ Avrupa'sında İberya'daki durum Yahudilerin en parlak dönemi gibi görünse de aslında aynı yüzyıl, Batı Avrupa'da çeşitli müdahalelere, kazanılan hakların kaybedilmesine de önemli ölçüde tanıklık eder. Latran Konsili'nin 1215 yılında ilan etmiş

---

[22] Sinan İlhan, *Fetihten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091*), (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s.67-132.; Enes Şanal, a.g.t., s.113-123.

[23] Enes Şanal, a.g.t., s.55.

[24] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, Türkiye ve Balkan Yahudileri (çev.) Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.28.

olduğu bazı kararlar, Yahudileri kısıtlamakta, cemaatin yaşaması gereken bölgeyi, giymesi gereken kıyafetleri ve ekonomik statülerini tayin etmekteydi. Alınan bu önlemler Yahudileri ekonomik zorluklardan ötürü tefeciliğe itmiş ve halk arasındaki misyonerlik faaliyetleri de yine Yahudileri zor durumda bırakmıştı. Yapılan tüm bu faaliyetler en nihayetinde Batı Avrupa'dan Yahudi varlığının silinmesine kadar gidiyordu. Tüm bu olanların sonucunda Yahudiler, 1290 yılında İngiltere'den, 1306 yılında ise Fransa'dan sürüldüler. Bunu takip eden birkaç on yıl içinde de kısa süreliğine ülkeye tekrar kabul edildiklerinden sonra Fransa'dan tam ve kesin olarak 1394 yılında ülke dışına sürüldüler. Bu değişim İspanya'da çok az duyuldu[25]. Reconquista'nın yaşandığı İspanya'da 13. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde yeni topluluklar oluştuğu için kolonizasyon faaliyetlerinde Yahudilerin önemi yavaş yavaş azalmaya başlamıştı. Engizisyonun kurulmasıyla birlikte Yahudiler üzerinde baskı kurularak dinden dönmeleri için çeşitli çalışmalar yapılmaya başlanmıştı. Bu çalışmalara, Yahudilerin koruyucusu gibi gözüken saray da destek vermiş, toplu din değiştirme hareketleri beklenmişti. Bu baskı türlerinden en önemlileri ve son yüzyıla kadar en çok yaşanılan kan iftirası[26] iddialarıdır.

Bu süreçte Papalık, Yahudilere yönelik çeşitli fermanlar çıkarmaya devam ediyordu. Bu fermanlar, cemaati baskılamaya yönelik, kendilerini tanıtan bir işaret taşımalarını zorunlu hale getirmeye çalışmak ve Hıristiyanlar üzerinde baskı kurmalarını engellemek üzerineydi. Ancak tüm bunlara rağmen Yahudiler krallar için gerekli bir araç olmasından mütevellit, kralların da Yahudilerin gözünde koruyucu sıfatını taşıdıkları için Papalık'ın çalışmaları sonuçsuz kalmıştır.

İspanya'da 14. yüzyılda Yahudi cemaati için şartlar kötüleşmeye devam eder. Fransa'da yaşananlar, Aragon Yahudilerine karşı bir tutum oluşmasına ve kaosa neden olur. Her ne kadar iktidarlar yaşananlara karşı çıkmış olsalar da Hıristiyan vatandaşlar arasında Yahudi düşmanlığını sona erdirmek mümkün olmaz. Ayrıca din değiştirmiş bazı şahsiyetlerin de yazmış oldukları eserler Yahudi karşıtlığına ve buna bağlı saldırılara tetikleyici sebeplerden biri olur. "*Dininden dönenlerin hoşgörüsüzlük ortamına gelişmesine katkıda bulunan tavırları, 14. ve 15. yüzyıllarda İspanya'daki Yahudi yaşamında belirleyici bir çizgidir*"[27].

14. yüzyılın son döneminde yaşanan ekonomik kriz ile birlikte toplum içinde kutuplaşmalar ve buna bağlı olarak gerginlikler ve olaylar artmıştır. Ve bu olaylar aynı zamanda Yahudi düşmanlığını da tetiklemiştir. Yahudilik aleyhi kampanyalar ve hor görme olayları baş göstermiştir.

Ejica başdiyakozu[28] Ferrant Martinez'in 1378'de Yahudilere karşı bir kampanya başlatması ve ardından Martinez'in 1390 yılında Sevilla başpiskoposluğunun başına getirilmesiyle, Yahudi tarihinin İber topraklarındaki dönüm noktasını hazırlayacak bütün şartlar

[25] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.31-33.
[26] Özellikle Ortaçağda Yahudi cemaatini zor durumda bırakmak için ortaya atılan bir iddiaya göre, Yahudilerin Hıristiyan çocuklarını kaçırıp öldürdükten sonra, kanını da Hamursuz Bayramı olarak tabir ettikleri bayramda hazırladıkları mayasız ekmek yapımında kullandıkları ve şifa olması için ve güç vermesi için içtikleri iddia edilmektedir. Bu olaya kısaca 'kan iftirası' denilmektedir.
[27] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.36.
[28] Diyakoz, Hıristiyanlıkta papazın yardımcısı olan din adamı. Başdiyakoz ise, bunların başına verilen addır. (https://tr.wiktionary.org/wiki/diyakoz (erişim tarihi: 08.05.2020)).

tamamlanır. Toplumsal ve mali krizle birlikte Yahudi karşıtı hareketlerin tırmanışa geçmesi, I. Juan'ın ölümüyle oluşan otorite boşluğu, reşit olmayan III. Henri'nin (1390-1406) 1390 yılında tahta çıkması gibi faktörler büyük şiddet hareketlerinin patlak vermesine zemin hazırlar. 4 Haziran 1391 Sevilla Olayı ile başlayan katliamlar bir çığ hızıyla bütün İber Yarımadası'nda yayılır. Bu katliamda binlerce insan ölürken, yüzlerce Yahudi mahallesi de yakılır. Bu kriz ve terör ortamında, kimisi gönüllü olarak kimisi ise zorunluluktan olmak üzere büyük sayıda Yahudi din değiştirir. Asillerin ya da Kraliyet ordusunun bazı mensuplarının cömert tavırlarıyla karşılaşsalar da her zaman onları himaye edenler kayıtsız kaldılar[29].

Kastilya'da merkezi idarenin zayıflamasından ötürü, Yahudileri koruyacak bir güç de kalmamıştır. Halk arasında Yahudi düşmanlığının bu denli tırmanması ve hoşgörüsüzlük sebebiyle Kraliyet, müdahale ederse kendini de tehlikeye atacağından, Yahudilere karşı olan korumacı tutumunu gittikçe azaltmıştır. Bu dönemde köklü pek çok cemaat olaylardan derin sarsıntı yaşayarak yıkılır. Barselona cemaati ortadan kalkar, baskılara dayanamayan Yahudiler arasında din değiştirme ya da zorla vaftiz olayları başlar[30].

Tüm bu olayların ardından İberya'daki Yahudi coğrafyasında köklü değişiklikler yaşandı. İber Yahudileri, Fransa ve İngiltere'de yaşandığı gibi toplu sürülme olayıyla karşılaşmasalar da toplum içindeki statüleri önemli ölçüde sınırlandı. Ortaçağ Avrupa'sındaki Yahudilerin yaşadıklarını tam iki asır sonra, İber Yahudileri daha ağır bir şekilde yaşadılar.

15. yüzyılla birlikte toplum içindeki konumlarını kaybetmeye başlayan Yahudiler, yavaş yavaş şehirde bulunan yerleşimlerini terk ederek, köylere ve kasabalara yerleşmeye başladılar. Köy ve kasabalarda yaşayan İspanya Yahudileri, ticaret ve esnaflık üzerine çalışarak hayatlarını devam ettirdiler. Sarayda görev yapan Yahudilerin de sayısı bu dönemde oldukça azaldı ve görev yaptıkları alanlar küçültüldü ve eski parlak konumlarından da eser kalmadı. Her ne kadar 1432 yılında olumlu gelişmeler yaşansa da 15. yüzyıl Yahudiler için kötü bir yüzyıl olmaktan kurtulamadı.

Yaşanan baskılarla Yahudiliği terk edip Hıristiyan olanlar, 'Yeni Hıristiyanlar' olarak adlandırılıyordu. Bu yeni Hıristiyanlar, toplumsal varlıklarını sürdürebilmek için, çalışarak başarılı olmaya devam etmişler ve devlette önemli kademelere gelmişlerdir. Ancak eski Hıristiyanlar bu olanlardan rahatsız oluyorlardı. Çünkü onlara göre Yahudiler, her ne kadar din değiştirmiş olsalar da bu grubu gizli Yahudilikle suçlamışlar ve bunu öne sürerek başarılarını engellemeye çalışmışlardır. Bu yeni Hıristiyanların, yine kendi içlerinde aile kurmaları da bir başka sebep olmuştur. Her yeni Hıristiyan, samimi duygularla din değiştirmiş bile olsa, o devirde kullanılan aşağılayıcı deyimi ile (kökünde 'domuz' anlamına gelen) Marano olmakla suçlanabiliyordu[31].

15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yaşanan ekonomik sıkıntılar da halkın Yeni Hıristiyanlara karşı tavır takınmasında önemli rol oynadı. Bu dönemde, katliamlar yaşandı, ilan edilen düzenlemelerle Yeni Hıristiyanların devlet kademelerinde görev almaları yasaklandı ve

[29] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.36.

[30] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.37.

[31] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.40.

kiliseye girmeleri engellendi. İlerleyen süreçte ekonomik krizin artmasıyla, Yeni Hıristiyanlara karşı yapılan saldırıların önü alınamadı. Ülke içinde de çeşitli bölgelerde Yeni Hıristiyanlara ve onların imanlarına karşı ayaklanmalar baş gösterdi. Bazı Hıristiyanlar, bu sorunu çözmenin yolu olarak Engizisyonun kurulmasının gerekli olduğunu savunuyorlardı. Engizisyonun kurulmasındaki amaç, yeni Hıristiyanlar arasında Yahudi sapkınlıklarının kökünün kazınmasıydı. İspanya'da kurulan Engizisyon, Maranolara karşı kurulmuştu. Bu mahkemelerde yargılanan binlerce Yeni Hıristiyan'ın mal varlığına el kondu, pek çoğu diri diri yakılmaya mahkûm edildi. Yeni Hıristiyanlara böylesi olaylar yaşatılırken, gözler Yahudi cemaatine çevrildi. Hala krallık ile iyi ilişki kuran bazı Yahudiler vergi toplama görevini üstlenmişken, Granada Savaşı'na kaynak bulunması yönünde önemli çalışma yapanlar da yine Yahudilerdi. Ancak bu savaş, onların da sonunu hazırlayacaktı.

1492 yılına gelindiğinde ise bu tarih Yahudiler için en önemli tarihlerden biridir. Ocak 1492'de Katolik Krallık ordularının Granada'ya girmesiyle Müslüman hâkimiyeti tamamen sona erdi ve bundan sonra Yahudilerin göç döneminin başlamasına sebep olan olaylar gelişti. Kan iftiralarının atılması ve bu iftiranın toplum içindeki Yahudi karşıtı kesimin hareketlerini doruklara tırmandırması da en büyük etkenler arasındadır. 30 Martla birlikte, İspanyol hükümdarlar Granada'da Yahudilerin sınır dışı edilmeleri ile ilgili olarak bir ferman yayınlayarak halka duyurdular. Fermana göre de Yahudilerin ya Hıristiyanlığı kabul etmesi ya da 1492 Temmuz ayı sonuna kadar ülkeyi terk etmeleri istenmekteydi. Bir kısım Yahudi, uzun, yorucu ve tehlikelerle dolu yolculuklar yapmak yerine dinlerini değiştirmeyi tercih etti. Dinini değiştirmeyen Yahudiler ise, mayıs ayından itibaren göç etmeye başladı. 31 Temmuz 1492'de dinini alenen uygulayan en son Yahudi de İspanya'yı terk etti[32].

Ülkeden ayrılan ve dinden dönen Yahudilerin kesin sayısının tespiti tam olarak mümkün değilse de tahminlere göre gidenlerin sayısı 50.000 ile 400.000 arasında değişmektedir. Din değiştirenlerin sayısı da 100.000 olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı kaynaklarına bakıldığında da 1492 yılı ile 16. yüzyıl arasında imparatorluk topraklarına giren Yahudi sayısını 12.000 aile olarak görmek mümkündür. Ortalama aile nüfusunu beş kişi kabul edildiğinde bu sayı 60.000 kişiye varır. Ancak bu sayı, gelenlerin toplam sayısını verirken, İber Yarımadası'ndan başka ülkelerden gelenlerle, daha sonra Portekiz'den ayrılanların ayrımını yapmamaktadır[33]. Bunları göz önüne alarak değerlendirdiğimizde İspanya'dan yaklaşık 100-150 bin Yahudinin ayrıldığını söylemek mümkündür.

1.4. Avrupa

Ortaçağ'da Avrupa'da yaşanan olaylar neticesinde Osmanlı'ya sığınan Avrupalı Yahudiler, esasında daha 11. Yüzyılın başlarında da çeşitli baskılara maruz kalmaya başlamışlardı. 1078 yılında Papa, Yahudilerin Hıristiyan ülkelerinde önemli görevlerde bulunamayacakları ve hiçbir Yahudinin herhangi bir Hıristiyandan daha üstün olamayacağına hükmetti. Fransa ve Almanya'daki Yahudiler zamanla ekonomik ve dini önyargılarla bilhassa

[32] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.25.
[33] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.45.

tüccarlar ticaretlerinin daraldığını gördü ve zamanla şiddet de artarak bugün antisemitizm olarak kabul edilen zulümler yaşandı. Bu noktada Yahudiler "*kan iftirası*" ve "*Hz. İsa'nın katili*" olmakla suçlanıyorlardı. Bunlara ek olarak, 'Yahudi' ahlaksızlık, büyü ve tam kötülük ile eşit olan insanlık dışı ve grotesk[34] bir karakter olarak temsil edildi. Bu tür olaylar Avrupa'da ilk olarak 1144'te Norwich, İngiltere'de başlayıp on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar yedi yüzyıl boyunca tekrar tekrar olaylar meydana geldi.

Yine 1095 yılında Papa II. Urban'ın çağrılarıyla başlayan Haçlı Seferlerinde Avrupalılar, Kudüs'e ve Bizans'a yardıma gitti. Haçlılar Ren boyunca Almanya üzerinden yürürken ve Avusturya'dan güneye Ortadoğu'ya doğru yola çıktılar, yollarında bulunan Yahudi cemaatlerini yok ettiler, giderken her yerde yüzlerce kişiyi katledip evlerini ve dükkânlarını tahrip ettiler.

1346 ve 1353 yılları arasında Kara Ölüm olarak da bilinen Kara Veba salgınında Avrupa'da pek çok bölgede Yahudileri salgınla suçlamak için bahane sağladı. Vebaya neden olması ve böylelikle Hıristiyanları ortadan kaldırmak için sulara Yahudiler tarafından zehirler katıldığı uydurması ile pek çok Yahudi'ye zulümler uygulanmaya başlandı. Özellikle Hıristiyan Avrupa, Yahudileri zulümle öldürerek veba salgınından kurtulabileceklerine inandı. Avrupa'da Yahudiler bu sebeple katliamlara maruz kaldı. Özellikle Almanya'da Yahudi karşıtı saldırılar oldukça şiddetliydi. Benzer olaylar Fransa'ya, İspanya'nın Hıristiyan kısımlarına, Polonya'ya ve dahası Litvanya'ya kadar yayıldı. Daha sonrasında hayatta kalan Yahudilerin eski yerleşim yerlerine izin verildi ancak daha kötü şartlar altında yaşamaları gerekti. Pek çoğunun evleri ve dükkânları yine bu süreçte yerle bir edilmişti[35].

Yahudilere yönelik olarak Hıristiyanlaştırma faaliyetleri uygulandı, Yahudilerin dinlerini terk ederek Hıristiyanlığa geçmeleri ya da ülkelerini terk etmeleri istendi. Fransa ve İspanya krallıklarında zaman zaman Yahudilerden *'Utanç Rozeti'* olarak da adlandırılan dairesel bir rozet takmaları istendi. Yine Yahudilere yönelik sıkı tedbirler ve ağır para cezaları uygulandı. İngiltere'de durum çok farklı değildi. İtalya'da da çeşitli rozetler takmak zorundaydılar. Roma'da erkeklerin dış giysilerine veya kadınların örtülerine giyilen dairesel sarı bir yama ve Papalık'ta erkekler için sarı bir şapka, kadınlar için sarı bir fular takılması zorunluydu. Bu koşullar ilerleyen yıllarda Hıristiyan yönetimlerinin büyük bir kısmına yayıldı. Almanya'da kilise konseyleri Yahudilerin sivri uçlu bir şapka takmalarını istedi ve rozet takma zorunluluğu daha sonra ortaya çıktı. 1418'de bir Alman kilise konseyi, Yahudi kadınlara kıyafetlerine çan takmalarını emretti. On sekizinci yüzyılda bile Prag Yahudileri paltolarının üzerine sarı yaka giymek zorunda kaldılar. Bu süreçte misyonerlik faaliyetleri sonuç bulmadığında yerini korku ve nefretle yönetilmeye bıraktı.

---

[34] Grotesk, varlıkların absürt (sıra dışı) özelliklerle yeniden tasviri ile dünyaya ait olmayan bir olgu haline getirilme sanatıdır. Grotesk sanatının bir başka uygulaması, dünyaya ait olan canlıların her bir özelliğinin harmanlanması şeklindedir. Grotesk, Gotik mimaride önemli bir öge olup, gargoyle ve chimera adı verilen mimari eserler, groteskin Gotik mimarideki önemli örnekleridir. Edebiyatta grotesk tasvirleri ise en çok Gotik - korku edebiyatında yapılmaktadır. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Grotesk) (02.07.2020).

[35] Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Macmillan Press LTD, UK, 1991, s.3-6.

1542'de Roma'da Yahudileri İspanya'dan çıkaran politikaları izlemek için bir Engizisyon Mahkemesi kuruldu. Roş Aşana'da 4 Eylül 1553'te Talmud da dâhil olmak üzere birçok İbranice kitap Roma hükümeti tarafından kınandı ve yakıldı. Yahudiliğe dönen bir Fransisken keşiş diri diri yakıldı, daha sonra kentteki tüm Talmud edebiyatının varlığına ve kullanımına karşı bir yasak çıkarıldı. Roma'daki Karşı Reformun lideri Kardinal Caraffa 1555 yılında Papa IV. Paul olduğunda ve daha önce sadece aralıklı olarak uygulanan Yahudilere karşı tüm kısıtlayıcı dini mevzuatı canlandıran bir uygulama çıkardığında daha da kötüsü gelecekti. Ardından Yahudiler şehrin özel bir mahallesiyle sınırlandırıldı. Yahudiler, erkekler için sarı bir şapka ya da kadınlar için sarı bir boyun atkısı olan sarı Yahudi rozetini giymek zorunda kaldılar. Artık gayrimenkul veya diğer mülklerin sahibi olamazlardı. Hıristiyanlar için doktor olarak hareket edemezlerdi, gıda maddeleri veya eski kıyafetler ve çeşitli türden ikinci el mallar dışında bir şey yapamaz ve 'Sinyor' gibi herhangi bir saygı başlığı ile çağrılamazlardı. Bu düzenlemeler bir süre sonra varisleri tarafından gevşetilse de 1577'de Papa XIII. Gregory (1572-85) tarafından tekrar uygulandı ve 13. Yüzyılda uygulanan her Yahudi topluluğunun belirli bir kısmının rahiplerin vaazlarını dinlemek, keşişleri ziyaret etmek gibi uygulamalar yeniden başladı. Hatta Yahudileri döndürmek ve mümkünse Katolik-Yahudi ilişkilerini alevlendirmek için bir uygulama yapmak için yerel kiliselere katılmak gibi faaliyetler bundan sonra yüzyıllarca Avrupa'nın pek çok yerinde uygulandı[36].

Batı Avrupa'da ise durum daha farklıydı. Özellikle bankacılar ve para ödünç verenler olarak, Yahudiler Hıristiyanların yapamayacağı önemli ekonomik hizmetleri yerine getirdiler. Çünkü Katolik kilisesi, borç para karşılığında faiz talep edilmesi uygulamasının Hıristiyanlara karşı yasaklanmasını sürdürdü. Batı Avrupalılar, Yahudilerin varlığının refahlarına büyük katkı sağladığını biliyorlardı, bu nedenle çoğu zaman gelirleri Yahudi danışmanlar tarafından yönetildiğinden ve arttırıldığından, onları mümkün olduğunca zulme karşı korudular. Ancak yine de bu her zaman böyle olmadı. Hıristiyanlık dinini sıkı sıkıya savunan dini ve siyasi liderler, zaman zaman zulümler, zorla dinden döndürmeler ve katliamların yaşanmasına sebep oldular. 1241'de Frankfurt'ta, 1285-86'da Münih'te olduğu gibi sık sık katliamlar yaşandı. Sınırdışı etme, daha önceki yüzyıllarda gerçekleştirilmişti, ancak zaman ve alan bakımından her zaman sınırlıydı. Fakat kraliyet otoritesi her krallıkta daha geniş bir şekilde genişledikçe, sınır dışı etme işlemleri daha geniş ve kalıcı hale geldi. İngiltere'de, 18 Temmuz 1290'da Kral I. Edward tarafından verilen ve 1650 yılına kadar dört yüzyıl boyunca uygulanmak üzere çıkarılan kararname ile başladılar. Fransa'da, IX. Louis (1226-70) döneminde tüm Yahudilerin 1249'da ilk Haçlı Seferi için ayrılırken sınır dışı edilmesi kararlaştırıldı. Kararname eksik bir şekilde gerçekleştirildi ve kalanların çoğu daha sonra geri dönebildi, ancak IV. Philip (1285-1314) tüm Fransız geri dönen Yahudilerin tutuklanmasını emretti (22 Temmuz 1306). Bunu, mülklerinin sınır dışı edilmesine ve müsadere edilmesine mahkûm eden bir kararname takip etti, ancak IV. Philip'ten sonra gelen hükümdar tarafından iptal edildi. IV. Karles, Yahudileri 1322'de tekrar kovdu ve sadece 1359'daki malî kriz nedeniyle birkaç yıl sonra Fransa'ya tekrar kabul edildiler. 1380 ve 1382'de Paris'te Yahudilere karşı ayaklanmalar yaşandı ve 1394'ten başlayarak bu kez yüzyıllar boyunca geri dönemeyeceklerdi. Bazı bölgelerde on sekizinci yüzyılın sonunda Fransız Devrimi'nin başlamasına kadar dönemediler. 1495'te Yahudiler,

[36] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.6-7.

Hıristiyanlığa dönmedikleri için, son zamanlarda batı zulmünden sığındıkları Litvanya'dan da kovuldu. Rus Ortodoks Kilisesi tarafından yayılan şiddetli antisemitik nefret neticesinde Yahudiler on beşinci yüzyıldan 1772'ye kadar Rusya'nın dışında bırakıldı ve Rusya'nın Polonya ve Litvanya'nın ilhakının bir sonucu olarak bu bölgeler de bu duruma dâhil edildi. 1376'dan sonra Macaristan'dan, 1510-11'de Napoli'den ve on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda Almanya'nın hemen hemen her yerinden aniden yasaklandılar. Ancak Alman birlik eksikliği nedeniyle bu sürgünler geçici ve yereldi. Yahudiler bir bölgeden diğerine geçtiler ve daha sonra zaman geçtikçe eski evlerine döndüler ve sınır dışı etme kararları, Yahudi danışmanlarının yokluğunda kendi gelirlerinin düştüğünü gören siyasi ve dini liderler tarafından iptal edildi veya unutuldu. Ancak çok daha fazlası, güvenlik arayışı içinde daha uzak topraklara kaçtı. Bazıları hâlâ Müslümanlar tarafından yönetilen topraklara, özellikle Mısır'a gitti, Kuzey Afrika, Kıbrıs, Rodos ve Ege'deki diğer adalar ve Doğu Akdeniz'in yanı sıra Yahudilerin yaşadığı İspanya ve Irak'a yerleştiler. İslamiyetle yönetilen bölgelerde her zaman Hıristiyan topraklarında olduğundan çok daha fazla hoşgörü ve refah buldular. Bununla birlikte, bazıları, özellikle Fransa ve İngiltere'den, on birinci ve on ikinci yüzyılların başlarında Haçlı Seferleri sırasında Bizans'ta Konstantinopolis ve İskenderiye'ye gitti. Ayrıca Osmanlı fethinden önce Selânik'e gelen diğer Yahudi mültecilerin varlığı bilinmektedir[37]. Özellikle Avrupa'da yaşanan bu sancılı süreç ile zaman zaman din değiştirmeler, zaman zaman da yer değiştirmeler olmuştur. Bu yer değiştirmeler neticesinde topluluklar, kültürel birikimlerini de yanlarında götürerek kültürel etkileşimi sağlamışlardır.

[37] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.8-9.

2. BÖLÜM: OSMANLI TOPRAKLARINDAKİ YAHUDİLER

2.1. Osmanlı'ya Yahudi Göçleri

Ortaçağ Avrupa'sında adeta zirveye ulaşan Yahudileri sınır dışı etme çalışmalarıyla, Yahudi cemaatlerinin odak noktası doğuya kaymaya başladı. İspanya'dan başlayan göç dalgasıyla, İber Yarımadası'nın Sefarad Yahudileri ilk göçlerini; Fransa'nın güneyine, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına ve Portekiz sömürgelerinin bulunduğu yerlere doğru gerçekleştirdi.

"*Aşkenaz Yahudiliğinin ana kısmı, onlara hoşgörü vaat eden ve sınırlarını açan yeni Polonya Krallığı'nda yoğunlaşmaktaydı. Sefarad Yahudilere gelince, onların da büyük çoğunluğu Balkanlar ve Doğu Akdeniz'e egemen olan Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yerleşmişti. Sefaradların çoğunluğu, tarihlerinde bir kez daha, Müslüman topraklara yerleştiler ki aynı Müslüman toprakları Ortaçağın başında Sefarad yaşamın beşiği olmuştu*"[38].

Tabii ki bu Sefarad Yahudilerinin Osmanlı topraklarını tercih etmelerinde, hem imparatorluğun o süreçte gütmüş olduğu hoşgörü politikası, hem de imparatorluk topraklarında yaşayan Yahudilerin, Avrupa'da zulüm gören dindaşlarına gönderdikleri mektuplarda refah içinde yaşamalarını anlatmaları etkili olmuştur.

1430'lu yıllarda Edirne'den, o zamanki şehrin Aşkenaz cemaatinin başkanı haham İshak Sarfati'nin gönderdiği bilinen mektupta, Osmanlı sınırları içinde mutlu bir şekilde yaşayıp ticaret yapabildiklerini anlatmıştır. Haham Sarfati mektubunda:

"*Tanrının kutsadığı Türk topraklarında huzur ve mutluluk buldum. Türkiye sizin için de barışın yeri olabilir. Burada bizim şikayet edebileceğimiz hiçbir şey yoktur. Bizler servet sahibiyiz. Elimiz altın gümüş dolu. Vergilerimiz ağır değil ve ticaretimiz serbest. Her şey ucuz ve her birimiz huzurlu ve hürdür*"[39] demiş ve Edirne'nin kutsal topraklara da yakınlığından bahsetmiştir. Gönderilen bu mektubun, o dönem devletin bilgisi dahilinde gönderildiği söylenmektedir. Bunun etkin sebeplerinden biri gelen Yahudilerin Osmanlı ekonomisine büyük fayda sağlamasıydı. Ayrıca bu mektup Avrupa'dan kaçan Yahudilerin Osmanlı sınırları içine girebilmeleri için resmî bir belge niteliği de taşımaktaydı[40].

Gönderilen bu mektuplar, Avrupa'da zulüm gören Yahudilere adeta kapılarını açmış, 14. ve 15. yüzyıllarda Macaristan'dan, Fransa'dan, İber Yarımadası'ndan ayrılmak zorunda kalan cemaatler, o dönemde başta başkent Edirne olmak üzere imparatorluğun Anadolu'da ve Balkanlarda çeşitli topraklarına yerleşmişlerdir.

Edirne, Osmanlı'ya resmî olarak başkentlik yaptığı yıllarda, yani henüz İstanbul fethedilmemişken, 1376'da Osmanlı Devleti'ne doğru göç eden Macaristan'dan sınır dışı edilmiş Macar Yahudileri ve 1394'te Fransa'dan atılmış olan Yahudilerin de göç ettiği bir şehir olmuştur.

---

[38] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.67.
[39] Güngör Mazlum, *Edirne'nin Yahudileri*, Ceren Yayıncılık, Mart 2013, s.12.
[40] Güngör Mazlum, a.g.e., s.13.

İstanbul fethedildiğinde II. Mehmed, şehri yeniden inşa edebilmek adına yeni göçlerle İstanbul'u desteklemiştir. Edirne, Selânik, Filibe, Niş gibi kentlerden İstanbul'a Müslüman ve Yahudi göçlerinin gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Bu göçler neticesinde özellikle Yahudi nüfus, daha önce Venedik ve Cenovalıların yaşadığı mahallelere yerleştirilmiştir. Bunun en önemli sebebi ise, daha önce İstanbul'un ticaret hayatını yöneten Cenovalılarla Venediklilerin fetihle birlikte kentten çekilmesinin ardından oluşan ticaret boşluğunu Yahudilerin doldurmasını sağlamaktı[41].

Göçmenler, göçleriyle birlikte inanış, gelenek görenek, anane ve kültürlerini de beraberlerinde getirmişler, bu manevî varlıklarını da gelecek kuşaklara aktarmayı başarmışlardır. Bu kültür taşınımı ve aktarımı sayesinde, göçmenler göç ettikleri yerde yerel topluluklarla kaynaşmak yerine kendilerine has topluluklar oluşturdular. *"Halaha'ya (dini hukuk) ve minhag'a (yerel cemaatlerin ananeleri) uymayarak, yeni gelenin orada daha önce oturan Yahudinin kurallarını kabul etmesini gerektiren Yahudi dünyası kuralını da ihlal ettiler. Bu durumun cemaatler arasında sürtüşmeler yaratması gecikmedi; alışılanın tersine, yeni gelenler yerel kuralları önemsemeyip reddettiler ve yerli cemaatlerin onlara uymasını istediler"*[42].

İşte tüm bunların neticesinde yerel topluluklar, göçmenlerin asimilesine uğradılar. Özellikle çalışma alanımız olan Edirne ve civarında Romanyot cemaatinin daha Ortaçağ'da kalmamasının nedenini buna bağlamamız mümkündür.

Daha önce bulundukları bölgelerdeki krallıklarla ittifaklar yaparak hayatlarını sürdüren Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim yapısı itibariyle de bu sistemi yeniden canlandırarak karşılıklı bir ittifak kurmuşlardır. Bulundukları bölgelerde olumsuzluklarla ya da kan iftirasıyla karşılaşan Yahudiler, durumu padişaha bildirerek hemen korunmuşlardır. Bunun karşılığında da devlete önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.

Zamanla çalışkanlıkları ve diğer ülkelerle olan ticari ilişkileri dolayısıyla imparatorluğa başarılarını kanıtlamışlar, bunun sonucunda devlet kademelerinde önemli görevler alan Yahudiler olmuştur. En bilinenleri Sultan II. Mehmed'in saray başhekimlerinden Yakup isimli bir Yahudi tabiptir. II. Mehmed döneminde uzun yıllar görev aldıktan sonra sultanın ölümünün ardından da saraydaki görevine devam etmiştir. Ayrıca II. Murad döneminde İshak isimli bir Yahudi hekimbaşının da varlığı bilinmektedir. Bunların haricinde, devletin diğer kademelerinde görev almış Yahudiler de vardır. Zaman geçtikçe Yahudilerin bu rolleri azalsa da bu uygulama imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürecekti. Yahudi cemaatler merkezi otoriteye sıkı sıkıya bağlı kalacaklar ve günümüzdeki yerel milliyetçi güçlerin oluşumuna kuşku ile yaklaşacaklardı[43].

Yahudilerin özellikle 93 Harbi'nde, Balkan Savaşları'nda ve I. Dünya Savaşı sırasında genel olarak Osmanlı lehine çalışmaları merkezi otoriteye bağlılıkları noktasında örnektir.

---

[41] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.79-82.
[42] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.95.
[43] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.77.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hoşgörü anlayışı, esasında karşılıklı olarak çıkar ilişkisine dayanıyordu. Bunun da temelini Hz. Ömer döneminde hazırlanan sözleşme oluşturur. Zımmilik de denen bu uygulamaya göre, her iki tarafın şartları kabul ederek onayladığı, kalıcı bir anlaşma söz konusudur. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda himaye altındakilere uygulanan kurallar, daha çok sembolik ve toplumsal boyutta kalıyordu. Bu kurallara karşılık olarak da farklı ayrıcalıklar tanınmaktaydı. Himaye altında olan Gayrimüslimlerin özel konumunu inandıkları dinler belirlemekteydi. Yani bu dini cemaatler kendi iç işlerinde özgürdü, kendi dinlerinden olan başkanlara, yargıçlara itaat ederlerdi. Özel hayatlarında da kendi inanç, gelenek ve göreneklerine uygun bir yaşam sürdürmeleri mümkündü.

Ayrıcalıkların haricinde Gayrimüslimlere uygulanan kısıtlamalar da vardı. Bu kısıtlamalar günlük hayatta daha belirgin olarak yaşanıyordu. Toplumsal ve dinî alanlarda zımmiler alt tabaka olarak görülmekteydiler. Kentte onlar için ayrılan yer onları aşağı çekiyordu. Çevrelerindeki bulunan Müslümanlarla olan ilişkilerinin temelinde eşitsizlik vardı. Kılık kıyafetten saç modeline kadar, kullandıkları binek hayvanlardan isimlerine kadar her alanda Müslümanlardan farklı olmak zorundalardı. Evler, binalar Müslümanlarınkinden daha yüksek olamazdı. Silah taşıma hakları yoktu. At ve deve gibi soylu hayvanlara binemezlerdi. Himaye altındaki azınlıklardan bir kişi bir Müslümanla evlenemez, Müslüman bir köle alamazdı. Yargılanan bir kişi Müslüman ise tanıklıkları geçerli sayılmazdı[44].

Yukarıda bahsi geçen uygulamanın Yahudilere de yapıldığı eğer düşünülürse, Ortaçağ Avrupası ve İber Yarımadası'nda yaşadıkları zulümlere oranla kat be kat az olduğunu göz önünde bulundurmamız gerekir. Ayrıca bu kısıtlamaların uygulanışında yöneticilere bağlı olarak gevşek tutulduğu zamanlar da olmuştur. Tüm bunlara rağmen, Gayrimüslimler devlet kademelerinde önemli görevler almış, yaşadıkları kentte kent hayatına etki eden önemli çalışmaları olmuştur.

14. yüzyılda Osmanlı Devleti kuruluş temellerini atarken, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşayan Yahudiler mevcuttu. Orhan Bey'in 1326 yılında Bursa'yı aldığında Hisar içinde Gayrimüslimlerin arasında Yahudilerin de bulunduğu bilgisi Bursa Şer'iye Sicillerinde mevcuttur[45]. Daha sonra istekler doğrultusunda bir sinagog inşa edilmesine izin verilmiş ve Bursa'da bir Yahudi mahallesi kurulmuştur. 1361 yılında Edirne, I. Murad tarafından fethedildiği sırada şehirde yaşayan bugün Romanyot olarak tabir edilen, Roma İmparatorluğu döneminden kalma eski bir Yahudi cemaati ile karşılaşılmıştır. Edirne'de Osmanlı hâkimiyeti başlayınca, Rumca konuşan Edirneli Yahudiler, Bursa cemaatinden onlara Türkçe öğretmelerini istemişlerdir.

Zamanla, Türklerin adaletli davranmaları, Yahudilerin bulundukları bölgelerde yöneticilerden devamlı baskı ve zulüm görmeleri, Yahudileri Osmanlı sınırları içinde bulunan topraklara göç etmeye itmiştir.

---

[44] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.79

[45] Neslihan Dostoğlu*, Mahallede Mimari Doku: Bursa Örneği, Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 mahallede Hayat Var Bildiriler Kitabı,* (ed. Necmi Gürsakal), Bursa Kültür AŞ., Bursa, Temmuz 2012, s.47.

2.2. Osmanlı Topraklarında Yahudilerin Nüfus Dağılımı

Osmanlı toplumu kozmopolit bir yapıya sahipti. Dinî ve etnik açıdan farklı gruplar bir arada yaşamaktaydı. Bu çeşitliliği bir arada tutmak ve birlikte yaşama kültürünü yerleştirme ve yönetmenin en önemli noktası ise millet sistemi idi. Millet kelimesinin Osmanlı'da son yüzyıla kadar karşıladığı anlam, aynı dine veya mezhebe inanan insan topluluğudur. Ancak bu sistem altı asır boyunca aynı şekilde kalmamış, dönemin şartları ve ihtiyaçlarına göre de şekillenmiştir. Osmanlı devletinde millet sisteminin dayandığı yer İslam Hukukudur. İslam hukukçuları insanları Müslimler ve Gayrimüslimler olarak ikiye, Gayrimüslimleri de ehli kitap olanlar ve olmayanlar olarak ikiye ayırmaktadırlar. Dar'ül İslam'da yaşayan Gayrimüslimler, İslamiyeti kabul ettiklerinde Müslümanların faydalandığı tüm haklardan faydalanıyorlardı. Kabul etmeyenler ise zımmilik statüsü ile bir takım farklı uygulamalara tabi olmuşlardır[46].

Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti kurulmadan önceki dönemde de Yahudiler yaşamaktaydı. Ancak hâkimiyetin kurulmasının ardından imparatorluğa gelen Yahudilerin yerleştirilmesiyle de Balkanlarda önemli bir Yahudi varlığı söz konusuydu. Bu yerleştirmelerin temel amacı, kent hayatında bilhassa ticaret ile önemli rol oynayan Yahudilerin gittikleri bölgede yararlı olmalarını sağlamaktı.

Tablo 1: Osmanlı İmparatorluğu'nda Başlıca İllerinde Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı, 1520 Ve 1530 Yılları Arası[47].

Şehirler	Müslüman Haneler	Hıristiyan Haneler	Yahudi Haneler	Toplam Hane
Edirne	3.338	69	117	6.531
Atina	11	2.286	-	2.297
Saraybosna	1.024	-	-	1.024
Manastır	640	171	34	845
Üsküp	630	200	12	842
Sofya	471	238	-	709
Selanik	1.229	989	2.645	4.863
Serez	671	357	65	1.093
Tırhala	301	343	181	825
Larisa	693	75	-	768
Niş	468	775	-	1.343

16. yüzyılda yapılan nüfus sayımına göre hazırlanan bu tabloya bakacak olursak, Balkanlarda o dönemde en fazla Yahudi nüfusu Selânik'te bulunmaktaydı. Bunun sebebi ise, 1492'de İber Yarımadası'ndan gönderilen Yahudilerin büyük çoğunluğu buraya yerleştirilmişti. Hatta şehirde küçük çaplı dokuma sanayinin Yahudiler sayesinde kurulduğu söylenmektedir. Sir Edwin Pears, Turkey adlı kitabında Selânik Yahudileri için gördüğü ırklar

[46] Muharrem Gürkaynak, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti*, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2003, C.9, S.2, s.275-278. (275-290).
[47] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e. s.88.

arasında fiziksel olarak en iyisi olduğunu ifade etmektedir. Türk Yahudileri, diğer ülkelerdeki dindaşlarından daha üstün konumdadır[48]. Ayrıca Osmanlı'da ilk matbaa yine Selanik Yahudilerine aittir[49].

Bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Tırhala da bu sayımda önemli Yahudi nüfusuna sahip yerlerden biridir. Hıristiyan nüfusunun yaklaşık yarısı kadar da Yahudi nüfusuna sahip olan Edirne ise, yine önemli yerleşim yerlerinden biridir. Bunda yine İber Yarımadası'ndan gelen Yahudilerin yerleştirilmesi etkili olurken, Bizans döneminden kalma, Romanyot olarak tâbir edilen Bizans Yahudileri de şehirde yaşamaktaydı.

16. Yüzyılda, Arnavutluk'un ticaret merkezlerinden biri olan Avlonya şehrinde 609, Bulgaristan'ın Niş şehrinde 186, Sofya'da 21, Vidin'de 31 ve Filibe şehrinde ise 41 Yahudi hanesi vardı. Bu şehirler zamanla büyüyerek Sefarad toplumunun önemli merkezleri haline gelmiştir[50].

Belgrad'ın Türkler tarafından alınmasıyla da Yahudi nüfus yavaş yavaş Belgrad'a kaydırılır. 17. Yüzyılın sonuna doğru ise Yahudi nüfusunun iyice artmasıyla Belgrad entelektüel bağlamda İstanbul ve Selânik'ten sonra en büyük merkezlerden biri haline gelir.

Aşağıda bulunan tabloya göre 1530 yılında Saraybosna'da hiç Yahudi hanesi bulunmaz iken, 1565 yılında 15 Selânikli Yahudi tüccar aile bu kente yerleşir. Bu yerleşmenin ardından Saraybosna'da da Yahudi nüfusu hızlıca artarak 18. Yüzyılla birlikte önemli rakamlara ulaşır. Şehir 'küçük Kudüs' olarak anılmaya başlanır. Venedik Dalmaçyası'nda bulunan ve Osmanlı sultanına bağlı olan Ragusa (Dubrovnik) Cumhuriyeti ve limanının kurulmasını bir Sefarada borçlu olan Split şehirlerinde de Yahudi cemaatleri vardı. Bu cemaatler, İmparatorluk, Venedik ve Ancona arasındaki ticarette söz sahibi olmuşlardır[51].

Tablo 2: 1894 Yılında Osmanlı Nüfus Sayımı[52].

Vilayet	Müslüman	Yunan	Ermeni	Bulgar	Yahudi
Edirne	434.366	267.220	16.642	102.245	13.721
Manastır	630.000	228.121	29	-	5.072
Yanya	235.948	286.294	-	-	3.677
İşkodra	330.728	5.913	-	-	2.794 (Katolik)
Selanik	463.000	277.000	1.257	223.000	37.206 (2.311 Katolik)
Kosova	419.390	29.393	-	274.826	1.706 (5.588 Latin)

[48] Gürsoy Şahin, *"İngiliz Gazeteci Sir Edwin Pears'a Göre XX. Yüzyılın Başlarında Balkanlar'da Sosyal Yapı ve Birlikte Yaşama Tecrübesi"*, Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hakani 1.cilt (editörler: Dr. Abidin Temizer ve Dr. Uğur Özcan), İstanbul, 2015, s.338.
[49] Bkz. Edirneli Yahudiler ve Matbaa ve Basın, s.93.
[50] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.89.
[51] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.90.
[52] Halil İnalcık, *"Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerine Yeni Araştırmalar"*, GAMER I, 1 (2012) s.10.

1894 yılına ait nüfus sayımı değerleri incelendiğinde ise, Selânik'te Yahudi nüfusunun yaklaşık üç yüzyılda otuz bin kadar daha arttığını göstermektedir. 19. Yüzyılda Balkanlarda Selânik'ten sonra en fazla Yahudi Edirne'de bulunmaktaydı.

19. yüzyılda yaşanmaya başlayan milliyetçilik hareketleri Osmanlı Yahudilerini de etkiler. Amerika, Fransa, İspanya, İtalya ve Fas gibi yerlere göçün yanısıra, özellikle yaşanan Balkan Harbi neticesinde Bulgaristan'da ikâmet eden Yahudi nüfusun çoğu Anadolu'ya doğru göç etmiştir[53].

2.2.1. Edirne

Çalışma alanımız olan Edirne'de Yahudi nüfus durumuna baktığımızda ise, Ortaçağdan son yüzyıla değin sürekli dalgalanmalar olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tablo incelendiğinde özellikle 1872-1873 arasında nüfusun birden arttığı görülmektedir. Bunda Balkanlarda yaşanan toprak kayıpları neticesinde orada bulunan Müslüman nüfus ile birlikte, Yahudi nüfusunun da göç etmiş olması en önemli etkendir. Yine tabloya bakıldığında Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşının yaşandığı dönemlerde nüfus artmışken, 1921-1922 yıllarında azalmıştır. Bunun nedeni de savaşta kaybedilen nüfus ve Yunanların Edirne'yi işgaliyle beraber kentteki Yahudilerin daha güvenli bölgelere göçüdür. Cumhuriyet döneminde Trakya Olayları, İkinci Dünya Savaşı'nın Trakya sınırlarına kadar gelmesi, İsrail'in kurulması gibi faktörler nüfusu negatif yönde etkilemiştir.

Tablo 3: Yıllara Göre Edirne Yahudi Nüfusu[54].

Yıl	Yahudi Nüfusu
1519	1.624
1568	3.907
1570	341
1828	2.506
1829	2.277
1834	2.500
1854-1856	10.000
1870	5.000
1871-1872	4.000
1873	12.000
1876	12.000
1877	14.000
1878	15.000
1899	15.000-17.000
1901	15.000
1902	16.000
1903-1911	17.000
1911-1914	28.000
1921-1922	13.000

[53] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.380-381.
[54] Rifat Bali, "*Edirne Yahudileri*", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, haz.: Emin Nedret İşli, M. Sabri Koz, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Kasım 1998, s.213.

1927	6.098
1943	2.000
1945	1.158
1960	438
1965	298
1977	72
1984-1987	21
1998	3

Edirne Yahudi varlığının tam olarak hangi tarihten beri var olduğu net olarak bilinemese de bazı kişilerin Filistin'den Kudüs'teki İkinci Mabed'in yıkılışından önce geldikleri ve bu bölgede yaşadıkları bilinmektedir. Bunun da en önemli göstergeleri Yahudi mezarlığında bulunan mezar taşları ve Edirne'deki Büyük Yangından önce varlıkları bilinen Kal Kadoş de los Gregos veya Kal Kadoş Romania Sinagoglarıdır[55].

Yahudilerin Edirne'ye yerleşmeleri Bizans dönemine kadar uzandığı tahmin edilmektedir. Kentte Yahudilere ait ilk izlerin 389 yılındaki Birinci Theodosius dönemine ait olması ve Edirne Yahudileri arasında Papo, Papos, Kanti, Mori, Sibrikos gibi soyisimlilerin de bulunması bu tezi destekler niteliktedir[56].

Yukarıdaki iddiaların dışında Edirne'de ilk Yahudi varlığının MS. 2.yüzyıla kadar dayandığı iddiaları da bulunmaktadır[57].

Edirne, Osmanlı Devleti tarafından fethedildiğinde şehrin yerleşim ve nüfus yapısı ahalisi büyük oranda Rum ve Yahudilerden oluşan iki üç kiliseli beş on mahalleden oluşan bugünkü Kaleiçi, Gazi Mihal ve Yıldırım olarak tabir edilen bölgelerde kurulu bir şehirdi[58].

Gerlach 1577'de Edirne'yi ziyaret ettiğinde şehir halkının çoğunun Türk olduğunu, bunların yanında Rum ve Yahudilerin de olduğundan bahsetmiştir[59].

Bir diğer iddiaya göre ise, Yahudilerin Edirne'ye gelmesi II. Bayezid dönemine rastlamaktadır[60]. 15. Yüzyılda gerek Avrupa'da gerekse İber Yarımadasında yaşanan olaylar neticesinde pek çok Yahudi zorla yerlerinden edilmiş, bu süreçte Osmanlı Devleti de Yahudilere kapılarını açmıştır. Edirne'deki Yahudi cemaatleri genel olarak sinagoglarını kurarlarken geldikleri yerlerin isimlerini vermişlerdir. Aragon, Katalan, Portugal, Alaman, Polye ve Toledo gibi sinagog isimleri bunun bir göstergesidir.

Edirne'nin en eski Yahudi cemaatlerinden olan Romanyotlar, Helen dilinde konuşan Roma döneminden kalma Yahudilerdi. Romanyotların 1530 yılı Tahrir Defterinde yer almamasından bu dönemde Romanyotların Edirne'de yaşamadığını

[55] Naim A. *Güleryüz, Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, Gözlem Yayıncılık, Mayıs 2014, İstanbul, s. 33.
[56] Rifat Bali, "*Edirne Yahudileri*", Serhattaki Payitaht, s.205.
[57] Avram Galante, *Türkler ve Yahudiler*, Türkçeleştirilmiş 3. Baskı, Gözlem Gazetecilik, İstanbul, 1995, s.16-21.
[58] Tayyip Gökbilgin, "*Edirne Maddesi*", TDV İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, c.10, s.426.
[59] Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü* 2 cilt, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s.821.
[60] Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1939, s.318.

anlamamız mümkündür. Bunun da muhtemel sebebi İstanbul'un fethinin ardından kentin gelişimini sağlamak amacıyla Fatih'in Edirne, Niş, Selanik, Filibe gibi bölgelerden Romanyotları göç ettirmiş olmasıdır[61]. Bir diğer sebebi ise 15. Yüzyılda yaşanan yoğun Sefarad göçü neticesinde Sefarad cemaati içinde erimiş olmaları ihtimalidir[62].

Romanyot Yahudilerine ait olan sinagogun adı "Poli Yashan"dır. Aşkenaz Yahudilerinin ise iki sinagogu vardı. Bunlardan biri Kanuninin Budin'den Edirne'ye sürdüğü Budin Yahudilerinin kurduğu "Budun Sinagogu" diğeri de uzun yıllar boyunca Fransa ve Almanya'dan gelenlere ait olan "Küçük Alman" veya "Aşkenazi" sinagogudur[63].

Edirne Yahudi cemaatleri incelendiğinde 15. Yüzyıldan itibaren Sefaradların baskın olduğu görülmektedir. Bu yüzyılda Avrupa ülkelerinden olan Yahudi göçleri buna etken olmuştur. Bir diğer cemaat olan Karay cemaati ise Edirne'nin fethinin ardından Balkan ülkelerinden gelmişlerdir. İstanbul'un fethinin ardından pek çok Karay, İstanbul'a göç ederek burada "Edirne Cemaati" olarak da anılmış, "*Mahalletül Yahudiyüzyılin Edirnyiyüzyılin*" adlı semtte oturmuşlardır[64].

Kanuni Sultan Süleyman'ın Buda'dan aceleyle çekilmesinden sonra, 1526'da, o kasabanın tüm Yahudi topluluğunun, Macarların dönüşü sonrasında olası bir katliam korkusu nedeniyle Osmanlı ordusunu takip ettiğini ve bu takip eden topluluğun hem İstanbul hem de Edirne'deki iki Budin topluluğunun kaynağını oluşturduğu ileri sürülmektedir[65].

İngiliz elçisinin eşi olan Lady Montague, Edirne'de bulunduğu zaman diliminde şehrin genel durumunu da mektuplarında yazmıştır. Çarşıyı gezen Montagu pek çok zengin tüccarın Yahudi olduğu bilgisine yer vermiş ve "*Osmanlı topraklarında adeta kendilerine ait bir cumhuriyet kurmuşlar. Her paşanın ticari işlerini gören bir Yahudi var ve bu Yahudi'den izinsiz Paşa, hediye bile kabul etmiyor, adım atmıyor*" diyerek Yahudilerin etkililiğini göstermektedir[66].

1653'te Edirne'yi ziyaret eden Evliya Çelebi'ye göre şehirde dört Yahudi mahallesi bulunmaktaydı[67].

Bulgaristan'ın Zağra kentinde 1814 yılında doğan ve daha sonra Edirne'de 1908-1919 yılları arasında hahambaşılık görevini yürüten Hayim Becerano Efendi, Balkan Savaşları sırasında Edirne, Bulgarlar tarafından işgale uğradığı dönemde Bulgar General Vazoff, dini önderleri çağırarak Bulgar yönetiminden memnun olup

[61] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s. 82.
[62] Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri Tarihi*, a.g.e., s.96.
[63] Naim A. Güleryüz, *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudi Cemaati*, s.103.
[64] Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi-Oluşum Yılları (1453-1466),* (çev. Serpil Çağlayan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s.58; Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, s.38.
[65] Haim Gerber, a.g.e., s.102.
[66] Lady Mary Montague, *Şark Mektupları*, çev. Ahmet Refik, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933, s. 79.
[67] *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (çev. Zuhuri Danışman), C.6, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1970, s.8.

olmadıklarını sormuş, Hahambaşı ise, *"Bizim durumumuz, her şeyden çok sevdiği kocasını yitiren, ancak zaruret yüzünden yeniden evlenmek zorunda kalan bir kadının durumuna benziyor. O kadın, sevgili eşini unutabilir mi hiç?"* yanıtını vererek işgal öncesi yönetimden memnun olduklarını kast etmiş ve Balkan Savaşları sırasında da ülkenin savunulmasında ellerinden geleni yapmışlardır[68].

Yine Bulgar işgali sırasında Edirne Müftüsünün işgalle ilgili dinen yorumunu istemesi üzerine Becerano, *"Düşman geldiği yere dönecektir. Bu şehri kurtarmak için himaye edeceğim"* cevabını vermiştir[69].

İkdam Gazetesi muhabirinin Ocak 1922 tarihindeki Anadolu'daki azınlıklar hakkındaki sorusu üzerine Haham Becarano, azınlıklar sorununun niçin gündeme geldiğini anlayamadığını belirterek *"Türklerden şikayet edecek bir Musevi, Musevi milletinden değildir"* demiş ve dahası Ankara Hükümetine de bağlılık telgrafı çekmiştir[70].

2.2.2. İstanbul

"*İstanbul, Bizans döneminden günümüze kadar sürekli varlık gösterdiği iddiasında bulunabilecek ve bu denli uzun bir dönem boyunca cemaat niteliğini korumuş az sayıdaki Diaspora Yahudi topluluğundan birine sahiptir. Yahudiler, İstanbul mezarlıklarında 400 yıl önceki atalarının mezar taşlarını bulabilirler. İstanbul Yahudilerinin çoğu, genelde Anadolulu göçmenler ya da onların çocuklarının oluşturduğu şehrin Yahudi olmayan nüfusuna kıyasla çok daha İstanbullu'dur*"[71].

İstanbul'da kuşatmadan önce Yahudilerin ikamet ettiği başlıca iki merkez vardı. İlki günümüzde Galata, Kasımpaşa ve Hasköy adlarıyla anılan bölgelerin oluşturduğu alandı.1176'da Konstantinopolis'i ziyaret etmiş olan Tudelalı Benjamin'e göre, Bizanslılar şehir merkezinde yaşayan Yahudileri buradan uzağa sürmüşlerdi. Benjamin'in yazdığına göre, şehir merkezindeki Rumlar arasında hiç Yahudi yoktu, çünkü bunlar Haliç'in öteki yakasına gönderilmişlerdi. Deniz onları ayırdığı içindir ki, şehrin egemenleriyle ancak denizi geçerek ticaret yapabiliyorlardı. Benjamin, burada yaklaşık 2000 Rabbani ve 500 kadar Karai yaşadığını belirtir. Bu Yahudilerin arasını da yüksek bir duvar ayırmaktadır. Cemaat içinde ipek dokumacılığı yapan sanatkârlar ve tüccarlar bulunmaktadır. Bu dönemde şehirde yaşayan Yahudiler çeşitli zulümlerle karşılaşmaktadır. Mesela, deri tabakçıları kirli sularını Yahudi mahallesine dökerek, mahalleyi çeşitli şekillerde kirletmekteydiler[72].

---

[68] Çetin Yetkin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., 1. Baskı, İstanbul, s.188-191.
[69] Moşe Grosman*, Dr. Markus(1870-1944)*, AS Matbaacılık, İstanbul, 1992, s.232.
[70] Çetin Yetkin, a.g.e., s.188-191.
[71] Minna Rozen*, İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi*, (çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Birinci Baskı, 2010, s.IX.
[72] Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (çev. Nuh Arslantaş), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s.36.

1538-39 yıllarında çok yaşlı iki Müslüman, II. Mehmed şehre saldırdığında Yahudilerin Konstantinopolis valisine yardım etmediklerine dair tanıklıklarını beyan ettiler: Böylelikle sultan onları esir almamış ve sinagoglarına zarar vermemişti. Bu tanıklıklar, Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim'in saltanatları sırasında, pek çok defa *"Yahudilerin ibadet yerlerini koruma hakkına sahip olduklarının, zira bunların fetih zamanında da var olduğunun kanıtı olarak"* kullanılmıştır[73].

İstanbul'un fethinin ardından II. Mehmed, şehri o görkemli ihtişamına ulaştırabilmek adına Osmanlı egemenliği altındaki pek çok bölgeden insanı İstanbul'a yerleştirdi. Tüm dinlerden ve sosyal sınıflardan olan bu insanlar, başkenti yeniden canlandıracak gerekli ekonomik vasıflara da sahiptiler. *"Nakledilen Yahudiler, bugünkü Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk, Bulgaristan ve Türkiye'nin bulunduğu bölgedeki çok sayıda yerleşimden geliyordu. Bu nakil, Bizans dönemindeki Yahudi cemaatlerinin haritalarını tamamen değiştirdi. Anadolu'daki Yahudi cemaatlerinin tümü, toplu halde İstanbul'a sürülmeleri sonucu ortadan kalktı. Yunanistan, Makedonya ve Bulgaristan'daki Yahudi yerleşimlerinin kimileri benzer biçimde yok olurken, kimilerinin sayıları azaldı. Sürgünler İstanbul'a yirmi yıllık bir dönem için getirilmişlerdi. Bunların hemen hepsi, ortak bir kültüre sahip, Rumca konuşan Yahudiler olan Romaniotlardı."*[74].

Fetihten yaklaşık 40 yıl sonra İspanya'da yaşanan olaylar neticesinde göç ettirilen İspanya Yahudilerinin göç bölgelerinden biri Osmanlı topraklarıydı ve başkent İstanbul, denize kıyısı olması ve başkent olması gibi çeşitli sebeplerle göçlerin önemli adreslerinden biriydi. Bu sürgünlerin ilk dalgası İstanbul'da 1492 yazının sonunda görüldü. İtalya ve Kuzey Afrika'da kısa bir süre durduktan sonra İstanbul'a göç eden pek çok Yahudi vardı. Tabii bu göç sıkıntısız bir yol değildi, pek çok Yahudi İstanbul'a gelene kadar başına korkunç olaylar gelmekteydi. *"Çoğu açgözlü denizciler tarafından soyuldu; birçoğu köleleştirilip satıldı; kadınlara tecavüz edildi. Ailesinden kimseye zarar gelmeden Haliç'e ulaşan neredeyse yoktu"*[75].

İspanya'dan gelen göçleri başta Sicilya, Portekiz, Almanya olmak üzere Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelen ve yüzyıllar boyu devam eden Yahudi göçleri takip etti.

[73] Minna Rozen, a.g.e., s.10.
[74] Minna Rozen, a.g.e., s.46.
[75] Minna Rozen, a.g.e., s.47.

2.2.3.Selânik

Selânik, Osmanlı kentlerinin pek çoğunda olduğu gibi birbirinden farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı kentlerden biriydi. Türkler, Rumlar, Ermeniler, Slavlar, Arnavutlar, Yahudiler, çingeneler bir arada yaşamaktaydı.

Selânik Yahudileri, diğer şehirlerin aksine azınlık değil, çoğunluktaydılar. Bu şehirdeki Yahudi varlığı esasında Antikçağa dek uzanmaktadır. 1170 yılında gezgin Tudelalı Benjamin cemaatin 500 üyesi olduğunu belirtir[76]. Helenleşmiş Yahudiler olan Romanyotlara, ilerleyen dönemlerde 1492 sürgünü sonrası gelen Sefarad Yahudileri ve Aşkenaz Yahudileri de katılarak nüfus hızla artmıştır.

Birbirinden farklı cemaatler bir arada bulunsalar da esas itibarıyla bazı noktalarda her cemaat kendi içinde özelleşiyordu. Gelenek ve göreneklerde, alışkanlıklarda, hukuksal düzenlemeleri ya da evlilik sözleşmelerinde hepsinin kendine göre farklı uygulamaları vardı. Bu sebeple de her cemaat kendi sinagogunun çevresinde yerleşmişti.

1478 Osmanlı nüfus sayımına göre ise, Selânik'te Yahudi bulunmadığı göze çarpmaktadır. Bunun sebebi olarak bölgede kısa bir süre faaliyet gösteren Venedik egemenliğini gösterebiliriz. Ayrıca, İstanbul'un fethiyle birlikte Fatih Sultan Mehmed'in bölge Yahudilerini İstanbul'a yerleştirmiş olabileceği de mümkündür. Bilhassa 16. Ve 17. Yüzyıllarda İstanbul ticaretinde önemli rol oynayan Selânikli Yahudiler bunun bir göstergesidir.

16. Yüzyıl, ekonomik ve fikrî bağlamda, Selânik Sefaradcılığının altın dönemiydi.[77] Selânik Yahudilerinin en önemli gelişimi düşünsel alanda gerçekleşmiş, bu da esasında İspanya'dan gelen zengin Yahudi ailelerin sanatı ve sanatçıları desteklemesi yoluyla olmuştur. Selânik'te zengin kütüphaneler kurulmuş, ancak yangınlarla bu kütüphaneler yok olmuştu.

Selânik'te matbaa 1512 yılında kuruldu. Bununla da bilimsel ve kültürel faaliyetler hızla yaygınlaştı. Matematikçiler, filozoflar, hukukçular bu dönemde yetişmeye başladı. Tüm bunlar bir şeyi daha destekler: ekonomiyi. Kanuni dönemi Selânik'i adeta Balkanların ekonomi merkezi haline gelir. Dil bilen Yahudiler, daha önce bulundukları bölgelerle irtibat sağlayarak bir ekonomi ağı oluştururlar.

Bizans dönemi Yahudileri, Kazancılar Meryemi Mahallesi ve hipodromla deniz arasında uzanan mahallede toplanmıştı. Sefaradların gelişiyle bu nüfus ovada yoğunlaştı[78].

Selânik Yahudileri, işportacılık, tuhafiyecilik, yük taşımacılığı ve diğer bazı mesleklerin adeta tek sahipleriydiler. Çoğu yaşlı, din adamları gibi uzun sakallı bu

[76] Nuh Arslantaş, a.g.e., s.32.
[77] Gılles Veinstein, *Selanik (1850-1918),* (çev.Cüneyt Akalın), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.17.
[78] Gilles Veinstein, a.g.e., s.32.

kişilerin başlarında kirli bir fes, üzerlerinde ayak bileklerine kadar uzanan bir giysi bulunurdu. Kışın tüyleri dökülmüş kürklerden yapılma uzun bir cübbe giyerlerdi[79].

Selânik Yahudileri, kent nüfusunun çoğunluğunu oluşturdukları gibi, geldikleri yerlerden pek çok özel üretimi de beraberlerinde getirmişlerdi. Zeytinyağı ve sabun imâl eder, kasaplık yaparlar, duvarcılık, demircilik, bakırcılık, marangozluk, çömlekçilik, mermercilik, kunduracılık, terzilik, kuyumculuk, elmas tıraşlama, parfümcülük gibi de özel zanaat gerektiren pek çok mesleği kendi tekellerinde bulundururlardı.

Duvarcı ustaları, Toledo tipi iç avlulu ya da çevresinde küçük konutların yer aldığı büyük avluları (cortijos) Makedonya'ya getirerek şehre özgü bir stil oluşmasına katkı sağlamışlardır.

Dokumacılıkta önemli paya sahip olan cemaatin ürettiği çuhalar, yorganlar ve halılar zamanla Selânik'ten tüm Balkanlara, payitaht İstanbul'a, İzmir'e ve hatta İskenderiye'ye kadar ünlenerek ihraç edildi[80]. Hatta zamanla imparatorluk, yeniçeriler için kullanılacak olan çuhaların da Selânikli Yahudiler tarafından hazırlanmasını talep etti. Ancak bununla birlikte birtakım problemler de ortaya çıkmaya başladı. Çünkü çuhalar için gerekli olan yünlerin temin edileceği bölgeler belirlendi ve daha sonrasında bunların denetlenmesi için birtakım yetkililer görevlendirildi. Selânik kadısı, Çuha Emini ve Yeniçeri Ocağı temsilcileri gibi pek çok kimsenin farklı denetimleri söz konusu oldu. Tüm bunların ardından cemaatin İstanbul'a ödemiş olduğu nakdi vergiler, çuha olarak verilmesi kararıyla ayni vergiye dönüştürüldü. Buna göre her cemaat kendi zenginliğine göre oranlı bir şekilde parça kotası sağlaması gerekti. Bu sebeple de çuhayı üretenler ya satın almak ya da vergi için daha fazla üretmek durumunda kaldı. Bu durum aslında iyi bir olay olarak gözükse de ilerleyen süreçte Yeniçerilerin devamlı artması ve buna oranla sarayın çuha ihtiyacının artması sebebiyle cemaat yükümlülüklerini yerine getirmekte zorlanmıştır. Bu vergi, 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla sona ermiştir.

Tüm bunlarla birlikte 17. Yüzyılda yaşanan veba, trahom, kolera gibi salgın hastalıklar ve büyük yangınlar yüzünden cemaat önemli ölçüde güç kaybeder. Bu süreçte Makedonya'da Serez, Moşopolis ve Ege'de İzmir gibi şehirlerin yıldızı parlamaya başlar.

Ulusal bağımsızlık mücadelelerin başladığı süreçte ise Selânikli Yahudiler, Balkanlı azınlıkların aksine yerel bir grup gibi hareket ederek şehrin kaderinde rol oynamışlardır[81].

Cemaat Selânik'te en gözde bölgeye yerleşmişti. 1913 yılında Selanik'in Yunan işgaline kadar semt ve sokak isimleri Judeo-Espanol olarak tabir edilen Judezmo dilindeydi. Bu yer isimlerinin bazıları havralardan ve hahamlardan geliyordu. Kastilya Havrası Caddesi, Haham Aster, Haham Matalon, Boyacı David gibi sokak isimleri,

[79] Gilles Veinstein, a.g.e., s.37.
[80] Gilles Veinstein, a.g.e., s.66.
[81] Gilles Veinstein, a.g.e., s.70-90.

Rogos, Kal de Los Gregos, Pulia, Barukh, Beit Aron, Etz Haim gibi yer isimleri bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Selânik'in etnik çok kültürlülüğünde ayrı bir yere sahip olan "Dönmeler" ise ne Müslüman mahallesinde ne de Yahudi mahallesinde yaşamaktaydı. Sabetay Sevi'nin başlatmış olduğu akımı takip eden taraftarların bir kısmı, Sevi'nin canına karşılık Müslümanlığı tercih etmesiyle Müslüman olmaya karar verirler. Toplum içinde Müslümanlardan hiçbir farkı olmayan bu yeni Müslümanlar, kendi içlerinde ise İbraniceyi kullanmaya devam ediyorlardı. Müslüman adları taşıyıp, Türkçe konuşup, camilere giderek ibadetlerini gerçekleştiren bu yeni grup, aynı zamanda gizli bir şekilde İbrani dininin gereklerini de yerine getirmişlerdir. Tüm bunlardan dolayı ne tam anlamıyla Müslümanlar aralarına kabul etmiştir, ne de Yahudiler. Bu dışlanmışlıktan dolayı birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmışlar ve genel olarak evliliklerini kendi içlerinden yapmışlardır.

Selânik'teki dönmeler, Müslüman ve Yahudi mahalleleri arasında bulunan bölgeye yerleşmişlerdi. Kendi içlerinde üç gruba ayrılmışlardı: İzmirliler, Kuniososlar ve Yakubiler. Bu insanlar genellikle kunduracılık, tuhafiyecilik, berberlik, kasaplık gibi küçük işlerle meşgul olmuşlar, bazıları da belediye ve vilayetlerde idarî memurluklar yapmışlardır. Ayrıca Dönmeler, özel okullar kurarak eğitime yönelmişlerdir. Bunlar arasında 1873 yılında Şemsi Efendi'nin kurmuş olduğu Fevziye Mektebi en ünlülerindendir. Bu okullara pek çok Türk ve Müslüman Selânikli çocuk da gitmiştir. Mustafa Kemal de o çocuklardan biridir[82].

15 Ağustos 1890 tarihinde yaşanan Selânik Yangını ile 5000 Yahudi aile zarar görmüştür.

Selânik'in sanayi alanında kalkınmasında en önemli desteği veren girişimcilerin büyük çoğunluğunu Yahudiler oluşturmaktadır. Dayanıklı tüketim malları daha çok Britanyalıların çalıştırdığı ve Ermeniler ile Rumlardan oluşan fabrikalarda üretilirken yerli Yahudiler daha çok sandık, lamba ayakları gibi ucuz metal ürünlerin üretildiği fabrikalar işletiyordu.[83]

Allatini ailesinin un ve ipek alanında önemli yatırımlarının bulunduğu fabrikaları mevcuttu. Bu aile daha sonra buharlı değirmenler işine atıldı ve ailenin kimi üyeleri birkaç yıl sonra buharlı kiremit fabrikası açarak kent kimliğinde önemli bir yere sahip oldular. Ayrıca Makedonya bölgesi tütün ihracatını da tekellerinde tutuyorlardı. Yabancı sermayenin işgaline karşı olarak da Selânik Ticaret Şirketi LTD'yi 1895'te kurarak tütün ticaretini finanse etmeye devam etti[84].

[82] Gilles Verstain, a.g.e., s.147-148.
[83] Gilles Verstain, a.g.e., s.233.
[84] Gilles Verstain, a.g.e., s.238.

2.2.4. İzmir

Ege Bölgesinde çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan İzmir'de ilk defa Büyük İskender döneminde Yahudilere rastlandığı bilinmektedir. Kazılar ve yapılan çalışmalara göre, kentte II. ve III. Yüzyıllarda Yahudi toplumunun varlığı tespit edilmiş, ancak zamanla bu cemaat bir yönetim oluşturamayacak kadar azalmıştır. II. Murad'ın İzmir'i fethetmesiyle birlikte kentte Yahudi varlığına dair bir izle karşılaşılamamış, ancak Ege'nin başka bölgelerinde aynı dönemlerde Yahudi varlığı devam etmiştir. İzmir Yahudileri ile ilgili 16. Yüzyılda somut verilere ulaşılmıştır. Bu yüzyılda yaşanan Sefarad göçleri ile şehirde ticaret artarak, İzmir zamanla ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu potansiyel ile Manisa, Tire gibi bölge yerleşimlerinden ve İstanbul, Selânik gibi yerlerden göç alarak cemaatin büyümesi sürmüştür. Sefaradlar, Romanyotlar, Aşkenazlar şehirde kendilerine ait sinagoglar kurmuşlar ve ibadetlerini sürdürmüşlerdir. 1620 yılında altı sinagog olan şehirde zaman zaman çıkan yangınlar, evlerle birlikte ibadethaneleri de yok etmiş, 1841 yangınından sonra ise birlikte yaşam kültürü ortaya çıkmıştır[85].

Yahudiler, İzmir'de ilk olarak Kadifekale – Değirmendağı etekleri ile Anafartalar Caddesi arasında bulunan bölgeye yerleşmişlerdir. Bu bölgeye Birinci Juderia[86] adını vermişlerdir. Alyans Okulu[87], Lazaretto ve sinagoglar bu bölgededir. İkinci Juderia ise 19. Yüzyıl sonlarında oluşmuş, Karataş, Halil Rıfat Paşa, Göztepe ve Karantina bölgelerinde teşekkül etmiştir. Burada ise yalnızca Karataş'ta Beit Levi Sinagogu bulunmaktadır[88].

Bergama, Foça, Menemen, Bornova, Urla, Tire, Ödemiş gibi ilçelerde de Yahudi yerleşimleri bulunmaktaydı. 1661'de yapılan bir araştırma, şehrin 271 Yahudi haneye ev sahipliği yaptığını ortaya koymaktaydı[89]. 1890 yılında şehirde 18.130 Yahudi bulunmaktadır. Bu rakam zamanla özellikle Balkanların kaybedilmesiyle yaşanan göçler, savaşlar, Cumhuriyet döneminde de Amerika'ya göçler ve İsrail'in kurulmasıyla İsrail'e göçlerin etkisiyle sürekli dalgalanmıştır. Günümüzde İzmir Yahudi nüfusu 1.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir[90].

İzmir'in liman kenti olması sebebiyle ticaretle ön plana çıkmaktaydı. Bu noktada çoğunlukla aracı olarak görev yapan Yahudiler, şehrin brokerleri, çevirmenleri, temsilcileri ve tefeciler arasında yoğun bir şekilde temsil edilmekte idi. Ticaret artmaya devam ettikçe, Yahudiler de gümrüklerin toplanmasına dâhil oldular. Özellikle 1610-1650 yılları arasında İzmir'deki neredeyse tüm gümrük toplayıcıları Yahudi idi. Tüm bunlar topluluğun ekonomik refahı yüksek, sağlam bir kültürel ve entelektüel yaşam

---

[85] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.94-96.
[86] Juderia, İspanyolca kökenli bir sözcük olup, kısaca Yahudi bölgesini/muhitini tanımlamak için kullanılır. https://dictionary.reverso.net/spanish-english/juder%C3%ADa (28.05.2020).
[87] Bkz. Alyans Okullarının Kuruluşu, s.72.
[88] Siren Bora, "*İzmir'de Yahudi Kültürel Mirası: İbranice Yazıtlar*", Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S.2/1, Temmuz 2016, s.15-16.
[89] Dina Danon, *The Jews of Ottoman İzmir A Modern History*, Stanford University Press, Stanford California,2020, s.8.; Neslihan Ünal, *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik*, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 2015, s.73.
[90] Naim A. Güleryüz, Tarih Boyunca Trakya…, a.g.e., s.96-97.

sürdürmesini sağladı. On yedinci yüzyılın ilk yıllarında İzmir'in sadece bir sinagogu varken, 1630'larda beş tane vardı ve yüzyılın sonunda ise, neredeyse her cemaatin kendine ait ibadethanesi vardı[91].

İzmir limanı, gittikçe daha verimli Avrupa sanayilerine hayati önem taşıyan mallar tedarik ettiği için gelişmeye devam etti. On sekizinci yüzyılın sonunda İzmir tek başına İmparatorluğun toplam ihracatının yüzde otuz dördünü ve ithalatının yüzde otuzunu yönetti. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar eşi görülmemiş seviyelere ulaşan limanın toplam ticaret hacmi 1840 ve 1870'ler arasında dört kat artarak ihracattaki imparatorlukta rakipsiz ve ikinci olarak ithalatta ise İstanbul'a ulaştı. Bu süreçte Yahudi cemaatinin refah seviyesindeki artış tahmin edilenin tersine oldu. Devlet, vergi toplama işini yerli Müslüman ailelere vermeye başladı. Bu süreçte ekonomide en iyi konumlanmış olan İzmirli Rumların etkisi de önemliydi. Doğu Akdeniz bölgesinde Balkan Ortodoks tüccarlarla iş yapan Rumlar pazarda söz sahibiydi. Bu durum 19. Yüzyıl boyunca devam etmiş, nihayetinde Yahudi nüfusu oldukça azalmıştır[92].

Toplumun yerleşmesiyle birlikte eğitim geleneksel okul sistemi ile yapılmıştır. 1847 yılında Avram Enriques Hevra Sinagoguna yakın bir yerde beş sınıflı bir Talmud Tora Okulu açtı. Çağdaş eğitim ise Alyans okullarının da kurulmasıyla birlikte 19. Yüzyılda kent eğitim tarihinde yerini aldı. Ortaokul seviyesinde ilk Alyans Erkek Okulu 1873 yılında açıldı. 1878 yılında ise yine ortaokul seviyesinde Alyans Kız Okulu açıldı. Bu yüzyılda 1871 yılında Musevi Erkek Yetimhane Okulu açılarak Cumhuriyet dönemine kadar varlığını sürdürdü. 1933-34 öğretim yılında okulun 422 öğrencisi ve 13 öğretmeni vardı[93].

İzmir'in kültürel miraslarından biri olarak kabul edilen Tarihi Asansör Kulesi de 18. Yüzyılın ikinci yarısında Yahudilerin şehre kazandırdığı önemli bir eserdir. 1907 yılında Vilayet İdare Meclisi Üyesi ve Bayraklı mağazalarının sahibi iş adamı Nesim Levi (Bayraklı) tarafından Mithat Paşa Caddesi ile Şehit Nihat Bey Caddesini birbirine bağlamak amacıyla 155 basamaklı bir merdivenden çıkmak yerine bir asansör inşa ettirildi. Bu girişimciliği sayesinde mali başarı elde etti. Gelen ve asansörü kullanmakta tereddüt gösteren müşteriler bir kez ücretsiz taşınacaktı. Taşları özel olarak Marsilya'dan getirildiği söylenen kale benzeri dikdörtgen bir yapı içinde çift asansör bulunmaktadır. 1983 yılında Ayla Ökmen'in İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne bağışlamasının ardından restore ettirilerek, buharlı asansör yerini elektrikle çalışan asansöre bırakmıştır. Günümüzde tarihi ve turistik amaçla kullanılmaktadır[94].

[91] Dina Danon, a.g.e., s.8.
[92] Dina Danon, a.g.e., s.9-10.
[93] Naim A. Güleryüz, Tarih Boyunca Trakya…, a.g.e., s.124-126.
[94] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya* …, a.g.e., s.127-128.

2.2.5. Bursa

M.Ö. 5200'lere dayandırılan yerleşim izlerine sahip olan Bursa'da 820 yılında Yahudilerin varlığına ait belgeler vardır. Orhan Bey, Bursa'yı fethettiği sırada şehrin tüm sakinleri şehri terk etmişlerdi. Ancak Orhan Bey ve kardeşi Alaaddin'in davetleriyle Bursa Yahudileri ve şehrin sakinleri geri döndüler, ardından Şam'dan ve Bizans'ın çeşitli yerlerinden Yahudiler de zamanla Bursa'ya göç etti. Orhan Bey, kale içine sıkışmış kentin gelişmesini sağlayarak, Yahudilerin de Ets Ahayim (Hayat Ağacı) Sinagogunu yeniden inşa etmelerini ve burada ibadet etmelerini sağladı. Sinagog etrafında kurulan mahalle de Yahudi toplumunun ikâmetiyle kuruldu. İlerleyen yüzyıllarda Sefarad göçleriyle beraber günümüzde Altıparmak, Kuruçeşme Mahallesi Sakarya Caddesi ve çevresinde bulunan bölgeye yerleştiler[95].

Bursa Yahudi nüfusu 1521 yılında 117 iken, 1573'te 308 olmuştur. 1650'de Bursa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, seyahatnamesinde kentte altı sinagog olduğu bilgisine yer vermiştir[96].

17. yüzyılın sonlarında Bursa'da Yahudiler ve diğer etnik gruplar için nüfus dalgalanmaları söz konusudur. Muhtemelen veba gibi salgınlar nedeniyle şehrin insan sayısında düşüşler yaşanmıştır[97].

1883 yılında Bursa Yahudi nüfusu 2.179 iken, 1927 yılında 1.915, 1965'te 331, 1977'de 192, günümüzde ise çoğunluğu yaşlı olan 60 kişilik bir nüfustan oluşmaktadır[98].

Hafta sonları İstanbul'dan gelen bir haham, cemaatin dini görevlerini yerine getirmelerini sağlamaktadır. İbadetler, düğün ve Bar Mitzva gibi törenler Geruş Sinagogunda gerçekleştirilmektedir[99].

Cemaatin eğitim kurumları da geleneksel okullardı. Ancak 1896 yılında Alyans Okulu açılabilmişti. Bu okul Tevhidi Tedrisat'tan sonraki süreçte kapanmasına rağmen, sonrasında da Bursa eğitim hayatına etki etmeye devam etmiş, günümüzde Gaziakdemir İlköğretim Okulu olarak eğitim hizmetine katılmaktadır[100].

---

[95] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya* …, a.g.e., s.271-272.
[96] Evliya Çelebi, C.3, s.14.
[97] Haim Gerber, *Crossing Borders Jews And Muslims In Ottoman Law, Economy and Society*, İsis Press, İstanbul, 2008, s.67.
[98] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya* …, a.g.e., s.273-274.
[99] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya* …, a.g.e., s.274.
[100] Naim A. Güleryüz, Tarih Boyunca Trakya…, a.g.e., s.279.

2.2.6. Diğer Şehirler ve Balkanlardaki Durum

Bulgaristan

Bulgaristan topraklarındaki ilk Yahudi yerleşimleri çok eskilere dayanmaktadır. Kimileri MÖ 600 yıllarına dayandırırken, bazı Yahudi tarihçileri bunu Büyük İskender dönemine dayandırmaktadır. Osmanlı dönemi Yahudilerinde ise, İber Yahudileri çoğunluğu oluşturmaktadır. İber Yahudileri, direkt bugünkü Bulgaristan topraklarına yerleşmemiş, Bosna, Makedonya ya da Selânik'ten gelmişlerdir. Ancak Sefaradların haricinde Aşkenaz ve Romanyot cemaatleri de var idi.

"*1941'deki Nazi Almanya'sının müttefiki olan Bulgaristan, Makedonya'yı istila etti ve burada yaşayan Yahudilerin 12.000'i temerküz kamplarına sevk edildi. Fakat Bulgaristan'daki Yahudiler gönderilmedi*"[101]. Ancak buna rağmen, ülkede yaşanan sıkıntılar ve ekonomik problemler nedeniyle pek çok Yahudi göç etmiştir.

Sofya'da bulunan Merkez Sinagog, Sefarad Yahudilerinin Avrupa'daki en büyük sinagogudur. 1909 yılında kullanıma açılan sinagog, II. Dünya Savaşı sırasında büyük hasarlar görmüş, kütüphanesi yok edilmiştir. 1989'da yaşanan rejim değişikliği ile beraber sinagog restore edilmiştir.

Hırvatistan

Zagreb'teki ilk Yahudi yerleşimlerine 14. Yüzyılda rastlanmaktadır. Avusturya-Macaristan'dan göç eden Yahudiler, ticaret, bağcılık ve bankacılık yapmışlardır. 1458'de Zagreb'ten kovulana dek çeşitli alanlarda uzmanlaşarak kent hayatına katkı sağlamışlardır. 18. Yüzyılda geri çağrılmalarının ardından Zagreb'te büyük yararları olmuştur. Zagreb'te ilk Hırvatça Yahudi gazetesi çıkarılmış, edebiyat ve sanat alanında önemli atılımlar yapılmıştır. Makabi Spor Kulübü de bu dönemde kurulmuştur. Bugün harabe halinde olan Zagreb Sinagogu da bu dönemde yapılan tek Yahudi ibadethanesidir.

II. Dünya Savaşı ile birlikte Hırvat yönetim, Nazi Almanyası ile birlikte hareket etmiş, bu sebepten dolayı Hırvatistan'da yaşayan Yahudilerin mallarına el konmuş, ölüm kamplarına gönderilmişlerdir. Savaş sonrasında antisemit olaylara rastlanmamıştır.

Bugün yaklaşık 2000 Yahudinin yaşadığı Hırvatistan'da yine cemaatin sosyal ve kültürel etkinlikleri güçlüdür.

Makedonya

Makedonya Yahudileri cemaati, 1492 göçlerinde gelen İber Yahudileri ile oluşturulmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında, Bulgaristan tarafından işgal edilen

[101] Yusuf Besalel, a.g.e., s.164.

Makedonya'daki Yahudiler toplama kamplarına gönderildiği için nüfusun büyük bir çoğunluğu öldürülmüştü. Bugünkü Yahudi nüfusunun yaklaşık 200 kişi olduğu bilinmektedir.

Romanya

Romanya'daki Yahudi varlığı Roma dönemine kadar dayanmaktadır.14. ve 16. Yüzyıllarda Macaristan, İspanya ve Ukrayna göçlerinin de odak noktalarından biri haline gelmiştir. 19. Yüzyılda ise gerek Rusya'nın müdahaleleri gerek devlet tarafından yapılan kısıtlamalar cemaatin sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında özellik Besarabya ve Bukovina Yahudilerinin pek çoğu temerküz kamplarına gönderilmesinden dolayı, cemaatin varlığı oldukça azalmıştır.

Bugün ise Aşkenaz ve Sefarad Yahudileri cemaatin temelini teşkil eder. "*Bükreş'te Romanya Yahudi tarihi ile ilgili bir Yahudi müzesi, bir Romanya Yahudi Tarihi Araştırma Merkezi, bir Yahudi Kütüphanesi ve arşivleri ve bir Yidiş Devlet Tiyatrosu vardır. Romence, İngilizce, İbranice ve Yidişçe lisanlarında çıkan 'Revista Cultului Mozaic' adlı 15 günlük bir cemaat gazetesi yayınlanır. Yaşlılar için 6 ev bulunmaktadır*"[102].

Yunanistan

Yunanistan Yahudilerinin tarihi MÖ 3. Yüzyıla kadar dayanmaktadır. Cemaat nüfusunun önemli payını İber Yarımadası'ndan gelip Selânik'e yerleşen Sefarad Yahudileri oluşturmaktadır.

"*Holokost döneminde 1943'teki Selanik'in Alman işgaline uğramasıyla beraber, kentteki Yahudi cemaati Auschwitz toplama kampına gönderildi. Burada 56.000 Selanikli Yahudinin 43.850'si öldürüldü*."[103]

Bugün ise Sefarad kökenli cemaatin büyük çoğunluğu Atina'da yaşamaktadır. Sinagoglar ve çocukların eğitildiği yuvalar genel itibarıyla Atina ve Selânik'te bulunmaktadır.

Ayrıca Rodos'ta bulunan Şalom Sinagogu 350 yıldır ziyarete açıktır.

[102] Yusuf Besalel, a.g.e., s.226.
[103] Yusuf Besalel, a.g.e., s.242.

2.3. Osmanlı Topraklarına Göç Eden Yahudilerin Yerleştikleri Bölgelere Entegrasyonu ve Osmanlı Devleti'ne Sağladıkları Katkılar

İmparatorluk sınırları içinde bulunan Osmanlı Yahudileri ile sınırların dışında yaşayan Yahudiler arasında birtakım farklılıklar vardı. Padişahlar, imparatorluk dışına yolculuk eden Yahudileri, yurtdışındaki Müslüman Osmanlılarla eşit görürdü. Yahudilerin haklarını kaybetmemeleri bir yana, Venedik'te bulundukları sırada, imparatorluk, onların çıkarlarını korumak konusunda, Dar-ül Harb'deki Müslüman tebaasının çıkarlarını gözetirken sergilediği sorumluluk ve etkinliğin aynısını sergilerdi. Hıristiyan Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticaretin çok büyük bir kısmı, İstanbul'daki bir kesimin taleplerini doyurmaya yönelikti. Başkentin Yahudi tüccarları bu ticarette çok önemli bir rol oynamakta oldukları için, imparatorluğun yurtdışında bulunan Yahudi tebaası üzerinde hükümranlığı oldukça önemli bir meseleydi.[104].

"Her ne kadar imparatorluktaki Yahudiler prensipte ikinci sınıf tebaa olsalar da Osmanlı yönetiminin pragmatik tavrı onların yaşamaları için geçerli bir dayanak yarattı. Yahudilere tahammül etmekle yetinilen ve Yahudilerin haklarının yalnızca toprak kaynaklı olduğu Hıristiyan devletlerin tersine, Osmanlı Yahudileri, onları yurtdışında bile sultanın himayesi altında tutan soy kaynaklı haklara sahiptiler. İktidar koltuğuna en yakın olan İstanbul Yahudilerinin statüsü, imparatorluğun diğer kesimlerindekilerden de olumluydu. Bunlar, yöneticilere yakın olmanın getirdiği avantajlardan yararlanıyor, bu da onların, Osmanlıların şahsi çıkarlarla devlet çıkarlarını bir tutma eğilimini kullanarak, yabancı ülkelerde statülerini güçlendirmelerine olanak sağlıyordu"[105]. Ancak bu durum İmparatorluğun her yerinde ve her döneminde aynı şekilde olmamıştır.

Osmanlı Devleti, Avrupa ve Asya ticaretini birbirine bağlayan coğrafyaya sahip olduğundan dolayı bu güzergâh üzerindeki ticareti de elinde tutuyordu. Batının talep ettiği pek çok hammaddenin üretim yeri bu coğrafyaydı. Üretim ve ticaret faaliyetlerinin bir kısmı belli başlı etnik ve dini gruplara dayalı olarak gerçekleştiriliyordu. Özellikle Sefarad Yahudileri ticaretteki rollerini 16. Yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Ticaretin yanısıra farklı mesleklerde de görev alarak devlete hizmet eden pek çok Yahudi olmuştur. 15. yüzyılda Romanyotlar İstanbul'da vergi toplama memuru olmuşlar, Sefaradlar da uzun yıllar vergi toplama memurluğunu devletin her bölgesinde yapmışlardır. Çeşitli dönemlerde Yahudi sarraflar Yeniçerilerle çalışarak onlara mal vermişlerdir. Saray hekimliği yapmış meşhur Yahudi doktorlar da vardır. Tekstil, dokuma, madencilik gibi çeşitli alanlarda da faal olarak devlete katkılarını sağlamışlardır[106].

[104] Minna Rozen, a.g.e., s.33-34.
[105] Minna Rozen, a.g.e., s.37.
[106] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s. 133-140.

3. BÖLÜM: EDİRNE YAHUDİLERİNİN SİYASİ VE HUKUKİ DURUMU

3.1. Cumhuriyetin İlanında Edirne

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı esasında Türkiye'de pek çok şeyin yeniden düzenlendiğinin habercisiydi. Şöyle ki; yeni kurulan devlet, Osmanlı'nın devamı imiş gibi gözükse de aslında tamamen farklıydı. Bu durumu, azınlıklar özelinde irdeleyecek olursak, Osmanlı'da bireyden ziyâde toplum önemliyken, Türkiye Cumhuriyeti'nde bireyler önemli hale gelmiştir. Yani cumhuriyet ile birlikte eşitlik, eşit haklar, dinî inanç özgürlüğü gibi haklar verilerek Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan insanların pek çok alanda eşitliği sağlanırken, farklı inançlara sahip kişilerin topluluk örgütlenmelerinin ve de özerk kurumlar oluşturabilmesi gibi bir durum da otomatik olarak önlenmiş oluyordu.

Cumhuriyetin ilanı ile başlayan yeni dönem herkes için farklı bir dönemi de beraberinde getirdi. Bu değişikliklere Yahudi cemaati de kısa süre içinde uyum sağladı. Bu süreçte esasında azınlıklar cemaat olarak değil, birey olarak kabul edildi[107].

Uzun yıllar süren savaşlar ve Milli Mücadele döneminin ardından bir sınır şehri olan Edirne, nihayet düşman işgalinden kurtarıldı ve yeni kurulan Cumhuriyetin önemli bir parçası oldu. Edirne, geçirmiş olduğu bu dönemden dolayı eğitimden, kültürden ve okuldan uzakta idi. Cumhuriyetle birlikte hızla bu alanda önemli adımlar atıldı. Edirne Maarif Kongresi toplandı, eğitmen kursları düzenlenerek ivedi bir şekilde Millet Mektepleri açıldı. Tarihi geçmişi korumak adına müzeler açıldı, Halk Evleri ve çeşitli kurslarla halkın bilinçlenmesi ve modern topluma ayak uydurması sağlandı. Ekonomi, tarım ve hayvancılık alanlarında ülke genelinde alınan kararlar uygulandı. Ayrıca bu süreçte Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi gerçekleştirildi ve Yunanistan'dan Türk ve Müslüman nüfus ülkeye geldi. Mübadillerin yerleştirildiği şehirlerden biri de Edirne oldu[108].

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte azınlıklara verilmiş olan haklar da tanımlanmıştı. Yahudiler, Türkiye Cumhuriyeti'nin hukuksal yapısı içinde bu hakların kullanılmasına dair yapılan toplantıda Yahudi Hahambaşının sadece dini konularda görev yapması, siyaset ve politika gibi dünyevi işlerin ise cemaatin kendi yönetiminin karar alması noktasındaki görüşlerini Başbakanlığa bildirmişlerdir[109].

1930 yılı yerel seçimlerinin gerçekleştirileceği dönemde ülkede Cumhuriyet Halk Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası bulunmaktaydı. Cumhuriyet Halk Fırkası

---

[107] Mücahit Düzgün, *"Cumhuriyetin İlanından İsrail'in Kuruluşuna Kadar Türkiye'deki Yahudiler"*, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, 2000, C.3, S.10, s. 65-83.

[108] Pelin Debreli, a.g.t., s.17-47.

[109] *Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, (ed. İbrahim Erdal, Yunus Özger),İbrahim Erdal, *"Türk Basınına Göre 1930 Yerel ve 1935 Genel Seçimlerinde Yahudiler",* IQ Kültür Sanat Yayıncılık,1. Baskı, Ekim 2011 İstanbul, s.274-275.

bu seçimlerde hiç azınlık aday göstermemişti. Serbest Cumhuriyet Fırkası ise Edirne'de beş Yahudi azınlığa sahipti. Bu sebeple Trakya'da Yahudiler çoğunlukla SCF'yi desteklemişlerdi[110].

3.2. Lozan Barış Antlaşması'nın İmzalanması ve Kentteki Azınlıkların Durumu

Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın ardından İtilaf Devletleri'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Lozan'a davet etmesiyle Lozan'a giden yol açılmış oldu. Antlaşma imzalanana kadar olan süreçte zaman zaman anlaşmazlıklar çıktı, görüşmelere ara verildi. Ancak 24 Temmuz 1923 tarihinde nihayete erdirilerek Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Karaağaç'ın Türklere verilmesi maddesi neticesinde Edirne'nin de sınırları kesin olarak belirlenmiş oldu[111].

1860- 1925 yılları arası açık kalan Alyans okulları Fransızcanın yanında verdiği çağdaş eğitim sebebiyle dönemin üst düzey bürokratlarını yetiştirmiştir. Cumhuriyet Türk vatandaşlığını esas aldığından dolayı ve Osmanlı'daki imtiyazları kabul etmediği için Yahudiler arasında olumlu karşılandı. Rum ve Ermeni tüccarların yerini alan Yahudiler, cumhuriyetin ilanıyla beraber ülkenin ekonomik hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamışlardır. Yeni başkent olan Ankara'da var olan Yahudi mahallesi kısa sürede içinde başta İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen göçlerle kalabalıklaşmıştır. Özellikle tekstil alanında varlık gösteren Yahudiler, İsrail'e göç edinceye kadar etkinliklerini korudular[112].

Türkiye Cumhuriyeti yeni kurulduğunda ülkede yaşayan Yahudiler, bu duruma hızlı bir şekilde adapte olmuş ve devlete bağlılıklarını göstermişlerdi. Avram Galanti, Mustafa Kemal'i ezilen halklar için bir örnek olarak görmüş ve özellikle üçüncü dünya toplumlarının bağımsızlıklarını kazanmaları noktasında örnek alarak bağımsızlıklarını kazanabileceklerini dile getirmiştir[113]. Lozan görüşmeleri sırasında da adeta bu bağlılığın bir göstergesi olarak İsviçre Yahudileri Lozan heyetini ağırlamış, Hahambaşı Haim Nahum Türk heyetinin danışmanlığını da yapmıştır. Heyet başkanı olan İsmet İnönü de yaptığı bir konuşmada Yahudilerden övgü ile bahsederek, Türk Yahudilerinin yabancı etkisinde kalmadan ülkeye sadakatlerinden ayrılmadıklarını dile getirmiştir[114].

---

[110] Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler, a.g.e., s.276.
[111] Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.518-519.
[112] Beki L. Bahar, *Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003, s.186-187.
[113] Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995, s.45.
[114] Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.22.

24 Temmuz 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda bulunan 38-45 arasındaki maddeler Türkiye'deki azınlıkları yakından ilgilendiriyordu. Bu maddeler kısaca şu şekildedir:

38. Madde: Türkiye Hükümeti, soy, milliyet, lisan, ırk veya din ayırt etmeksizin Türkiye vatandaşlarının tamamının hayat ve hürriyetlerinin korunmasını taahhüt eder. Bütün Türk vatandaşları genel düzene ve toplum ahlakına aykırı olmamak kaydı ile din, mezhep ve itikatlarını yaşayabilirler. Türkiye'nin milli çıkarlarının ve kamu düzeninin korunması için azınlıkların seyahat ve göç etmeleri ile ilgili tedbir almak hakkı gizli tutulur.

39. Madde: Müslüman olmayan azınlıklar ile diğer Türk vatandaşlarına aynı hukuk kuralları tatbik edilir. Bütün Türk vatandaşları din ayrımı yapmaksızın kanun önünde eşittir. Azınlıklar, mensup oldukları dinleri, mezhepleri ve itikatlarını koruyarak umumi hizmete kabul edilir, memur olabilir ve çeşitli meslekleri icra edebilirler. Resmi dil Türkçe olmakla beraber Türkçe'den başka bir dil bilen Türk vatandaşları yargılamada kendi lisanlarını sözlü surette kullanırken kolaylık sağlanacaktır. Azınlıklar, gerek özel ilişki, gerekse ticari ilişkide ve dini yayın, toplumsal yayın konusunda lisan seçerken serbesttirler.

40. Madde: Gayrimüslim Türk vatandaşları özellikle masrafları kendilerine ait olmak üzere her türlü sosyal, dini ve hayri müessese açabilir. Okul ve başka eğitim öğretim müesseseleri açabilir, idare edebilir ve buralarda kendi lisanlarını kullanabilir, dini ayinlerini yapabilirler.

41. Madde: Genel eğitim öğretim hususunda Türk hükümeti azınlıkların önemli oranda ikamet ettikleri yerlerde mecburi Türkçe dersinin yanında ilkokullarda azınlık lisanının okutulması konusunda kolaylık sağlayacaktır. Azınlıkların önemli oranda ikamet ettiği şehir ve kasabalarda Devlet bütçesinden, Belediye veya diğer bütçelerden terbiye, din ve hayır işleri maksadı ile ayrılan genel gelirler meblağından azınlıklar adilane hissedar olacaktır.

42. Madde: Türk hükümeti, şahsi hukuk ve aile hukuku konusunda azınlıkların örf ve adetlerine uygun hüküm verir. Bu hükümler, Türk hükümeti ile her bir azınlığın eşit sayıda temsilcisinden oluşan bir komisyon tarafından düzenlenecektir. İhtilaf durumunda Türk hükümeti, Cemiyeti Akvam, ortaklaşa Avrupa hukukunu bilen seçilmiş bir hakimi üst hakim olarak tayin edecektir.

43. Madde: Azınlıklar, inanç hükümlerinde olmayan ve dini ayinlerde yeri olmayan hiçbir muameleye mecbur tutulmayacaktır. Hafta tatilinde mahkemeye gitmeyen ve bir kanuni muameleden istinkaf edenlerin hiçbir hakkı düşmeyecektir. Fakat bu azınlıkları genel düzenin korunması açısından yükümlülük itibariyle diğer Türk vatandaşlarından farklı kılmaz.

44. Madde: Türkiye'deki azınlık haklarını teminat altına alan maddeler uluslararası garanti altındadır ve değişiklikler anlaşmaya taraf devletlerin onayı ile

yapılır. Cemiyeti Akvam anlaşmazlıkların çözümünde yetkilidir. İki devlet arasındaki anlaşmazlıklarda uluslararası kabul edilir.

45. Madde: Türkiye'nin gayrimüslim azınlıklara tanıdığı hakları Yunanistan kendi ülkesindeki Müslümanlara tanır[115].

Ülkede bulunan azınlıklar arasında en güçlü azınlık konumunda bulunan Yahudiler, Cumhuriyetin ilanının ardından itibaren çeşitli baskı ve saldırılara maruz kalmışlardır. Bunun sebeplerini ekonomik açıdan Yahudilerin ticarette edindikleri yer ile, siyasi açıdan hilafet yanlılarının Hilafetin kaldırılması ve diğer meselelerde Yahudileri sebep görmeleri olabilir. Gazetelerin, bu dönem bu konular üzerine ve savaş döneminde bazı Yahudilerin ihanetleri yazılarına yer vermesi de halkı Yahudilere karşı kışkırtma görevi üstlenmiştir. En nihayetinde Yahudi cemaati Lozan'ın aile hukuku ve cemaat ayrıcalığı gerektiren öze durumları içeren 42. Maddeden vazgeçtiklerini 1925 yılında duyurmuşlardır[116].

1924 yılında Türk – Yunan nüfus mübadelesinin gerçekleştirilmesi ve Edirne'de önemli sayıda Rum'un mübadele ile kentten ayrılması ve yerlerine Müslüman nüfusun yerleştirilmesi olayları yaşanmıştır. Bu süreçte zorlu günler yaşanmış, yerli halkın da mübadillere destek olması istenmiştir. Edirne'de de bilhassa Paşaeli Gazetesi'nde yayımlanan yazılarla Yahudilerin de destek sağlaması istenmiş, neticesinde çeşitli kampanyalar düzenlenmiştir. Edirne Yahudi cemaati ileri gelenleri tarafından mübadiller için müsamere düzenlenmiş, başta Edirne Valisi olmak üzere devlet erkânı da buraya katılarak bağış yapmışlardır. Ancak Paşaeli Gazetesi muhabiri toplanan bağışın büyük bölümünün Türklerden yapıldığını belirtmiştir. Daha sonra yapılan bağışların da yeterli bulunmayarak göstermelik yapıldığı iddiası sık sık gazetede yer alarak eleştirilmiştir[117].

Cumhuriyetin ilk yılları Yahudiler açısından hem iyi hem de kötü olayları içerisinde barındırıyordu. Cenevre Yahudilerinin İsmet Paşa onuruna verdiği bir yemekte Paşa'nın Yahudi azınlığını öven konuşmalarından dolayı cemaatin kendi yaralarını sarabilmek için geleceğe dair umutla bir heyet kurarak çalışmalara başlarken, aynı zamanlarda öncelikle Tasvir-i Efkâr Gazetesi sahibi Ebuzziya Tevfik'in İzmir Hahambaşısı Ribi Moşe Melamed ile yaptığı röportajı küçük düşürücü ifadelerle sunması ve ardından İleri Gazetesi'nin Yahudileri aşağılayıcı yazıları topluluk için kötü günlerin habercisiydi. Nitekim bu olayları izleyen tarihlerde Edirne'de yayın yapan Paşaeli Gazetesi'nin de yayımlamış olduğu yazılar toplum içerisinde adeta ayrışmayı tetikledi[118]. Ayrışmanın sebepleri arasında son yüzyıllarda Osmanlı Devletinden

---

[115] *Düstur Üçüncü Tertip*, İstanbul Necmi İstikbal Matbaası, 1931, C.5, s.36-42; Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.291, C.1, s.179-218; http://www.ismetinonu.org.tr/lozan-baris-antlasmasi-tam-metni/ (erişim tarihi: 10.03.2020).

[116] Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında….,* s.54-91.

[117] Aytaç Özkan*, Mübadelenin Edirne Vilayeti Uygulaması ve Sosyo-Ekonomik Etkileri,* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s.103-104.

[118] Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., Birinci Baskı, Ekim 1999, İstanbul, s.58.

ayrılarak yeni devletler kuran farklı etnik grupların oluşturduğu his, azınlıklara şüphe ile yaklaşma, Yahudilerin ticaret yapmalarından dolayı durumlarının iyi olması gibi faktörler sayılabilmektedir.

1924 Anayasası her ne kadar eşitliği sağlamaya yönelik olsa da azınlıklar için bu durum yeterince söz konusu olamadı. İlk olarak Anayasa'da yer alan ve 1928 yılında kaldırılan "Devletin dini İslam'dır" ibaresi azınlıklar açısından bir soru işareti oluşturuyordu. Nüfus kimliklerinde yer alan din hanesi, pek çok azınlığın devlet memuriyeti görevlerinden çektirilmesi, askeriyeden çıkartılmaları, bazı kamu görevi ifâ edenlerin çalışma izinlerinin iptal edilmesi (işgal zamanında düşmanla işbirliği yapmak gibi ahlaki nedenler hariç) eşitlik ilkesinin tesisinde eksiklikler olduğunun göstergesiydi. Yine bu dönem savaş sırasında ülkeden ayrılan Rum ve Ermenilerin dönmesine izin verilmezken Yahudilerin kişisel beyanla dönebilmeleri, seyahat izninde Rum ve Ermenilerde olan kısıtlamaların Yahudilerde olmaması eşitliğin sağlıklı bir şekilde tesis edilemediğini göstermekte idi[119].

Ancak Rifat Bali, 1923 Haziranında Yahudilerin Anadolu'da serbestçe dolaşmalarının yasaklandığını aktarmaktadır. Edirne ve ilçelerinden ticaret için ya da sağlık sebebiyle İstanbul'a gitmiş olanlar geldikleri yerlere dönemediler. Her ne kadar bu yasak sonra kaldırılsa da 1925 yılında yeniden aynı olay yaşanmıştır[120].

Bu dönemde Yahudilere yönelik olarak yapılan çeşitli ithamlar aslında halen devam etmekte ve yıllar geçmesine rağmen bir çözüm bulunamamaktadır.

Basın nezdinde ve halk nezdinde yaşanan bu baskılar göçlere sebep oldu. Takip eden 2 yıl içinde Türkiye genelindeki Yahudi nüfusunun yarı yarıya düştüğü tahmin edilmektedir.

Bu yaşananlarla birlikte 1927 yılında meydana gelen Elza Niyego OIayı ile basının meseleyi çarpıtarak toplumun tansiyonunu yükseltmesiyle azınlık karşıtı söylemler tırmanmış, azınlıklar üzerinde birtakım yaptırımların uygulanmasına sebep olmuştu. Ancak bu olayın ardından Yahudi düşmanlığı kampanyası zayıfladı ve azınlıkların durumunda gelişmeler yaşanmaya başladı[121].

Atatürk, Yahudileri Müslümanlardan ayrı tutmayarak eşit yaklaşmış ve Yahudilerle ilişkilerini sürdürmüştür. Keza İzmir'in kurtuluşundan sonra Atatürk, verdiği bir konferans sırasında Yahudi vatandaşlar hakkında düşüncesini soran Avukat Rafael Amato'ya *"Egemen unsur olan Türklerle kader birliği etmiş sadık unsurlarımız vardır ki özellikle Museviler ulusa ve yurda bağlılıklarını ispat ettiklerinden şimdiye*

[119] Yusuf Besalel, a.g.e., s.60-61.
[120] Rifat Bali, *Serhattaki Payitaht*…, s.219.
[121] Yusuf Besalel, a.g.e., s.64.

kadar refah içinde yaşam geçirmişler ve bundan böyle de refah ve mutluluk içinde yaşayacaklardır" cevabını vererek net bir şekilde göstermiştir[122].

3.3. Trakya Olayları

1930'lara gelindiğinde dünya genelinde faşizm yavaş yavaş iktidara geliyordu. İtalya'da 1922'de Mussolini'nin başa geçmesiyle başlayan faşist iktidar, Almanya'da 1933 yılında Nasyonal Sosyalist İşçi Partisi ve Hitler'in başa gelmesiyle dünyanın kaderini değiştirmeye başlamıştı. Dünyanın bu sıkıntılı ruh halinden Türkiye'de etkileniyordu. Bu tarihle beraber Türkiye siyasetinde de bilhassa azınlıklara yönelik propagandalar da yeniden başlamıştı.

İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde, Avrupa'da Nazizm hızla büyürken, Türkiye'de bu durum azınlıklara yönelik olarak dil ve kültür alanında Türkleştirmek oldu. Ayrıca, Almanya'da Yahudi oldukları gerekçesiyle üniversitelerdeki görevlerinden kovulan akademisyenler Türkiye'deki eğitim reformunda yer aldılar, İstanbul Üniversitesi'nde kürsülerin kurulmasında, Ankara'da Opera'nın kurulmasında pek çok Alman Yahudisi akademisyen görev aldı. Bu noktada dönemi değerlendirmekte fayda var: pek çok Arap-Müslüman ülkesinde bilhassa Filistin'de yaşanan Arap-Yahudi çekişmelerinden ötürü bir nazi hayranlığı vardı. Avrupa'da, Balkanlarda ve çevre ülkelerde nazizmin sesleri duyulurken Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle Almanya başta olmak üzere görevlerine son verilen akademisyenleri ülkeye davet ederek yeni kürsüler kurdurması ve önemli çalışmalara destek olması yeni kurulan ülkenin gelişmesinde ivme kazandırmıştır. Darülfünun'un gerçekleştirilen inkılaplara yetersiz kalması, gruplaşma gibi sebeplerle ilga edilerek Üniversite Reformu 1933 yılında gerçekleştirildi. Almanya'da üniversitedeki görevlerinden atılan yaklaşık 40 bilim adamı, Almanya ile yapılan anlaşma neticesinde yeni kurulmuş olan İstanbul Üniversitesi'ne geldiler. Bu bilim adamları hukuk, edebiyat, tıp ve diş hekimliği fakülteleri gibi çeşitli alanlarda kürsüler kurdular[123].

Ancak, yine de Türkiye'de antisemitizmi savunan gruplar da olmuştur. Bu gruplar çeşitli yayın organlarında antisemitist yazılar yazmış, bilhassa Trakya'daki Yahudilerin İstanbul'a nakledilmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. Tüm bunlarla beraber, 1934 yılının Haziran ayında Çanakkale'de ticari boykotun ilan edilmesiyle birlikte, Yahudi toplumuna yönelik çeşitli fiziki saldırılar gerçekleştirildi. Olaylar yavaş yavaş Trakya'da bilhassa Kırklareli'de aynı şekilde cereyan etti. Kırklareli Yahudileri canlarını kurtarabilmek adına bulabildikleri araçlarla İstanbul'a kaçtılar. Olayların Edirne'de duyulmasıyla Edirne'de bulunan Yahudi toplumu da tedirgin olarak bazıları İstanbul'a kaçtı. Trakya'dan yaklaşık 10-15 bin Yahudi İstanbul'a gitmişti. Yaşananları

[122] Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 1995, s.212-214.
[123] Aydın Demirtaş, *Sosyolojik Açıdan 1933 Üniversite Reformu*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2010, s.56-65.

gazeteler 4 Temmuz 1934 tarihinde kamuoyuna duyurdu. Bunun ardından devlet gerekli tedbirleri aldırmaya başladı[124].

Edirne'de başta Milli Gazete çıkan haberler, Hüseyin Nihal Atsız'ın Orhun derigisinde kaleme aldığı yazılar ve çeşitli mecmualarda yayınlanan yazılar ile o günkü durumun da etkisiyle halk galeyana gelmeye başlamıştı. Bu yazılarda özellikle Yahudilerin ticarete hâkim olmaları ve Türkçe konuşmamaları üzerinde duruluyordu.

Yine Cevat Rıfat Atilhan tarafından 1930'larda çıkarılan, merkezi İzmir olan Anadolu adlı gazetede şiddetli bir şekilde Yahudi aleyhtarlığı yapılmaktaydı. Bu gazete gerek Batı Anadolu'da gerek Trakya'da geniş bir dağıtıma sahipti. Yahudilerin haklarını tehdit ettiği gerekçesiyle 5 Eylül 1930 tarihinde bu gazete kapatıldı. Ancak sahibi Atilhan, Almanya'ya gidip dönmesinin ardından 1934 yılı ortalarında Edirne'de Milli İnkılâp adında yeni bir gazete kurdu. Bu gazeteyi kurmasındaki amaç, Edirne ve Trakya bölgesindeki halkı Yahudilere karşı galeyana getirmekti. Çünkü mübadeleden önce bölgede yaşayan Rum halk, devamlı olarak Yahudi aleyhtarlığını kışkırtma faaliyetlerinde bulunmuştu[125].

Bu sırada Rusya'nın Yahudilere karşı yürütülen propagandalara destek olması açısından Çar Gizli Polisi'nin uydurmuş olduğu 'Protocols of the Elders of Zion' adlı belge Türkçe'ye çevirilerek yayılması sebebiyle hükümet, Trakya sınır bölgelerinin "yabancılar"dan temizlenmesi emrini verdi. Yerel yönetimlerin "yabancılar"a vermiş olduğu emir neticesinde 24 Haziran 1934'ten itibaren güvenlik sebebiyle bölgedeki Yahudiler İstanbul'a adeta kaçmıştır. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin o sırada Anadolu'yu ziyaret ediyor olmasından dolayı bu mesele basında yer almamıştı. Ancak ilk haber 4 Temmuz 1934'te çıktı. Dönemin Başbakanı İsmet İnönü, olayların iç yüzünü öğrenir öğrenmez Ankara'ya dönerek Milli İnkılâp Gazetesi dâhil pek çok Nazist siyasal grubu kapattırdı. İnönü, 5 Temmuz 1934'te düzenlenen TBMM özel oturumunda olaylar sebebiyle bir konuşma yaptı ve Yahudi vatandaşların haklarını savunarak İstanbul'a gelen vatandaşların dilerlerse evlerine dönebileceklerini ifade etti[126].

Başbakan İsmet İnönü, Anadolu Ajansı'na aşağıda yer alan demeci vermiştir:

"Trakya'nın çeşitli yerlerinden bir kısım Yahudilerin İstanbul'a geldiklerini işittim. Başbakanlığa iletilen şikayetlerden anlaşılmaktadır ki, bunlar mahallen yapılan bir dizi saldırılar dolayısıyla evlerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Olayın mahiyetinin aydınlatılması için emir verdim. Fakat hatırlatmak isterim ki, Cumhuriyet kanunlarına karşı girişilen her teşebbüs, yine kanunlar karşısında başarısızlığa uğrayacaktır. Bu sözlerim, yapılan şikayetlere bir cevaptır. Yahudilere bilhassa tavsiyem, haklarını sağlamak için adalete başvurmaları ve saldırganları takip etmeleridir"[127].

[124] Yusuf Besalel, a.g.e., s.66-68.
[125] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.36.
[126] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.37.
[127] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.38

Trakya'dan göç eden Yahudilerin çoğu İstanbul'da Balat ve Hasköy'deki Yahudi kurumlarına sığındı. İstanbul'daki cemaat yardım için seferber oldu.

Rıfat Bali, bu olayların yaşandığı sırada kabul edilen 14 Haziran 1934'te İskân Kanunu'nun aslında ülkenin doğusunda yaşanan toprak ağalığı ve isyan faaliyetlerini önlemeye yönelik hazırlanmış olsa da kanunun Trakya Yahudilerini de etkilediğini düşünüyordu. Çünkü Edirne ve Trakya sınırda bulunuyor ve olası bir savaş durumunda kritik bir önem taşıyordu[128]. Kanundan yaklaşık iki hafta sonra Trakya Olayları yaşanmış olsa da devletin bu olaylarda parmağı olduğunu iddia edecek yeterli bir emare bulunmamaktadır.

Trakya'da Yahudilere yönelik başlatılan bu olaylardan kısa süre hükümet duruma el koydu. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya Trakya'ya gelerek denetim yaptı. Ayrıca olaylara karıştığı bilinen bazı kişiler tutuklandı. Olaylar bastırılmış olsa da Yahudilerin hepsi evlerine geri dönmedi. Bir kısmı İstanbul'a yerleşirken, bir kısmı da Filistin'e göç etti. Bu süreçte Edirne'den göç edip İstanbul'a yerleşen Yahudiler, Sirkeci'ye yerleştiler ve orada bir sinagog kurdular[129].

4 Temmuz'da olayların bastırılmasının ardından hükümet halka olayların sonuçlarını şu şekilde ifade etmiştir:

1. *"Trakya'dan ve Çanakkale'de mevcut olan yerli ve yabancı 13 bin kadar Yahudi'den toplam 3 bin kadar nüfusun İstanbul'a hareket ettiği tahmin ediliyor.*
2. *Kazalarda ve Edirne'de boykot teşebbüsleri olmuş ve bu teşebbüslere mektep çocukları karıştırılmak istenmiştir.*
3. *Kırklareli'nde 3-4 Temmuz gecesi çapulcu anasır harekete gelerek Yahudi evlerine tecavüzle hırsızlığa ve soyguncuğa koyulmuşlardır. Soyguncuk çarşıya ve dükkanlara sirayet etmeden bastırılmış ve bu esnada 65 ev soyulmuştur.*
4. *Bütün bu hadisat esnasında bir jandarma şehit olmuş ve bir Yahudinin yaralanmasından başka nüfusça zayiat veya yaralanma vukuatı olmamıştır"*[130].

Hükümetin olaylar karşısında aldığı tedbirler şu şekilde halka bildirilmiştir:

1. *Memurlar her türlü fikrin etkisinden uzak durmuşlar, durmayanlar hakkında da soruşturmalar açılmıştır.*
2. *Yahudi evlerinden çalınan eşyaların %75'inden fazlası sahiplerine iade edilmiştir. Savcı bu hırsızlar hakkında soruşturma başlatmış ve Yahudiler evlerine dönmeye başlamışlardı.*
3. *Geri dönmek isteyen Yahudi vatandaşlara, geri dönmelerinde bir mani olmadığı anlatılmış; her türlü alım-satma da hükümet bakacaktır.*

---

[128] Rıfat Bali, a.g.e., s.246-247.
[129] Rıfat Bali, *Türkleştirme Serüveni*…, s.249.
[130] İlhan Kamil Turan, *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938*, Ankara 2003, s.85.

4. *Hükümet olarak, her türlü baskı ve geri dönüşteki manilere yönelik tedbirler alınacaktır.*
5. *Bu olayla alakalı davalar ivedilikle sonuçlandırılacaktı.*
6. *Kötü propaganda ve antisemitizm lehine olan hareketlere hükümet izin vermeyecekti.*
7. *Basının antisemitizm lehine yayınlarına karşı tedbirler alınacaktı.*
8. *Vazifesini yapmayan memurlar da soruşturma geçireceklerdi"*[131].

1934 yılında Trakya Olaylarının yaşanması, Edirne'de ve Türkiye'de pek çok insan üzerinde derin izler bıraktı. Olayların neden ve kimler tarafından yapıldığı ise hala bilinememektedir. Bu olayları dile getirmekten imtina eden pek çok Trakyalı "La Furtuna" yani "fırtına" deyimi ile olayları anmıştır[132].

Erdal Aydoğan'ın arşivinde bulunan ve Trakya Olaylarına ışık tutacak nitelikte belgeler olan İbrahim Tali Bey'in *"Vilayetlere, İsme ve Hususi Mektup"* başlıklı yazısında vermiş olduğu talimatlar oldukça ilgi çekicidir:

"Mıntıkada yaptığım seyahatte Trakya iktisat kaynaklarına doğru gittikçe kuvvetleşen bir akın olduğunu ve bu akının Türk çocuklarının kazançlarını tahdit etmekte ve Türk sermaye hareketini sarsmakta olduğu bu neticeden vali beyefendi arkadaşlarımın da müteessir bulunduklarını müşahede ettim.

Seyahat sırasında geçtiğim yerlere beni takiben Yahudilerin geldiklerini ve halkla temaslarımda neler görüştüğümü ve ne gibi işler üzerinde tetkikat yaptığımı öğrenmek istediklerini birbirini teyiden gelen haberlerden anladım. Yahudi unsurların bu dolaşmalarını Türk milletinin bu unsurlara karşı olan itimat ve emniyetini bilen ve bu vaziyetten istifade etmek isteyen ecnebiler hesabına yapmakta olduğuna hiç şüphe yoktur. Bilhassa son günlerde Trakya'da bazı askerî garnizonların yeniden teessüs edeceği hakkında halk arasında dolaşmakta olan şayialar karşısında iktisadî ve içtimaî cereyanları idare etmek ve bu hususta Musevî unsurun rehberlik etmekle vazifedar Musevî kulüplerinde yeni teessüs edecek askerî garnizonlarda Yahudi iktisat elemanların yerleşmesi ve bilhassa teahhüt işlerini re'sen veya muvazaa suretiyle ele geçirilmesi hakkında kararlar alındığı ve bunun tatbik sahasına konulması hazırlıklarının yapılmakta olduğu hakkında da haberler aldım.

Trakya iktisadî hareketlerinde gün geçtikçe Türk unsuru aleyhine tesirini artıran bu unsurun Trakya'nın muhtelif tarihlerinde muhtelif devletler tarafından muvakkaten işgal edilmiş bulunduğu esnada bunlara hizmet etmek suretiyle menfaatler temin ettikleri ve hatta işgallerde yağmaya uğrayan Türk menkul mallarının birer suretle ve yok bahasına bunların ellerine geçtiği ve sevmedikleri veya iktisadî sahada kuvvetli bulunan Türk çocuklarını el altında

[131] İ. K. Turan, a.g.e., s.85-86.
[132] Raşel Meseri, a.g.e., s.145.

şâgil kuvvetlere fena tanıttırarak bunları işkenceye ve takibe maruz bıraktıkları ve şu suretle mahalli piyasalara her sahada hâkim oldukları malumu alileridir.

Yeni garnizonlara bu unsurun herhangi bir suretle sokulması ecnebi istihbaratın işlemesi ve kazanç kaynaklarının Türkler zararına kendi ellerine geçmesi noktasında çok mahzurlu olacaktır. Bütün mahzurları önlemek için zahiri ve resmi temaslar eski şeklinde devam ettirilmekle beraber hususi surette şu tedbirlerin derhal alınmasına ihtiyaç kat'idir.

A-Yahudilerin kasaba ve şehir hudutları haricine çıkıp köylerde dolaşmalarına bizzat ve kendiliğinden köylü münasip şekillerde mani olmalıdır. C.H. Fırkası ve halkevleri teşekkülleri ve yurtsever uyanık Türk çocukları vasıtasıyla köylüye derhal bu telkin yaptırılmalı ve geçici tesirlere mani olmak için bu telkine mütemadiyen devam etmelidir. Köylüye yapılması lazım olan bu telkin iyi tertip ve idare edilir ve idare reisleri ve bilhassa Vali Bf. Arkadaşlarım mahsus surette bu işe karşı yüksek alakalarını gösterirlerse (Trakya'da) da Türk varlığı aleyhine mütemadiyen artan iktisadî tehlikeyi önlemek ve bir taraftan da mahrem kalması lazım gelen millî ve askerî işlerimizi ecnebilere nakledecek unsurdan zamanla kurtulmak imkânı hâsıl olacağına hiç şüphem yoktur.

Ayrıca şu noktaya da ehemmiyet verilmelidir. Yeni garnizonlar ve mevcut garnizonlarda taahhüt işlerinin Türk çocuklarının eline geçirilmesini temin etmek çok mühimdir. Bunun için de küçük büyük Türk sermayelerin birleşmeğe ve bir kuvvet haline gelmeğe sevk etmek inkılabın emrettiği en yüce bir vazifedir. Vali Bf. muhite bu sermaye birlik hareketini himaye edecekleri hissi verilirse dağınık sermayelerin bir araya toplanması hareketi mutlak başlar ve devam eder.

Şu halde Vali Bf. arkadaşlarımdan dilediğim işleri şöyle kısaltabiliriz:

1-Vilayet, kaza, nahiye ve köylerde Musevilerin yeniden mağaza, dükkân açmalarına bizzat köylünün ve halkın tedbirleriyle müsaade edilmemeleri,

2-Köylere gidip gelmelerine yine halkın ve köylünün münasip tedbirleriyle müsaade etmemek,

3-T.U. Müfettişlik mıntakasına yeniden yerleşmek ve iş yapmak için gelecek olanların heman müfettişliğe haber verilmesi,

4-Vilayet dâhilinde mevcut olanların ne işle meşgul oldukları, aileleriyle isimlerinin kısa müddet içinde tespitiyle birer suretinin bana gönderilmesini rica eder, bu işte sızıltısız muvaffakiyet haberlerine intizar ederek gözlerinden öperim ef.

11 Haziran 1934/Trakya U. Müfettişi"[133].

İbrahim Tali Bey'in 14 Haziran 1934'te gönderdiği mektupta ise, yeni askeri teşkilatın Trakya'ya yerleşeceği bu zamanı Yahudiler fırsat bilerek fiyatları yükselttiğini, bu noktada Türklerin küçük sermayedarların birleşerek hareket etmeleri gerektiğine yer vermiştir[134].

Esasında Trakya Olayları Hükümet'in ya da CHF'nin bilgisi dahilinde yapılmış gibi gözükse de bu mektuplar Hükümet'in ve CHF'nin bilgisi olmadığı düşüncesini oluşturmaktadır. Ancak, olanlara rağmen İbrahim Tali Bey'in görevden alınmaması (1935 yılında sağlık sebebiyle kendi isteğiyle görevinden ayrılmıştır), olayların ilk olarak Çanakkale'de çıkmasının ardından, CHF'nin teşkilatlarını ya da Hükümet'in Trakya'daki teşkilatları uyarmamış olması, Hükümet ve CHF'nin yazılı emri olmadan sözlü bir şekilde bu olayın çıkarıldığını destekler niteliktedir.

3.4. II. Dünya Savaşı ve Varlık Vergisi

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Nazi ordularının adeta Trakya sınırlarına dayanmasıyla Edirne ve İstanbul'a mülteci akını olmuş, aynı süreçte Edirne'de yaşayan Yahudiler ise, Alman askerlerine Almanca Türkçe sözlüğün dağıtıldığı dedikodularıyla şehri terk etmek için harekete geçmişlerdi[135].

Türkiye'deki azınlıkların yaşamış olduğu bir diğer önemli mesele de Varlık Vergisi'dir. Her ne kadar yalnızca azınlıklara yönelik yapılmamış olsa da azınlık gruplarını daha fazla etkilemiştir. 1939 yılında II. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesi sebebiyle ülke ekonomisi büyük bir sınavdan geçiyordu. Savaş tehdidi sebebiyle savunma alanına yapılan yatırımlardan dolayı devlette ve özel sektördeki yatırımlar azalmıştır. Yatırımların azalması ve yine savaş sebebiyle erkeklerin askere alınmasının ardından, ülkede üretime katılan kesim asker olarak görev almış bu da üretimin azalmasına sebep olmuştur. Dolaşımda olan paranın azalmasını önlemek için hükümetin önünde iki seçenek vardı; borçlandırma ya da vergilendirme. Dünyanın durumu ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum göz önüne alındığında borçlandırma ülkeyi daha da sıkıntılı bir döneme sokacaktı. Bu sebeple Şükrü Saracoğlu Hükümeti 12 Kasım 1942'de Varlık Vergisini çıkarmıştır. 15 Mart 1944 tarihine kadar uygulanan bu vergi ile Müslümanlardan, Gayrimüslimlerden, Dönmelerden ve Yabancı uyruklu ecnebilerden vergi toplanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye'de ekonomik sıkıntılar günden güne artıyordu. Tam bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanı olan Refik

[133] Erdal Aydoğan, "*Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi, Olayları*", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, s.878-894. (s.881-882.)
[134] Erdal Aydoğan, a.g.m., s.883.
[135] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.59; Güngör Mazlum, a.g.e., s.98.

Saydam, 7/8 Temmuz 1942 gecesi kalp krizi geçirerek vefat etti. Bu sebeple yerine ivedi bir şekilde Şükrü Saraçoğlu atandı.

Saraçoğlu, ülkenin ekonomik durumuyla ilgili yaklaşımını hükümet programında şu şekilde açıklamıştı: *"Biliyorsunuz ki, malzeme ve yapılmış maddeler ihtiyacımızı karşılamak için Almanya ile yüz milyon marklık kredi sözleşmesi imzalamıştık. Bugün bir heyetimiz, bu krediyi işletmek için Berlin'de bulunuyor. Heyetimize ve işlerimize gösterdikleri kolaylıklar için Almanlara teşekkür etmeyi görev biliriz.*

Fasulye, nohut, mercimek, pirinç gibi yiyecek maddelerindeki sınırlamayı tamamen kaldırdık. Yağlar hakkında da aynı kararı verdik. Bu karar ve düşüncelerle hububat fiyatlarını (%25 oranındaki alımlara, tüketimdeki sınırlamalara, yapılacak ithalata) baklagillerin fiyatlarını (bu yılki ürün bolluğuna ve ihraç yasağına), yağ fiyatlarını (zeytinyağının ihraç mekanizmasına), kumaş fiyatlarını (fabrikaların artıracağı ekiplere ve bir elden yönetimin vereceği faydalara ve tezgâhların üretimine), et fiyatlarını (devam ettireceğimiz ihracat yasağına) güvenerek ılımlı ve dengeli bir düzeyde tutabileceğimizi umuyoruz. Bu ılımlı fiyatlar, kuşkusuz ki, dünya karapazar fiyatlarının altında olacaktır[136]*".*

Bu konuşmadan da anlaşılacağı gibi, Saraçoğlu Hükümeti, Milli Korunma Yasası gereği alınan kararları yumuşatarak, denetim altında tutulan birçok malın fiyatını serbest bıraktı. Böylelikle de oluşacak serbest piyasa ile karaborsanın kırılacağı amaçlanıyordu. Ancak umulan olmadı. Fiyatlar arttı, karaborsa büyüdü, kıtlık çoğaldı, haksız kazanç sahipleri daha da güçlendi.

Düzenlenen kanunla, gelir ve varlık sahiplerinin kazançları üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere alınacak olan Varlık Vergisi bu ortamda çıkarılmıştır. Bu düzenlemenin ikinci maddesinde vergi mükellefleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- Kazanç ve buhran vergileri mükellefleri,
- Büyük çiftçiler,
- Sahip oldukları binaların ve hisseliyse hisselerine düşen bir yıllık gayrisafi gelir toplamı 2500 TL ve arsalarının vergide kayıtlı değeri 5000 TL'den yukarı olup bu miktarın tenzilinden sonra mütebaki irat ve kıymetlerle vergi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar,
- 1939 yılından beri kazanç ve buhran vergilerine tabi bir iş ya da teşebbüsle uğraştığı halde yasanın yayını itibarıyla işini terk ve tasfiye etmiş olanlar,
- Meslekleri tacir, komisyoncu, tellal ve simsar olmadığı halde, 1939'dan beri bir defaya mahsus bile olsa ticari muameleye tavassut edip karşılığında para veya mal almış olanlar[137].

[136]Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ekim 2013, Ankara, s.428-429.
[137] Tevfik Çavdar, a.g.e., s.430-431.

Vergi miktarları il ve ilçelerde oluşturulan, valiler ve kaymakamlarla birlikte, Defterdar Müdürlükleri, Belediye ve Ticaret Odalarının temsilcilerinden oluşan komisyonlarca hazırlanmaktaydı. Vergi miktarlarının ilan edilmesinin ardından, mükelleflerin bu miktarları 15 gün içinde ödemesi gerekmekteydi. Borcunu ödeyemeyen mükellefler ise, Aşkale'ye Erzurum-Sivas demiryolu yapımında çalışmak için gönderilmişlerdir[138].

11 Kasım 1942'de çıkarılan 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu her ne kadar Gayrimüslimlere yönelik olarak çıkarıldığı düşünülse de bu kanuna göre vergi yükümlülüğü altına giren 11.368 kişinin yalnızca 3.877'si Gayrimüslimdi. Ancak uygulamanın komisyonların takdirine bırakılması gibi meseleler bu süreçte olumsuzlukların yaşanmasına sebep olmuşlardır[139]. Bu vergi, her ne kadar bir yıl içinde kaldırılmış olsa da tarihte yerini bulmuş ve izlerini bugüne kadar taşımıştır.

"Varlık Vergisi özellikle Türkiye Yahudilerine yöneltilmiş değildi. Çünkü bu kanun, Nazilerin bütün Almanya'da ve Alman işgali altındaki ülkelerde yaptıkları gibi, hükümet tarafından organize edilen ve desteklenen hiçbir Yahudi aleyhtarı propagandaya eşlik etmediği gibi, Müslüman Türkler de Varlık Vergisi'nin öncesinde, esnasında ve sonrasında hiçbir zaman bir Yahudi aleyhtarlığı göstermemişlerdir ve Yahudi gençler de Müslüman vatandaşlar ile birlikte askere gitmeye ve Silahlı Kuvvetler'de şevkle hizmete devam etmişlerdir"[140].

"...verginin yararları arasında, İstanbul'un Hıristiyan tüccarları arasında Nazilerin kazandığı desteği zayıflatmak, gayrimüslimlerin piyasadaki ağırlıklarını kısıtlamak ve piyasadan fazla parayı çekerek fiyatların düşmesini sağlamak gibi durumlar da söz konusu olacaktı"[141].

Nakit parası olmamasına rağmen vergisini ödemek zorunda olan vatandaşların pek çoğu varını yoğunu satıp iflaslarını ilan etmişlerdir. Borçlarını ödeyemeyenler ise, Erzurum yakınlarında bulunan Aşkale'deki çalışma kampına gönderilmiş ve burada devlet projelerinde çalıştırılmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Naziler Fransa'ya girmişti ve SS timleri ülkedeki Yahudilerin tüccar olmalarını yasaklıyor, diğer haklarını ellerinden alıyor ve pek çoğunu da kamplara gönderiyordu. Savaş sırasında Türkiye, ülke sınırları içinde bulunan Yahudi vatandaşlarını elinden geldiğince koruduğu gibi, daha önce Türkiye'den Avrupa'ya giden Türk vatandaşlığını devam ettiren ya da vatandaşlığını elçilikten yenilemeyerek vatandaşlık hakkını kaybetmiş bile olan Türk Yahudilerini kurtarmak için bilhassa elçi ve konsoloslara büyük iş düşüyordu. Pek çok Yahudi diplomatik yazışmalar sayesinde kamplardan kurtarılabilmiş ve Türkiye'ye gönderilmişlerdi. Bunlardan biri de 1903 yılında Edirne'de doğan Mayer Kohen'di.

---

[138] Tevfik Çavdar, a.g.e., s.432.
[139] Zehra Aslan, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Yahudileri ve Yassıada Mağduru Yahudi Milletvekilleri İsak Altabev – Yusuf Salman*, Libra Kitapçılık, 1. Basım, İstanbul, 2018, s.26-27.
[140] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.68.
[141] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.64.

Mayer Kohen, karaborsacılık suçundan 23 Ekim 1942 tarihinde mahkeme tarafından tutuklanmıştı. Evi ise, 29 Kasım 1942 tarihinde Fransız polisi tarafından mühürlenmişti. Ayrıca, Türk vatandaşı olduğundan dolayı Yahudi yıldızı taşıma mecburiyetinde de değildi. Buna rağmen, hapisten çıktıktan sonra Alman makamlarınca tutuklanması durumu söz konusuydu. O tarihlerde Bay Kohen'in avukatı tarafından Türkiye'ye yazılan mektupla, Alman makamları tarafından tutuklanmasının durdurulması isteniyordu. Türkiye Paris Başkonsolosluğu Drancy Gözaltı Kampına alınan Kohen için diplomatik yazışmaları ivedi bir şekilde başlattı. Bu yazışmaların sonunda Mayer Kohen, kamptan çıkarılarak, 9 Şubat 1944 tarihinde Paris'ten hareket eden Doğu Treni ile Türkiye'ye gönderildi[142].

Nazi işgali Edirne sınırına kadar gelmişti. Türkiye, yalnızca Avrupa'daki vatandaşları için değil, sınır komşuları olan Yunanistan ve Bulgaristan Yahudileri için de Türk diplomatları ellerinden geleni yapmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudilerin Nazilerin elinden kurtarılmasında önemli bir rol oynayan kurumlardan biri de Yahudi Ajansı'ydı. Savaşta tarafsız olmalarından dolayı ana kurtarma merkezi haline dönüşen iki kent İstanbul ve Cenevre idi. *"Richard Lichtheim ve Chaim Pazner tarafından yönetilen Cenevre'deki Yahudi Ajansı, Batı Avrupa'daki Yahudilerin kurtarılmasında merkezî bir rol oynamayı sürdürdü ancak savaş ve soykırım ilerledikçe İstanbul Ofisi çok daha faal ve önemli bir konuma geldi".* Daha önce Filistin Musevi Muhacerat Şubesi Müdürü olan Chaim Barlas, İstanbul Ofisinin sorumluluğunu üstlendi ve Pera Palas ve Continental Oteli çalışma alanı olarak kullandılar. Barlas ve arkadaşları, Avrupa ve Balkanlarda eziyete uğrayan Yahudileri kurtarmak için Ankara, İzmir ve Edirne'de de şube açmışlardı[143].

"22 Temmuz 1940: Edirne ve Doğu Trakya'da sıkıyönetim ilan edildi. Yabancıların bir geceden fazla kalmaları ve bu bölge üstünde yabancı uçakların uçuşları yasaklandı"[144].

Türkiye 9 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda oy birliği ile kabul edilmiş olan "Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi"ni ilk imzalayan ülkelerden biridir[145].

3.5. İsrail'in Kurulması ve Yahudi Göçleri

1940'lı yıllarda Türkiye'de Siyonizm ve antisemitizm hareketleri de sık sık yaşanıyordu. Edirne'de yaşananları incelediğimizde özellikle bu dönemde Yahudi öğrencilerin çeşitli taciz ve hakaretlere maruz kaldıkları görülmektedir. Bu baskılara dayanamayan pek çok Yahudi öğrenci okullarını bırakarak vakitlerini boşa geçirmeye başladılar. Edirneli Yomtov Alkabes'in temasa geçmiş olduğu Yahudi Ajansı yerel

[142] Ayrıntılı bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.227-240.
[143] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.312.
[144] Stanford J. Shaw, a.g.e., s.472.
[145] Zehra Aslan, a.g.e., s.34.

temsilcisi Dr. Jozef Goldin, okula devam etmeyen 13-15 yaş arasındaki çocukları bir araya toplayarak, kendi imkânlarıyla gizlice İbranice, Yahudi kültürü ve Siyonizm üzerine dersler verdi. 1944 yılında ise Ajans, kendilerinden Filistin'e göç etmeleri için hazırlanmalarını istedi. 60 kişilik göçmen grubunun paraları olmadığından dolayı, pasaport ve vize işlemleri için gerekli para cemaat içinde yardım kampanyası düzenlenerek toplandı. Kafile sorumlusu Akiva Levinsky ile birlikte gençler Filistin'e göç etti[146].

1947 yılında Türk Yahudi basınının ortaya çıkışıyla birlikte Yomtov Alkabes, bu gazetelerin Edirne'de dağıtım görevini üstlendi. Ayrıca Yahudi Ajansı'nın göndermiş olduğu *"Şekalim"* ve *"Keren Hayesod"* takvimlerini bağış karşılığı cemaate vererek, toplanan bağışın da Ajans'a ulaştırılmasını sağladı[147].

Shmaya Halevy, Edirne'de Siyonist *"Betar"* örgütünün kurucularından biriydi. Siyonist hareketin Edirne'de yaygın olduğuna yer veren Rıfat Bali, çalışmasında Halevy'nin yazmış olduğu mektubun şu kısmına yer vermişti:

> "*Edirne Betar'ın kurucularındanım. Oradaki gençlikle yoğun etkinlikler uygulandı. 16 yaşında iken İbranice'yi okur-yazar ve konuşurdum. Muvmana (Harekete) ait birçok broşürlerin çevirisini yapmış ve bu doğrultuda gençlik eğitilmişti. Sonuç: Edirne'de 14 ilâ 17 yaşındaki gençlerin tümüne yakın bir kısım Aliyat HaNoar statüsünde 1948'den önce (kız ve erkek kardeşim dahil) buraya göç etmişlerdir. (...) Edirne'de iki Siyonist hareket vardı: Betar ve Ne'emanei Tsion. Orada eğitim aldığımızı hatırlıyorum. İsrail'e geldiğimde İbranice biliyordum. Bize İbranice, coğrafya, tarih, Siyonizm öğrettiler. 14 ilâ 17 yaşındaki gençlerin Siyonist bir temelleri vardı."*[148].

Yine Halevy'nin ifade ettiğine göre, yerel polis Siyonist hareketlerden haberdardı. Ancak gizli kaldığı ve fazla gürültü yapmadığı sürece müdahale etmiyordu. Ancak böyle bir ortam yine de Edirneli Yahudileri etkiliyor, hepsinin içinde göç heyecanı yaşanıyordu. 1948 yılında kurşun kalemle yazılıp dağıtılan bir beyanname ile de bu göç teşvik ediliyordu. 17 Ekim 1948'de yayınlanan Son Posta Gazetesi'nde *"Edirne'de bir Yahudi Hezeyanı Yayınladılar"* ve 20 Ekim 1948'de Edirne Postası'nda *"Yahudilere Ne Oldu?"* başlıklarıyla yayınlanan haberlerde bu metni görebilmek mümkündür:

> *"Kahraman Kardeşler;*
>
> *Hür ve müstakil vatanımız buradakileri de kucaklamak bağrına basmak istiyor, hepimiz oraya koşalım ve onlara katılalım. Ecdadımızın ruhları heyecanla bizleri beklemektedir. Şuna and içeriz ki bir tek can kalıncaya kadar*

[146] Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2009 İstanbul, s.229.
[147] Rıfat Bali, Aliya, s.229.
[148] Rıfat Bali, Aliya, s.229-230.

çarpışacak, mukaddes toprakları kanımızla kıpkızıl yaparak ateşten bir hudut çizeceğiz.

Arkadaşlar asil milletimiz zafer menkıbeleri yaratarak tarihe şanlı sayfalar katıyorlar. Durmayalım artık kendimizi gösterme zamanı gelmiştir. Binlerce, yüz binlerce akın edelim. Zamanla tarih bile bize parmak ısıracak, icap ederse dünyaya hiçbir zaman sulh yüzü göstermez, kan ve ölüm saçarız. İçi şan ve şeref dolu bayrağı tâ göklerde dalgalandırarak buralara kadar gölge verdirmeye çalışalım, Allah yardımcımızdır. Kalanlar (Salamon) Adatto'nun etrafında toplansınlar.

İmza: Filistin fedailerinden"[149].

İsrail'in kurulmasıyla yaşanan bu göçlerin rotası, genel itibariyle Eski İstanbul Caddesi üzerinden kalkan araçların önce Tekirdağ'a oradan da Antalya'ya ulaşarak deniz yolu ile İsrail'e doğru gerçekleşmekteydi. Bu süreçte pek çok Edirneli de dostlarının göç edişine üzülmüş, kimileri de uğurlamaya gitmiştir.

1945 yılında Edirne'de bulunan Yahudi sayısı 2441 iken, 1949 yılına gelindiğinde yalnızca 1000 kişi vardı. Göçler neticesinde azalan cemaatle birlikte, dokuz sinagogun yedisi kapanmak zorunda kalmıştı. Pek çoğu Edirne cemaatine ait olan 50 adet Sefer Tora ise Hahambaşılığın özel izni ile İsrail'e gönderilmişti[150].

[149] 17 Ekim 1948 Son Posta Gazetesi; 20 Ekim 1948 Edirne Postası; Rıfat Bali, Aliya, s.230-231.
[150] Rıfat Bali, Aliya, s.231.

4.BÖLÜM: EDİRNE YAHUDİLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATI

4.1. Edirneli Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatı

Toplumların varlıklarının ve birbirleriyle etkileşimlerinin odak noktası sosyal ve kültürel hayatlarıdır. Kültür, insanlar sayesinde bölgeden bölgeye ve toplumdan topluma taşınır. Bu bölümde Edirneli Yahudilerin sosyal ve kültürel hayatı incelenecektir.

Yahudilerde dokuma ve işlemeciliğe baktığımızda bunun çok eskilere dayandığını görürüz. Kumaş dokumacılığı ve boyamacılığı, düğme imalatı, ipek ticareti gibi mesleklerde uzman oldular. Yahudilerin 19. ve 20. Yüzyılda kullandıkları dokuma ve işlemeler Osmanlı toplumunun da göreneklerini yansıtmaktadır. Parohet adı verilen Tevrat tomarlarının saklandığı dolabın perdesi ve Tevrat tomarı kılıfı/örtüsü olarak kullanılan kumaşlar ve üzerlerindeki işlemeler bunu göstermektedir. Bu dokumalar, ağır sırmalarla bezeli ve görkemlidirler. Osmanlı Devleti'nde tüm kadınlar nakış işler, kullanılan eşyaların pek çoğunda nakışlara yer verilirdi. Yahudi toplumunda da bu durum aynıydı. Sırma, özellikle gelin eşyası içinde ve nikah törenlerinde sıkça kullanılmaktaydı[151].

Tallet ve tefilin torbaları ve diğer dini eşyaların koruma kılıfları sırmayla süslenir. Parohetler, Sefer Tora kılıfları, Teva'nın (din adamlarının Tevrat ve duaları okuduğu bölüm) ve sinagog mobilyasının örtüleri sırma süslü kumaşlardan yapılmıştır. Motifler çoğunlukla bitki ve çiçeklerden oluşmaktadır. Renkli işlemeler ise günlük hayatta kullanılan, misafir geldiğinde kullanılan eşyalar üzerinde görülür. Havlu, yatak çarşafı, mendil, atkı gibi eşyalar bunlara örnek verilebilir. Renkli işlemeler ayrıca Sukot (Çardak Bayramı) kutlanan sinagog avlusundaki çardağın süslenmesinde ve hamursuzu örtmek gibi dini ritüellerde de kullanılmıştır. Yahudiler, ibadethanelerinde yere halı döşer, parohet ve dua masasına örtü olarak konulurdu. *"Bu halılarda Müslüman seccadelerinde görülen mihrab-giriş ve ortasından asılı kandil motifi göze çarpar. Ancak sinagog halılarına kutsal isimler ve Tevrat'tan alınmış cümleler içeren İbranice yazılar da örülüdür. Esasen dokumaların ve işlemelerin tümünü süsleyen biçimler arasında Yahudi ikonografisi sayılabilecek bir motif grubu bulunmaktadır. Bunlara örnek; mihrab-giriş motifi ve asılı kandil, yukarıda zikredildiği gibi Müslüman ikonografisinden alınıp Yahudi kavrayışına uyarlanmıştır.*

Yahudi anlayışına göre bu motif, Tanrı'ya doğru açılan kapının sembolüdür. Yahudilik açısından, kemerin içine asılmış olan kandilin de sinagoglarda ruhları şad etmek için için devamlı yanan mumu temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca seccadelerde çok görülen bir motif olan çift el veya tek el, seccadeleri örnek alan parohetlerde de bulunur. Geç dönem sırmalı nakışlarda el motifinin yanı sıra, On Emir'in yazılı olduğu levhalar, Magen David (Hz. Davud'un altıgen yıldızı), taç ve çift aslan gibi başka motifler de dinsel eşyalarla ilgili ortaya çıkar"[152].

[151] Yusuf Basalel, a.g.e., s.159.
[152] Yusuf Besalel, a.g.e., s.160.

Ev içinde kullanılan dinî eşyalar: Mezuza (kapı girişlerinde sağdaki süveye çıkılan ve Tevrat'tan bazı ayetler içeren yazının konduğu bir tür kutu), Menora (yedi kollu şamdan), Magen David (Davut Yıldızı), Kiduş bardağı (Şabat gününün gelişini kutlayan duadan sonra içilen şarabın konduğu bardak) vs.[153].

Yahudilerde tiyatro ve sahne sanatları İspanya'dan getirdikleri danslar ve oyunlarla devam etmiştir. Ancak ilerleyen yüzyıllarda bu etkinlikler genelde saray ve çevresi ile sınırlı kalmıştır. Ancak, 18. ve 19. Yüzyıllarda sahne sanatlarında önemli bir gelişme yaşandığında buna Balkanlarda ve Trakya'da da rastlanmıştır[154].

Edirneli Yahudiler genel olarak günlük yaşamda haftasonları Bülbül Adasına giderlerdi.*"Annem ve teyzemle pek aşina olmadığımız meyve-sebzelerin ekildiği bostanlara giderdik. Çarşıdan satın alamadığımız şeyleri, mesela çileği oradan alırdık. Yazın atlı arabalarla harika bir bahçe olan Bülbül'e giderdik. Pastalar, çörekler yenir, gazozlar içilirdi. Evimize yakın Reşadiye Bahçesi gazino gibiydi, şarkıcılar gelirdi. Sonra açık havada sinema oldu. Edirne'de Purim Bayramı gerçek bir bayram gibi kutlanırdı. Saraçların orada Purim'de cambazların geldiği bir lunapark kurulurdu. Purim'de annem, masapan, folares ve mavlaç yapardı. Folares'in ortası Rumların çöreği gibi yumurtalıydı. Komşulara bu yiyecekler 'mosa'lar tarafından tepsilerde götürülür, onlardan da aynı şekilde bize gelirdi"*[155].

"Bizim mahallenin yakınında Atatürk'ün yaptırmış olduğu Halkevleri, hem spor salonuydu hem müsamereler, balolar yapılırdı orada"[156].

Yahudi cemaatlerinde bulunan hahamlık müessesesi, cemaat üzerinde önemli bir yetkiye sahipti. En yüksek otorite kaynağı olan hahambaşılar, Yahudi hukukunun kapsamında bulunan evlenme, boşanma, nesep (soybağı) tespiti, mülkiyet hakları ve malî anlaşmazlıklar gibi konularda hâkimlik yapmaktaydılar. Ceza hukukunu gerektiren durumlar ise Osmanlı mahkemeleri tarafından görülmekteydi. Cemaatle ilgili konularda söz söyleme yetkisine sahip olan hahamlar, kendisini aştığını düşündükleri konularda kendi iradeleriyle daha kalabalık bir cemaatin hahambaşısına danışmaktaydılar. Bu durum karmaşık sonuçlar ortaya çıkarma ihtimaline rağmen esasen düzenli olarak işlemiştir. Bunun iki temel sebebi vardı: Birincisi, hayata dair neredeyse her ayrıntının Tevrat'ta yer alması ve Yahudilerin dinî müeyyidelerini yerine getirmeye özen gösteren insanlar olması. İkincisi ise, hahambaşıların elinde bulunan "herem" yetkisi. Hıristiyanlıktaki "aforoz etme" ile eşdeğer sayılabilecek bu yaptırıma göre, kuralları ihlâl eden bir Yahudinin sinagoga alınmaması, en yakın aile üyeleri harici hiç kimsenin onunla konuşmaması, ürün ve hizmetlerini satın almaması, iş verilmemesi gibi

[153] Yusuf Besalel, a.g.e., s.161.
[154] Yusuf Basalel, a.g.e., s.139.
[155] Raşel Meseri, Aylin Kuryel, *Türkiye'de Yahudi Olmak Bir Deneyim Sözlüğü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, Birinci Baskı, s.73.
[156] Raşel Meseri, a.g.e., s.73.

yaptırımları olan bu yetki, toplumdan dışlanmayı istemeyenler için itaati de beraberinde getirmekteydi[157].

19. yüzyılda bir Yahudi evinde söz sahibi olan erkekti. Evin hanımına düşen rol ise, evin günlük işlerinin düzenlenmesi, evlenmemiş kızların ve ayrıca gelinler ile hizmetçilerin yönetimini sağlamaktı. Anneye çocukları "*Signora Madre*" (Hanım Anne), babaya ise, "*Signor Padre*" (Bey Baba) diye hitap etmekteydi. Bu açıdan Türkler ve Müslümanlardaki aile yapısı ile birbirine benzediği görülmektedir.

"Evin giriş kısmının sağ pervazına, Mısır'dan Çıkış'ın anısına, bir mezuza çivilenirdi. Mezuzanın içinde, Tanrı'nın Mısır kentlerine gönderdiği intikam meleklerinin Yahudilere ait evleri ayırt etmelerini sağlamak için, üstünde Şema Yisrael ("Duy, ey İsrail!") duası yazılı olan bir parşömen kağıdı bulunurdu. O evde yaşıyor olsun ya da olmasın, her Yahudi'nin eve girerken ve çıkarken mezuzayı öpmesi gerekirdi"[158].

Yazın atlı arabalarla Bülbül adasına mesire amacıyla giden Edirneli Yahudiler, pastalar, börekler eşliğinde piknik yaparlardı. Burada iskambil kağıdı oynarlar, Tunca Nehrinde balık tutarlardı[159]. Ayrıca hem spor salonu olarak kullanılan hem de etkinliklerin düzenlendiği Halkevlerinin yanısıra Reşadiye Bahçesinde de konserler, sinema gösterimleri gerçekleştirilirdi. Ayrıca Purim Bayramı da Saraçlar Caddesinde kutlanır, lunapark kurulurdu[160].

Hamursuz ve Purim bayramlarında Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı semt olan Kaleiçinde bayram yeri kurulur, eğlenceler yapılırdı. Bu alanlardan en büyüğü bugün sebze-meyve hali olan Bostanpazarındaki alandı[161].

Silihot geceleri denen Ramazan gecelerini andıran gecelerde Sammaz, gece üçte "*Ha Selihot sinyores, ha selihot*" diyerek sokaklardan bağırarak geçerdi. Tüm Yahudi evlerini ezbere bilen sammaz, uyanmayanların kapısında bekleyerek uyanmalarını sağlardı[162].

Bir başka eğlence aktivitelerinden biri de sinemaya gitmekti. Kışın kışlık olarak tabir edilen kapalı salon sinemalarına giden Yahudiler, yazları da açık hava sinemalarına giderek, film öncesi arkadaşlarıyla uzun uzun sohbet ederler, ardından Fransızca ve İspanyolca filmler de dâhil çeşitli dillerde filmleri izlerlerdi. Maarif ve Reşadiye sinemalarında filmden önce küçük gösteriler ya da konserler olurdu. 1954'te hizmete giren Ayvazoğlu Sineması, Çilingirler Caddesindeki Toraman ve İşbilen Sinemaları ve

[157] Erol Haker, a.g.e., s.104-105.
[158] Erol Haker, a.g.e., s.106-107.
[159] Oral Onur, a.g.e., s.176.
[160] Raşel Meseri, Aylin Kuryel, a.g.e., s.73.
[161] Oral Onur, a.g.e., s.64.
[162] Oral Onur, a.g.e., s.176.

Sabuni mahallesinde bulunan sinema gidilen diğer sinemalardı[163]. Bugün bu sinemalar bulunmamaktadır.

Kamusal alanda hizmet veren Yahudiler de mevcuttu. Kahveci Yasef Albala Bostanpazarı Mahallesinin muhtarlığını, Nesim Silike de Tahtakale Mahallesi muhtarlığını yapmaktaydı. Avram Farhi de tapu hizmetinde çalışmaktaydı[164].

Bir inanışa göre, Maşatlıkta "*Haham de las Luvyas*" ve 12 öğrencisinin gömülü olduğu ve onların mezarları başında dua edildiğinde şehre yağmur yağdığına inanılmaktadır. Ve bu ritüel zaman zaman Müslümanların da isteğiyle yapılabilmekteydi[165].

Şabat günlerinde en şık kıyafetler giyilerek sinagoga gidilir, orada şehrin Yahudileriyle bir araya gelerek dua edildikten sonra evlere dönülürdü. Kolalı ve dantelli masa örtüleriyle nadide porselen tabaklar, gümüş kaşıklar, kırmızı şarap ve nefes yemeklerle donatılmış masalar hazır olurdu. Cumartesi sabahı yapılan duanın ardından şık giyinilmiş şekilde Tunca ya da Meriç kıyılarına doğru yürüyüş yapılır, öğleden sonraları bayanlar kendi aralarında iskambil oynarken, erkekler de kendi aralarında eğlenirlerdi. Akşam duası ve yemeğinin ardından şehir sinemasına gidilerek filmler izlenir veya misafirliğe gidilirdi[166].

Yahudilerin İspanya'dan yanlarında getirdikleri kıymetli eserlerden oluşan çeşitli kitaplıklar da vardı. Bunların çoğu Cumhuriyet öncesi dönemde çıkan yangınlarda yok oldu. Cumhuriyet döneminde ise cemaatin azalmasıyla birlikte kitaplıklar da sahipsiz kaldı. Bunların bazıları Oral Onur tarafından çeşitli kütüphanelere bağışlandı[167].

Çarşı esnafı ile çingeneler arasında herhangi bir ayrımcılık, hor görme olmadığını ifade eden Ganime Şallı, *"Hiçbir ayrımcılık yoktu. Roman demezlerdi. Kimse çingeneler geldi demezlerdi. Yahudilerin yanında çalışırdık. Yahudilerin düğünlerine giderdik. Hiçbir ayrımcılık yoktu. Kimse sen Yahudisin sen çingenesin demezdi"*[168].

1928 Edirne doğumlu Marie Benmayor, Edirne'de özel günlerin birlikte kutlandığını belirtmiş ve *"Purim bayramında hepsi frojalda dediğimiz bir çörek üstüne de bir yumurta koyarlardı. Bir de mavlaç dedikleri kırmızı beyaz şeker yapılırdı ve onlardan alınırdı. Daha sonra herkese, bütün herkese yollanırdı. Çok güzel şeyler yaparlardı. Yahudi bir şekerlemecimiz vardı ondan alınırdı fakat yine de çoğu zaman evde yapılırdı. Yine badem ezmesi bize gelirdi, bizden başkalarına giderdi. Evvela Türk arkadaşlarımıza giderdi. Yahudi ve Türk bayramlarını beraber yapardık. Mesela purimde çocuklar için bir şeyler kurulurdu. 3 gün boyunca evdeydik. Çocuklarla*

[163] Naim A. Güleryüz, Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri, a.g.e., s.138-139.
[164] Oral Onur, a.g.e., s.64.
[165] Oral Onur, a.g.e., s.176.
[166] Oral Onur, a.g.e., s.225-226.
[167] Naim A. Güleryüz, Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri, a.g.e., s.112.
[168] Ganime Şallı, Aydemir Ay Arşivi, Arşiv No. 003.

beraber eğlenirdik. Türk arkadaşlarımız gelirdi. Onların bayramlarında da biz giderdik. Bu hep böyleydi. Bayramlarda Edirne'de lunapark kuruluyordu. Müslüman bayramlarında da bizim bayramlarımızda da hepimiz birden eğlenirdik" demiştir[169].

27 Mayıs 1943'te Edirne'de doğan ve 14 yaşına kadar Edirne'de yaşadıktan sonra önce İstanbul'a sonra da İsrail'e göç eden Corinne Hasdai, "*Kaleiçinde yaşardık. Orada çok fazla çocuklarla arkadaşlık yapardık. Haftada bir defa havrada Yahudi çocukları buluşurduk ve bize İbranice öğretmeye çalışırlardı. Haham Pinto vardı o zaman. Ama öğrenmedik fazla. Ama havraya giderdik. Ve koromuz vardı havrada, bazı şarkılar söylerdik. Kaleiçinde arkadaşlarımız vardı. Türk aileleriyle beraber büyürdük. Şahane insanlardı. İlhan, İnci, Rıfat onlarla arkadaşlık yapardık, oyunlar oynardık. Topları atardık, kime çarparsa o oyundan çıkardı. Otururduk böyle ve geçerlerdi çocuklar. Bir çocuk böyle dolaşır dolaşır arkamızdan bir şey bırakırdı arkamıza. Taş mı ya da bir şey. O zaman biz farkına varırsaydık alırdık taşı ve onu böyle arkasından koşardık o yetişirse benim yerime otururdu. O zaman ben oyundan çıkardım. Erkek çocuklar çubukla oynarlardı. Tekerleklerle oynarlardı. Topu havaya atardık, kim yakalayabilirse. Çok oyunlar vardı, hiç evde oturmazdık. Bilgisayar, telefonlar yoktu dolayısıyla hep birlikte geçirirdik zamanları. Bir evin girişinde merdivenlerinde otururduk ve beklerdik dondurmacı geçsin diye. Şahane bir dondurmacı vardı, arabasını çekerdi "Dondurmaaa" bağırırdı ve 10 kuruşla dondurma alırdık.*

Cumartesi pazar günleri gezmeye çıkardık. Pazar günleri şeye giderdik, 10-15 km uzakta dereye giderdik faytonla. Herhalde Meriç'in bir şeyi. Oraya gider ve piknik yapardık. Ziraat bahçesi diye tanınırdı. Oraya giderdik taze meyve sebze alırdık. Karaağaç'a giderdik. Piknik yapardık. Benim zamanımda Orient Ekspresin treni Edirne'den geçerdi. O zaman giderdik. Geldiği vakit. Konuşmaya çalışırdık biraz İngilizce biraz Fransızca turistlerle. Şahane bir tren istasyonu vardı. Edirne son duraktı. Gelirlerdi, inmezlerdi. Herhalde İstanbul'a giderlerdi. Anca Pazar günleri giderdik. Biz mektepteydik, babalar işteydi. Anca Pazar günleri giderdik Karaağaç'a. Ve o zaman onları hemen hemen her gittiğimiz vakit görürdük.

2019 Eylül ayında 3 gün Edirne'de dolaştık çocuklarımla beraber. Ablam ve kız kardeşim de çocuklarıyla geldiler. O kadar eğlendiler ki. Bizi neden İstanbul'da gezdirdiniz, biz Edirne'ye 1 hafta gitmek istiyoruz dediler"[170].

Edirne'de hatırladığı Yahudi doktorları anlatan Hasdai, "*Doktor Bayer vardı. Oğlu Moiz Bayer ile Facebook'ta görüşürüz. Doktor Haras vardı Bayerden sonra geldi, Doktor Matatya dişçiydi. Eczane hatırlamıyorum. En çok ikisini hatırlıyorum. İsmail dondurmacıyı hatırlıyorum. Saraçların başında var. Aradık ama yoklar. Bir de lokantaya giderdik. Aşçı diye bilinirdi. Adını hatırlamıyorum. Yemekler karnıyarıklar, kuru fasulyeler, piyaz, pilaki bütün bu yemekleri nasıl severdik. Kebaplar, kuzu pirzolaları böyle pirzolaları hayatımda yemedim. Ve bülbül parkını. Pazar sabahları giderdik. Bir gazoz alırdık. 9 kişi içerdik bir gazozdan. Sandviçleri çıkarırdık çantadan.*

[169] Marie Benmayor, Aydemir Ay Arşivi, Arşiv No. 007.
[170] Corinne Hasdai İle 1 Temmuz 2020 tarihli görüşme.

Sonra Söğütlük parkı açıldı. Oraya da giderdik. Söğütlükte Pazar akşamları veya cumartesi akşamları Bir de caz getirirlerdi. O zaman dans da ederdik. Ailelerle giderdik o zamanlar çocuktuk. Söğüt ağaçları vardı. Gazino vardı. Rock'n Roll var derlerdi.

Komşular gidip ziyaret edilirdi. Baklavalar, badem ezmeleri, kadayıflar. Lokmalar… Lokma da yapamadım burada. Yalnız bayramlarda gitmezdik. Komşumuza gider kahve içerdik. Karşımızda vardı komşular. Nasıl iyi konuşurlar. Karşımızda İnci diye bir kız arkadaşımız vardı. Bizim yaşımızda. Ama çocuk gibiydi, erkek çocuk gibiydi. Bazı çocuklar bize sataşırlardı. Anlatırdık İnci'ye o giderdi onlara. Vay vay artık. Onlara sataşmayacaksınız, onlar benim komşularım, arkadaşlarım. Korkarlardı ondan. Çok iyi komşuluk vardı fark yoktu.

23 Nisan, 25 Kasım Edirnenin Kurtuluşu. Giyerdik o şalvarları, cepkenleri, yemenileri… Kız kardeşimle Kurtuluş bayramında fotoğrafımız var. Giderdik mektepte yapardık, sonra geçit yapardık. Nasıl soğuktu 25 Kasım. Artık soğuktu. Donardık ama yine de giderdik. Bütün törenlere giderdik. 19 Mayısta jimnastik şovları yapardık. Yahudi bayramları da vardı. Milli bayramlar hepimiz için var. Yahudi bayramlarında anne babam havraya giderlerdi. Biz de giderdik ama avluda oynardık çocuklarla ve anneler babalar güzel giyinir, bizleri de giydirirdi güzel. Evlere giderdik sonra. Ramazan gibi Kurban gibi geçmezdi. Lunaparkı getirirlerdi. Havranın karşısında büyük bir alan vardı oraya cambazlar getirirlerdi. Dolaplar gelirdi"[171].

Şubat 1952'de Edirne'de doğan Donna Adato Rofe'nin Edirne'ye ve ailesine dair hatırladıkları şu şekildedir: "*Büyük babam Edirneliydi, büyük annem Kırklareli'nden gelin geldi. Büyük babamın dükkânı vardı Çilingirlerde önce ayakkabı sonra başka iş yaptı. Annemler ve kardeşleri Musevi okulunda okudular bir zaman. Şimdiki İnönü Okulu galiba. Oradan da dayım avukat oldu, İstanbul'a geçti, teyzem evlendi İstanbul'a geçti. Annem evlenince babamla beraber büyük annemin evine geçtiler. Orda büyüdük. Bu arada bizim yanımızda büyük annemin bir kardeşi vardı. İsmi Sason'du. Edirnespor'un maskotuydu. Her zaman onu maçlarına götürürlerdi. Çok severlerdi onu. Arabası vardı bir gün arabasını ağacın üzerine koydular kışın. Çok sinirlendi dayım. Çocuklar çıktı seni sevdiğimizden dedi. Güzel günlerimiz vardı Edirne'de. Ben Şehit Asım Okulunda okudum. Liseyi Edirne Lisesinde okudum. 69'da göç ettik. Orada üniversiteye girmek imkânsızdı. Böyle bir çare bulduk.*

Komşularımız vardı beraber oyun oynardık. Yazın geç saatlere kadar taşlar dizer bir sürü oyun oynardık. Güzel günlerimiz oldu. Dokuz taş, beş taş, ip atlardık, salıncaklarda sallanıp, bisikletlerle dolaşırdık. Faytonla dolaşmayı çok severdim. Saraçlardan kalkıyordu yanlış hatırlamıyorsam. Büyük annem yürüyemezdi. Faytonlar bizim eve gelirdi. Satıcılar geçerdi devamlı. Mısır satarlardı, kavun karpuz arabaları, at arabalarında satarlardı. Dondurma, şekerler de vardı. Sütlü mısır satarlardı. Her sabah sütçü gelirdi tenekesiyle. Büyük babam odun alırdı. Benim zamanımda

[171] Corinne Hasdai ile 1 Temmuz 2020 tarihli görüşme.

Kırkpınarlar vardı. Bir kere gittiğimi hatırlıyorum. Güzeldi ama çok kalabalıktı. Fazla bir şey hatırlamıyorum.

Tugaya giderdik sonra. Oraya giderdik. Dans, müzik olurdu bazen. Eskiden askeri bir yerdi sonra açıldı. Şimdi yine kapandı galiba. Bülbül adasına giderdik. Orada da otururduk. Herkes yemek getirirdi. Çocuklar oyun oynardı.

Benim annem evlendiği zaman Yahudilerde bir adet varmış. Evlenmeden evvel gelinle damat balığın sazan balığının üzerinden birkaç kere atlatırdı. Uğur ve kısmet getirsin diye. Ve sonra düğün yapılırdı. En son annemde yapıldı. Sonra neden bırakıldı bilmiyorum"[172].

"*Dokuz taş, çelik çomak, cimdaki, gazoz kapağı, alt üst -bir tane çiklet vardı onun alt üst hayvanlar olan resimler çıkardı onunla oynardık-, iştifan*[173] *çeviriyorduk, birdir bir eşek, mahalle arasında maçlar, yakar top, ip atlıyorduk, hulahop çeviriyorduk. Eski bayramlar ise, çok güzel geçiyordu. O zaman Edirne'de cemaat vardı. Biz büyüdüğümüzde daha az kalmıştı, 30 hane, 50 hane. Yahudi bayramları sinagogda geçer, Müslüman bayramları Bayram Yerinde geçerdi. Selimiye'nin bahçesinde şu şeyde Ciğerci Aydının orada bir heykel var*[174]*, heykelin ilerisinde bir kafe var. Orasıydı eskiden*[175]*. Sonra orası otobüslerin kalktığı yer oldu, bayram yeri de Selimiye'nin oraya taşındı. Bayram yerinde salıncaklar, atlı dönerler, dönerli salıncaklar kuruluyordu. Çatapatlar, millet sergilerini koyuyordu, oyuncaklar satılıyordu. Sabah harçlığı kapan oraya. Komşularımız lokma getirirlerdi. Bizim de bir şeker bayramımız vardı. Kırmızı beyaz şeker çeşitli şekillerde yapılır, evde badem ezmesi yapılır bütün komşulara verilir. Kandillerde lokma, aşurede aşure gelir, Kurban Bayramında kurban eti gelir. Hem Müslüman bayramları yapardık, hem kendi bayramlarımızı yapardık. Komşular da öyle. Onlar da hem bizim bayramımızı yaparlardı hem kendi. Ayrımcılık olmazdı. Milli bayramlar ise çok coşkulu geçerdi. Herkes katılırdı o bayramlara. Geçitler Orduevi Caddesinde yapılırdı*"[176].

26 Ocak 1949 tarihinde Edirne'de doğan Ester Bahar, çocukluğunun oyunlarını beş taş, ip atlama, saklambaç olarak sıralamıştır. Liseyi Edirne Lisesi'nde tamamladıktan sonra İsrail'e giderek, 1972 yılında da Niso Bahar ile evlenmiştir[177].

10 Ocak 1947 İstanbul doğumlu olan Niso Bahar, Edirneli Ester Hanım ile 1972'de evlenince Edirne damadı olur. Edirne'nin o dönem sosyal hayatına ilişkin olarak da yazlık sinemanın önemli bir yeri olduğuna vurgu yapar. *"Edirne'de iken bir gün kayınpederim, 'Haydi toplanın' dedi. Birdenbire bir baktım battaniyeler, yastıklar ortaya çıktı. Baba diyorum, ne oluyor bir şeyler mi oluyor? 'Sinemaya gidiyoruz' dedi. E peki ne oluyor göç mü ediyoruz dedim. 'Orası gece soğuktur' dedi. Kayınvalide*

[172] Donna Adato Rofe, 9 Temmuz 2020 tarihli görüşme.
[173] Topaç. (Çevresine ip sarılıp birden bırakılarak veya kamçı ile vurularak döndürülen koni biçiminde ucu sivri oyuncak. (https://sozluk.gov.tr/ (erişim tarihi 11.12.2020))).
[174] Süpürgeci Heykeli.
[175] Bugün Antik Parkın olduğu yer.
[176] Rıfat Mitrani ile 22 Temmuz 2020 tarihli görüşme.
[177] Ester Bahar ile 12 Kasım 2020 tarihli görüşme.

de fındık, çekirdek, kuruyemişler alıyor. Neyse açık sinemaya geliyoruz. Demirden masalar, yerde çakıl taşları. İki film birden vardı. İlk film bitene kadar işittiğim tek şey çekirdek sesleri. Bazıları da dedikodu falan ediyor ama filme bakan kimsecik yok. Derken ikinci film başladı bizim kayınvalide, kayınpeder ve masadaki diğer oturanlar birdenbire uyuklamaya başladı. Ben bir damat olarak ilginç buldum. Bir de o Ankara gazozu vardı, tuzlu leblebiler çok güzel. Ben bu geceyi hiç unutamayacağım.

Bir damat olarak bir buçuk ay Edirne'de yaşadım. Edirne'ye ilk defa giderken otobüsten indikten sonra taksi tutmak istedim, fayton vardı. Kaleiçine doğru ilerledikçe heyecanlandım. Derken bizi görenler 'aaa damat geliyor damat geliyor' dediler ve pirinç attılar, bereket uğur getirsin diye"[178].

Edirne Yahudilerinde düğün gelenekleri ise şu şekildeydi: "*O zaman fazla çiçekçi olmadığı için damat çiçekler toplayarak bir buket yapar, o buketi kızı almaya geldiğinde takdim eder ve ardından faytonla muhakkak köprü geçilir. Ve ondan sonra sinagoga gelinir. Düğün bittikten sonra kapının önüne bir balık konulur, sazan balığı, ve o balığın üstünden atlanır. Balık bereketlidir. Bereket getirmesine inanıldığı için böyle bir uygulama yapılıyordu muhtemelen.*

Yaz dönemi sonlarında bütün evlerde kışlık hazırlıkları başlar. Meyvelerin hepsi kış için reçel haline getirilir. Kışlık salçalar hazırlanır. Genelde her evin büyük çoğunlukla bir talikası vardır. Edirne Yahudilerine 'kueşko' derler. Eli sıkı demek. Aslında İspanyolcada şeftalinin içindeki çekirdek demektir. Edirneliler özellikle bu şeftalinin içindeki çekirdeği, kayısının içindeki çekirdeği hiçbir zaman atmazlar, kırarlar onu, içinden badem çıkar, bu bademi tuzlayarak kavururlar. Gelen misafirlerine ikram ederler.

Benim babam[179] *sigortacıydı. İstanbul'a sigorta 1800'lerin sonunda 1900'lerin başında geliyor. Babam o dönemin İstanbul'daki önemli sigortacılarından. Edirneli olduğu için Edirne çevresi de çok. Edirne'nin yarısı babama sigortalatıyor . Babam ayda bir gün sabahtan Edirne'ye gider, bir gece konaklar, müşterilerine poliçelerini verir, tanıdıklarını ziyaret eder, alışverişini yapar ve daha sonra bir minibüs tutarak eve dönerdi. Tüm esnaf babamı tanırdı. Edirnespor fanatiği idi. Tuttuğu takım Fenerbahçe idi ama kalbinin diğer yarısında da Edirnespor vardı. İşini bitirdiği zaman Edirnespor kulübüne giderdi. Orada bilardo oynardı. Edirnesporun yöneticileri ile çok sıkı arkadaştı. Edirne'den dönüşü bizim için bir efsaneydi. Babam tek başına gider, minibüsle dönerdi. Minibüsle dönmesinin sebebi, buradan gitmeden kasabı arardı esnafları arardı, siparişlerini verirdi. Edirne etinden başka et girmezdi bizim evimize, sucuklar yaptırırdı. Şekerciden şekerler alırdı, gofretler kutu kutu alırdı. Aklınıza gelebilecek her şey, yağ tenekeleri alırdı. Yani babamın eve gelmesi benim çocukluğum için unutulmaz bir olaydı"*[180].

Edirne'de bahçeli evlerde mutlaka meyve ve sebzenin yanında gül de yetiştirilirdi. *"Biz büyürken Edirne sokakları gül kokardı, her evin bahçesinde gül ağaçları yetiştirilir ve her sokak gül kokardı. Bahçeler çok mühimdi. Bugün bütün bahçeler apartman olmuş.*

Eşimin evi de 2-3 Sokak uzaktaydı, Avigdor ailesi. Traktör, tahıl, un satarlardı. Edirne'nin ilk araba acentesi onlardı. Babası İzak Avigdor ilk otomobili Edirne'ye getirmiş, İstanbul'dan Edirne'ye tam 3 günde. Telefon yoktu, televizyon yoktu, birimiz çıkardık evden, hepimizi toplardık, piknikler yapardık Söğütlükte. Kapı

[178] Niso Bahar ile 12 Kasım 2020 tarihli görüşme.
[179] Menahem Behmoaras, Ağustos 1926 Edirne doğumlu.
[180] Hayim Behmoaras ile 29 Kasım 2020 tarihli görüşme.

ağızlarında oturur sohbetler ederdik. Tugay'a gider dans ederdik, Kervan Otel de balo olurdu oraya giderdik.

Bütün bayramları kutlardık, komşularımızın bayramlarını kendi bayramlarımız gibi kutlardık. Purimde Niso Kanittinin babası mavlaç yapardı. Şekiller verirdi. Tepsilerle komşulara dağıtırdık. Komşular bize gözleme verirlerdi. Genelde bayramlar yan yana aynı tarihlere gelirdi fazla fark olmazdı.

Cumhuriyet sinemasının yandığı geceyi hatırlıyorum. Korkunçtu bizim için; eve yakındı. Bir daha sinema olmadı, bahçesi kullanıldı"[181].

[181] İda Avigdor ile 12 Kasım 2020 tarihli görüşme.

4.2. Edirneli Yahudiler ve Ticari Yaşam

Edirne'nin bulunduğu konum itibarıyla tarihte İpek Yolu üzerinde bulunması, şimdi de Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan noktada kavşak görevi görmesi ticari anlamda önemini arttırmıştır. Bizans döneminde kentteki Yahudiler tekstil, deri eşya ve şarap ticareti ile uğraştılar[182]. 15. Yüzyıl Edirne'sinde Yahudiler genellikle tüccarlık, şarapçılık ve bağcılık gibi işlerle uğraşıp ticarete söz sahibi olmuşlardır. Yine ilerleyen tarihlerde özellikle 19. Yüzyılda Berlin-İstanbul-Bağdat demiryolu hattının Edirne'den geçmiş olması şehrin kara taşımacılığında ne kadar önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

Balkanlar'da Yahudilerin ticaret merkezlerinden biri de Edirne idi. Sofyalı Yahudi tüccarlar, Balkanlar'da Adriyatik ve Ege denizlerindeki ve Tuna'daki şehirlerin yanında Edirne'yi de ticaret yapmak amacıyla çok fazla tercih ediyorlardı[183].

1924-1925 Türk Ticaret Salnamesi kayıtlarına göre Edirne'de o dönemde 33 ticari kuruluşun varlığı bilinmektedir. Bu kuruluşların 19'u Müslümanlara, 13'ü Yahudilere, 1'i de Ermeni bir girişimciye aittir. Bu 13 Yahudi'nin 2'si Aşkenaz iken, diğer 11'i ise Sefaradlardır. Edirne'de ticari anlamda mübadeleden sonra 1924-1925 yıllarında Rum ve Ermenilerden oluşan boşluğu Yahudiler doldurmuşlardır[184].

Zahire ticareti yapan 16 tüccarın 11'i Müslüman, 4'ü Yahudi ve 1'i de Ermeni'ydi. Bu tüccarlar aynı zamanda mandıracılık, çiftçilik, değirmencilik, yağhanecilik, kozacılık ve tütüncülük ile de ilgilenmekteydiler. Mübadele öncesi dönemde ise Rumlar, koza ticaretinde oldukça faaldi.

Mandıracılık yapanların 4'ü Müslüman, 2'si de Yahudi'ydi.

Kösele ve kundura ticareti Yahudilere aitti. Bu işlerle uğraşan 3 Yahudi tüccar vardı. Deri ticareti yapan 2 tüccarın biri de Yahudiydi.

Manifaturacılık ve tuhafiyecilik yapan 7 tüccarın da 4'ü Yahudi'ydi. Bakkal işletenlerin 2'si Müslümanken, 2'si de Yahudiydi. İp ticareti yapan tek tüccar da Yahudiydi.

1924 yılında kentte bulunan 2 sarraf da Yahudi'ydi, ayrıca koza ticaretini de 1 Yahudi gerçekleştiriyordu[185].

Bu Yahudi tüccarların isimleri ve yaptıkları işler şu şekildeydi:

Tablo 4: Edirneli Yahudi Tüccarlar Ve Yaptıkları İşler[186].

---

[182] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, s.49.
[183] Erol Haker, *93 Harbi Tuna'da Son Osmanlı Yahudiler*, çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, 1. Baskı, Haziran 2011, s.97-100.
[184] Aytaç Özkan, a.g.t., s.200.
[185] Aytaç Özkan, a.g.t., s.200-201.
[186] Aytaç Özkan, a.g.t., s.202.

Avadia Hakikou ve Toledo	Sarraf
Benadour ve Serpetrem	Manifatura
İsak Avadya	Bakkaliye
İsrail A.	Sarraf, Zahire, Mandıra
Kazım Nami ve Albert	Manifatura
Mosse Taranto	Koza, Zahire
Nesim Kohen	Bakkaliye
Nesim Mayer	Deri
Nesim Navun	Mandıra
Nesim Rovidi	Tuhafiye, Aktariye
Rafael Toledo	Kösele, Tuhafiye
Touray Papo	Kundura, Zahire
Yoedan Aranghel Vici	İp Ticareti

Tüccarların ürettiği ürünler, genel olarak yurtiçinde satışı sağlanırken, bazılarının ihracatı da yapılmaktaydı. Örneğin, kozacılık yapan tüccar yıllık 185 ton üretirken, bu ürünün büyük bölümü İtalya'ya ihraç edilmekteydi[187]. İhracatta yine Yahudiler büyük rol oynamaktaydı.

Bu noktada, Edirne'nin taşımacılıkta üstlendiği rol de önemlidir. Gerek karayolları, gerek demiryolları ihracatı sağlamıştır. Oral Onur'un aktarımına göre Tunca Nehri kıyısında bulunan, 1955 yılında yapımına başlanan toprak setler nedeniyle zamanla yıkılmış ve ortadan kalkmış olan depolar nehir taşımacılığının da düşünüldüğünü göstermektedir[188].

"1928 itibariyle Edirne'deki 284 tüccar ve girişimcinin 149'u (%52.+) Müslüman iken, 135'i de (%47.6) Gayrimüslimdi[189]." Edirne'de Rum, Ermeni ve Bulgarların ayrıldığı düşünüldüğünde Gayrimüslim rakam Yahudileri gösteriyordu. Bu artışta hem tüccar Rum ve Ermenilerden boşalan yerleri Yahudilerin aldığını hem de Yahudilerin ticarete yatkınlığının etkisi vardır.

[187] Aytaç Özkan, a.g.t., s.203.
[188] Oral Onur, a.g.e., s.120.
[189] Aytaç Özkan, a.g.t., s.203.

1928 yılına gelindiğinde artan tüccar sayısı ile iş kolları da artmıştı. Bunları aşağıdaki tabloda görmek mümkündür:

Tablo 5: 1928 Yılı Edirneli Tüccarlar[190].

Çalışma Alanı	Toplam	Müslüman	Gayrimüslim
Ziraat Aletleri	4	4	-
Ziraat Aletleri İmalathaneleri	4	4	-
İp Tüccarları	1	-	1
Buz Fabrikası	-	-	-
Balık Tacirleri	2	2	-
Bezzaziye Tacirleri	8	-	8
Bakkaliye Tüccarları	18	5	13
Boyacılar	1	-	1
Baharat Tacirleri	1	-	1
Peynirciler	24	9	15
Tütün Tacirleri	12	8	4
Tuhafiye Tüccarları	8	5	3
Hayvan Tüccarları	6	6	-
Hırdavat Tüccarları	5	-	5
Deri Tüccarları	5	-	5
Un Tüccarları	7	6	1
Zahireciler	55	26	29
Züccaciye Tacirleri	2	-	2
Süpürge Tüccarları	8	2	6
Sigorta Acentaları	7	1	6
Susamyağı Tüccarları	1	-	1
Susamyağı Fabrikaları	2	1	1

[190] Aytaç Özkan, a.g.t., s.205.

Şapka Tüccarları	1	-	1
Abacılık	1	-	1
Kuruyemişçiler	2	1	1
Kozacılık	1	-	1
Komisyoncular	7	2	5
Konserve	1	1	-
Kereste Tüccarları	16	14	2
Kösele Tüccarları	3	1	2
Manifatura Tüccarları	6	1	5
Müteahhitler	14	12	2
Müskirat Tacirleri	7	4	3
Meyve Tacirleri	3	2	1
Yapağı Tüccarları	7	2	5
Yapağı Fabrikaları	3	2	1
Yumurta Tüccarları	3	-	3
Yük Otomobil Alatı	2	2	-
Genel Toplam	284	149	135

1935 yılında Edirne'de meslek dağılımı ise yapılmış olan araştırmalara göre şu şekildedir: Toprak Mahsüllerinde 60 kişi, sanayi ve küçük sanatlarda 367 kişi, ticarette 534 kişi, nakliyede 38 kişi, umumi idare ve hizmetler, serbest meslekler 53 kişi, ev ekonomisi ve şahsi hizmetlerde 32 kişi, mesleksiz ya da mesleği bilinmeyenler toplam 2.934 kişidir. Müslümanlar genelde tarımla uğraşırken, Yahudiler genelde ticaret, sanayi ve küçük sanatlarla uğraşmaktadır[191].

Edirneli Yahudiler şarapçılık ve peynircilik alanında da söz sahibiydiler. Burada üretilen şaraplar, Yahudilerin Alyans okulundan dolayı Fransızca bilmesinin etkisiyle Fransa'da da satılmaktaydı. Peynircilik ise Edirne'de Yahudilerde ailecek sürdürülen bir iş koluydu. Özellikle II. Dünya Savaşı yaklaşırken yaşanan gelişmelerle birlikte

[191] Meliha Tokel, *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudi Cemaati*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, s.53.

Türklerin de peynirciliği öğrenmeleri sağlanmış ve bu şekilde devam ettirilmiştir. Peynircilik, soğuk ortamın mevcut olması ile sürdürülebilir olduğundan dolayı buzhaneciliğin de gelişimini sağlamıştır. Günümüz teknolojisinden dolayı buzhanelere gerek kalmamış olsa da toplam 16 buzhanenin olduğu bilinmektedir[192].

Edirne'nin ünlü şarap ve rakı üreticilerinden biri olan Avram Levi, Bozcaada üzümlerinden ürettiği içkileri Edirne ve İstanbul'a satar ve küçük meyhanesinde servis ederdi. Büyümek amacıyla oğullarıyla birlikte İstanbul'a göç ederek '*Avram Levi ve Mahdumları'* adında alkollü içki imalathanesi açtı. 1926 yılında alkollü içki üretimi İnhisarlar İdaresi altına girince sektörden ayrıldı[193].

Edirne'nin son şarapçılarından olan İsrael Reytan'ın işlettiği şaraphane, Tahtakale Caddesinde Hammalcılar Sinagoguna yakın bir yerde, Yahudi Kulübüne bitişik olarak bulunmaktaydı. İsrael Reytan'ın Alyans Okulu mezunu olması sebebiyle Fransızcası iyiydi ve Türk edebiyatı alanında da kendini geliştirmişti. İşlettiği mekâna aydın kimseler gelirken, sohbetler genelde saatlerce sürer, edebiyat ve şiir temalı konuşmalar olurdu. O dönemler elektrik olmaması dolayısıyla fıçıların üzerine mumlar yerleştirilmişti. Bu yüzden '*Mum Bar'* olarak da anılmaktaydı. Edirne üzerine kıymetli çalışmalar yapmış olan Süheyl Ünver de Edirne'ye geldiğinde bu bara uğramaktaydı[194].

Bir diğer meyhane de daha önce mandıracılık yapmış olan Yasef Adato'ya aitti. Adato'nun meyhanesi ilk olarak Bulgar fırıncı Vasil'in yanında, ikincisi Bohor "de muşo de oro" kahvesinin yanında, üçüncüsü de bu kahvecinin karşısında nakliye işleriyle uğraşan Antika dükkânının yanında açıldı. Burada da yalnızca içki servis edilir, bazen haşlanmış patates ya da yumurta meze olarak satılırdı.

Bunlarla birlikte şekercilik ve tahin helvacılığı da gelişmişti. Sami Kaneti'nin Çilingirler Çarşısı No.54'te Sami Kasuto ile birlikte şekercilik yaparak, arka kısımda da *mavlaç*, akide şekeri, lokum, vanilyalı *dulse blanko* ve helva üretirdi. Bostanpazarında Malki'nin yeri ve Ağaçpazarında Sepetçiler Bakkalı gibi imalathanelerde tahin helvası üretilirdi[195].

Varlıklı Yahudilerin desteğiyle orta halli ya da durumu iyi olmayan Yahudilere, para yardımında bulunması amacıyla şehirde *Küçük İstikraz Sandığı* uygulaması da mevcuttu. Buna göre, 3 veya 6 ay süreli %6 faizle para verdiği hatta Türklerin de zaman zaman bu sandıktan yararlandığı bilinmektedir[196].

Ganime Şallı, "*Balıkpazarında Yahudiler vardı. Mahallede yoktu. Çarşıda ve Kaleiçi'nde bir sürü Yahudi vardı. Onlardan altın alıyorduk. Ayakkabıcılık yaparlardı. Bütün Arasta[197] Yahudilerindi. O zaman bolluk vardı. Veresiye verirlerdi. Hepsi gitti.*

[192] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.51.; Oral Onur, a.g.e., s.121.
[193] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.53.
[194] Oral Onur, a.g.e., s.132.; Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.51-52.
[195] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.52-54.
[196] Oral Onur, a.g.e., s.121.
[197] Ali Paşa Çarşısı olduğu tahmin edilmektedir.

Rozide çalıştım. Yahudi bir aileydi. 4 kişilerdi. Kilisede[198] *düğünler yapılırdı. Yahudi maşatlığı vardı. Onların mezarlığıydı*"[199].

Marie Benmayor, "*Büyükbabam burnunu her yere sokardı. Mandıracılık da yapardı. İpek kozası yerleri vardı. Ben ağabeyimle oraya çok giderdim. Büyük tenteler serilirdi. Kozalar üstünde dururdu, altından sıcak sular kaynardı. Ondan sonra ipleri çıkartmak için Bursa'ya gönderirlerdi*"[200].

Babası Edirne'de kasaplık yapan Corinne Hasdai, "*Benim babamın kasap dükkânı vardı ve benim büyük babam yani büyük büyük babamın kasap dükkânı vardı ve benim babama kadar geldi. Abisiyle beraber ortaktılar. Annem ev hanımıydı. Bizleri büyüttü. O zamanlar hanımlar çalışmazdı. Babamın dükkânı Tahtakale'deydi. Saraçlardan bir sokaktan girerdik. Edirne'de olduğumuz vakitlerde o dükkânı buldum. Hala yazıyor Bahar Kasabı. Ama yok kasap orada. Tabelası orada duruyor. Başka bir şey zannedersem kuruyemiş dükkânı var yanında. Ben 1991'de Edirne'ye geldiğim vakit hala kasap dükkânı vardı orada. Şimdi boş. Yanında kuruyemişçi var*"[201].

Baba mesleklerinin bir şekilde devam ettirilmeye çalışıldığı bu şehirde, Donna Adato Rofe'nin babası da babasından kalan mesleği devam ettirmeye çalışmıştır. "*Babamın baba mesleği vardı. Alipaşa'nın kapısında bir tane dükkân vardı, kumaş satardı. Ama babam babası vefat ettiği zaman 10 yaşında fılandı. Abisiyle beraber satmaya çalışacaklardı. Sonra annemle evlendiği zaman büyük babamın işine girdi. Büyük babamla beraber ortaktı. Büyük babam yapakçıydı. Gündöndü işi yapardı. Daha evvelden ayakkabı ne çeşit ayakkabı bilmiyorum ama orada küçük bir odası vardı. Bu büyük babamın babasından kalma bir işti. Büyük babamın babası çok yardım edermiş herkese. Hastalara hastanelere gidermiş yardım edermiş. Büyük annem de çok yardım edermiş*"[202].

Tek bir meslek dalında uzmanlaşmaktan ziyade, Edirne Yahudileri bezazlık, şekercilik, kalaycılık gibi çeşitli meslekleri yapmışlardır. *"Çoğunlukla bezaz var. Yağcı, şekerci, lehimci, kalaycı, berber, terzi gibi çeşitli meslekler var. Bunlardan biri de sefertasçılık. Yahudiler para kazanmayı severler. Ticaretle uğraşan Yahudilerde öğle yemeklerinde eve gitmemek yerine sefertasçılar, aynı eski dönem yoğurtçularda olduğu gibi omuzların üzerinde bir sopa ile sopada iplerle sefer tasları asılır, her tasın üzerinde numarası yazar ve numaralara teslim edilir. Evlerden dükkânlara ulaştırır. Daha sonra boş tasları toplayıp evlere götürürler. Bu işi yapan pek çok Yahudi vardı. Yani bir nevi paket servisçiliğinin öncüleri sefertasçılar"*[203].

İda Avigdor'un annesi evlenene kadar terzilik yapmış ve babası da mandıracılık işiyle meşguldü. *"Babam dedesinin dedesinden kalma mandıracıydı. Albert Sarfati*

[198] Sinagog kast edilmektedir.
[199] Ganime Şallı, Aydemir Ay Arşivi, Arşiv No. 003.
[200] Marie Benmayor, Aydemir Ay Arşivi, Arşiv No. 007.
[201] Corinne Hasdai ile 1 Temmuz 2020 tarihli görüşme.
[202] Donna Adato Rofe, 9 Temmuz 2020 tarihli görüşme.
[203] Hayim Behmoaras ile 29 Kasım 2020 tarihli görüşme.

diye. Babam Çilingirlerde mandıracıydı. Bu ana mandıraydı. Çiftlikte işçiler yatabilirdi. Aşağı yukarı 13 köyde mandıra vardı Biri Yolageldi Köyü, diğerlerinin isimlerini hatırlamıyorum"[204].

Edirne'nin bugün tek Yahudi tüccarı olan ve bugün market işletmeciliği yapan Rıfat Mitrani'nin babası da tüccardı. "*Balıkpazarı'nda babam gıdacılık yaptı. Evveliyatı çok ama. Benim babam Bulgar'a girip çıktığını, Yunan'a girip çıktığını, bu savaşları hepsini iyi biliyor. Dükkânların yağmalanıp da kül olduğunu biliyor. Bulgar geldi, tarlaları yakıp gitti, 8 tane mandıra vardı babamda. İflas etti. Yunan geldi Saraçlar Caddesindeki dükkânı yaktı. Gene iflas etti. Eskiden Tunca'ya İngiliz gemileri geliyordu. O gemiler para getiriyordu, şeker getiriyordu. Bütün Avrupa'nın çarığını tabakhane (debbağhane) yapıyordu. Tunca Nehri'ni geçer geçmez sağa sap. O yolun üzerinde deri fabrikaları vardı. Onlar Avrupa ordusuna çarık yapıyordu. Babam anlatırdı*"[205].

[204] İda Avigdor ile 12 Kasım 2020 tarihli görüşme.
[205] Rıfat Mitrani ile 22 Temmuz 2020 tarihli görüşme.

4.3. Edirneli Yahudiler ve Eğitim

Yahudilerin eğitim sistemlerini ve okul türlerini incelediğimizde dört farklı okul türüyle karşılaşmaktayız. Önce bunlardan bahsedilecek olup ardından konu alanımız olan dönem incelenecektir.

Meldara (Talmud Tora): Osmanlı Yahudileri, modern dönemden önce dine dayalı bir eğitim sistemini kullanmaktaydı. Meldar, Ladino dilinde "*okumak*" anlamına gelmekteydi. Bu sistemde kız çocukları eğitime katılamazken, erkek öğrenciler de Talmud Tora adıyla bilinen Meldara adındaki sinagogların yanlarına kurulan okullarda eğitim görüyorlar idi. Yedi yaşında okula başlayan öğrencilere hahamlar, Tevrat'ın ilk beş bölümünü öğretmekle birlikte, bu okullarda temel eğitim olan dört işlemde öğretilmekteydi[206]. Bu okulları başarıyla bitirenler "rabbi" olarak da adlandırılabilen "haham" unvanını almaktaydılar.

Farklı cemaatlere ait pek çok Talmud Tora Okulu bulunmaktaydı. Bu okulların en büyüğünü Hahambaşılık yönetir ve bu okul tüm cemaatler tarafından mali açıdan desteklenirdi. Edirne'de biri Hahambaşılık tarafından yönetilen toplamda dört Talmud Tora'nın olduğu bilinmektedir[207]. Talmud Tora'larda on beş yaşına kadar olan erkek çocuklarına ilkokul eğitimi sağlanmaktaydı. Bununla birlikte dini eğitim de verilmekteydi. Edirne'de 1867 yılında ilk Alyans Okulu açılmasına rağmen, Talmud Toralarda okuyan öğrenci sayısı, toplam öğrenci sayısının yarısından fazlasını oluşturmaktaydı. Talmud Tora okullarında toplam 41 öğretmen ders verirken, toplam öğrenci mevcudu ise 1830'dur[208]. Bu okullara daha çok maddî açıdan yetersiz ailelerin çocukları gitmekte idi[209]. Ayrıca her iki okul türünde de İbranice ile birlikte en çok önem verilen eğitim Türkçe idi.

19. yüzyıla gelindiğinde ise, daha sonra Edirne'de Alyans okulunun kuruluşunda öncülük edecek olan Joseph Halevy, Talmud Tora'ların çağdaşlaştırılarak, yüzyıla ayak uydurması gerektiğini savunuyordu. Bu sebeple de Edirne'de kendi özel okulunu açmıştır[210].

Yeşiva: Edirne'de maddi durumu üst düzeyde olan Yahudiler tarafından kurulan ve Yeşiva adı verilen okullar da Talmud Tora'lardan farklı olarak bilgilenmek isteyen herkese açık, tartışma ortamının var olduğu okullardı.[211] Günümüzdeki üniversite eğitimiyle neredeyse denk kabul edilebilecek Yeşivalarda hahamlar, farklı alanlarda uzmanlaşma imkânına sahiptiler.

---

[206] Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s.58.
[207] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri* (yay. Haz. Gila Erbeş), İstanbul, Gözlem Yayıncılık, 2014, s. 101.
[208] Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, *Dağdevirenzade Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları,* Edirne, 2005, s.88.
[209] Erol Haker, *Edirne Yahudi Cemaati ve Alyans Okulları*, İstanbul, Gözlem Yayıncılık, Ekim 2007, s.42.
[210] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.102.
[211] Aron Rodrigue, a.g.e., s.59.

Edirne Yahudi cemaatinin önemli kişilerinden olduğu düşünülen Joseph Fasi'ye ait olduğu bilinen Yeşiva en ünlüsü iken[212], Bikur Holim, Ezza Bessaroth gibi isimlerde Yeşivaların da varlığı bilinmektedir[213].

Zamanla Osmanlı'da Avrupai tarzda okulların açılmasıyla Yahudi eğitim kurumlarında da gelişmeler gözlenmiştir. Cemaatler, Tanzimat öncesi açmış oldukları bu okullarla kendi öğrencilerinin eğitimini sağlamışlardır. Tanzimat'ın ilanıyla ile birlikte Gayrimüslimlerin bazı Türk okullarına gitmelerinin önü açıldı[214].

Tıbbiye mektebi kurulduktan yaklaşık 34 yıl sonra ilk defa Yahudi öğrenciler bu kuruma kaydoldu[215]. Ancak burada da Gayrimüslim öğrenciler ile Müslüman öğrenciler ayrı koğuş ve dershanelere yerleştirilmiş, ayrıca Yahudi çocuklar ise özel yemek pişirilmesi koşuluyla gönderilmişlerdi[216].

1842 yılında açılan Ebelik kurslarına da Yahudi öğrencilerin devam etmeleri için hükümet tarafından Hahamhaneye davetnâme gönderilmişse de bu kursa katılan olmamıştır[217].

Alyans Okullarının Kuruluşu: Alyans okullarının kuruluşunu hazırlayan süreci incelediğimizde bunda genel olarak cemaatlerin içinde bulundukları durumların ve yaşanan olayların etkili olduğunu göreceğiz.

1840 yılında Şam'da yaşanan ve Doğu Yahudiliği Sorunu'nun ortaya çıkışında ilk olarak kabul edilen "kan iftirası" olayı, Batı Yahudilerinin dikkatini çekmiştir.

Pere Thomas isimli bir rahibin, Şam'da 1840 yılı başlarında ortadan kaybolması üzerine, şehrin Hıristiyan Arapları, Yahudileri, rahibin kanını törensel bir amaçla kullanmak için kaçırıp katletmek ile suçlarlar. Buna benzer iftiralar Ortaçağ Avrupa'sında dillendirilmesine rağmen gerçeklik payı bulunmamaktadır. Ancak Şam'da yaşanan olayda Fransız Konsolos Ratti Menton bu suçlamaları ciddiye alır. Şehrin valisi de olayların üzerine düşerek şüphelileri derhal hapse attırır ve işkence yoluyla suçlarını itiraf etmeye zorlar. Bu sırada Şam Yahudi Cemaati, İstanbul'daki Yahudi cemaatinden destek ister, İstanbul cemaatinin de Avrupa Yahudi cemaatleri ile irtibata geçmesiyle Avrupa, Şam'da yaşananlardan haberdar olur. Avrupa Yahudileri, Şam'daki Yahudileri kurtarmak adına ellerinden geleni yaparlar. Ancak tam o sırada Rodos Adası'nda da benzer bir kan iftirası vakası yaşanır. Bu tür kan iftiraları, Doğu'dakilerle beraber, aslında Batı Yahudilerini de zor durumda bırakmıştır. Bazı Hıristiyan gazetelerin Yahudiler aleyhinde haberler yapmış olması, Yahudileri zor bir durum içerisine girmelerine sebep olmuştur.

---

[212] Avigdor Levy, *The Sephardim In The Ottoman Empire,* The Darwin Press Inc. Princeton, New Jersey, 1992, s.39.
[213] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e. , s.100.
[214] Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.158.
[215] Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1947, s.153.
[216] Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1942, c.3, s.852.
[217] Avram Galanti, a.g.e., s.153.

Şam'daki olay, Avrupa'da oluşturulan bir heyetin Şam'a gönderilerek mahkumların serbest bırakılması ile çözülmüştür. Daha sonrasında ise, heyette bulunan İngiliz hayırsever Sör Moses Montefiore, İstanbul'a geçerek kan iftiralarının asılsız olduğuna dair Osmanlı Sultanından ferman alarak Avrupa kamuoyunu ikna etmeyi amaçlamıştır[218].

Bu olay ile aslında Doğu ve Batı Yahudileri arasındaki iletişimsizlik ve kopukluk gözler önüne serilmektedir. Bu ve benzer olayların ardından Batı Yahudileri, Doğu Yahudi cemaatlerinde değişim ve gelişim yapma yoluna gideceklerdir. İskenderiye, Kahire gibi illerde çeşitli görüşmeler ve vaazlar gerçekleştirilir. Ardından da yine bu bölgelerde açılan okullar, Batı dilleri ve müfredatlarının uygulandığı ilk okullardır. Batı müfredatı ile geleneksel eğitim bir kenara bırakılarak modern eğitim amaçlanmaktadır.

Tüm bu yaşananlar yenileştirme hareketini beraberinde getirmekteydi. Şam olayı sonrası Yakındoğu Yahudilerine karşı başlatılan değişim hareketi, zamanla diğer Yahudi cemaatlerine uygulanan bir politika olacaktır. Uygulanacak değişim hareketi, eğitim yoluyla gerçekleştirilecekti. Çünkü kötü alışkanlıkları değiştirmenin en etkili yolu eğitimdi. Ve bu sebeple de yeni açılan Yahudi okullarında yoksul çocukların eğitimi öngörülmüştü[219].

1840 yılında, Şam olayından önce Allgemeine Zeitung des Judenthunts gazetesinde Türkiye Yahudileri üzerine hazırlanan bir rapor yayınlandı. Rapor, Türkiye Yahudileri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Rapora göre Türkiye Yahudileri; toplumdan soyut, hahamlık geleneklerine bağlı, haksızlık ve zorbalığa teslim olmuş, çocukları okutmada yetersiz, Batı dilleri bilmedikleri ve bozuk bir İspanyolca konuştukları bilgilerine yer verilmiştir. Daha sonra aynı gazeteden bir muhabir bu konu ile ilgili bir mektup yazarak İstanbul Yahudi cemaatine gönderdi. Bu mektupların amacı, Türk Yahudilerinde yenileşme hareketinin ancak eğitim yoluyla sağlanabileceği ve bunun için Yahudi gençlerin eğitim için Batıya gönderilip daha sonra dindaşlarına yararlı olabilmekti. Ancak mektuplar o sırada amacına ulaşamadı[220].

Yapılan haberler ve hazırlanan raporlar, Avrupa Yahudilerinin gözünü Türkiye ve Doğu Yahudilerine çevirmesine sebep oldu.

1855-56 yılları arasında yaşanan Kırım Savaşı da bu süreci destekler nitelikteydi. Savaşın sonlarına doğru Viyana'da Sultan Abdulmecid, Avusturya, İngiltere ve Fransa yetkililerinin görüşmesi neticesinde Osmanlı Gayrimüslimlerine yönelik bir ıslahat yapılması gerektiğine karar vermiştir. 1856 yılında da Osmanlı tebaasından olan Gayrimüslimlere yönelik birtakım hakların sağlandığı Islahat Fermanı ilan edilmiştir.

Bu ferman ile, Gayrimüslim tebaaya Gülhane Hattı Hümayun olarak adlandırılan Tanzimat Fermanı ile sağlanan hak, imtiyaz ve muafiyetler teyit edilerek yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

---

[218] Aron Rodrigue, a.g.e., s.1-3.
[219] Aron Rodrigue, a.g.e., s.7-10.
[220] Aron Rodrigue, a.g.e., s.16-18.

Eğitim alanında yapılan düzenlemeler ise, Osmanlı tebaasının, okullara giriş şartlarının sağlanması halinde devlete ait olan askeri ve sivil okullara kaydına yönelik hüküm ile, cemaatlerin eğitim ve sanat okulları açabileceğine ilişkin düzenlemedir. Ancak cemaatlerin açacakları bu okullarda ders yöntemlerinin belirlenmesi ve öğretmenlerin seçimi, Hükümetin tayini ile gerçekleştirilecek ve okullar karma bir eğitim kurulunun da teftişine tabi tutulacaktı.[221]

1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim alanında düzenlemeler yapılarak Müslüman ve Gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okullarının açılması kararlaştırıldı. Bu okullardaki derslerin denetimi de Maarif tarafından gerçekleştirilecekti[222].

Askeri okullarda okuyan Gayrimüslim öğrencilerden bir kısmının (özellikle Rum ve Bulgar subayların) Osmanlı-Rus Harbi sırasındaki ihanetleri sebebiyle bu okullar Gayrimüslim öğrencilere kapatılmıştır[223].

Alliance Israelite Universelle, gazetelerde yazılan haberler ve İstanbul'a gönderilen mektuplardan 20 yıl sonra yenileşmenin eğitimle olacağını benimseyerek Avrupa'da buna yönelik çalışmalara başladı. Ancak, 20 yıl öncesinden farklı olarak AIU, Paris'te yetişen öğretmenlerin, gençlerin bulundukları ülkelere giderek eğitim vermeleri gerektiği düşüncesindeydi[224].

Alliance Israelite Universelle yani Alyans olarak bilinen yapı 1860'lı yıllarda ortaya çıktığında üç temel amaçla kurulmuştur. Bunlardan birincisi, Yahudilerin her yerde vatandaşlık haklarını kazanmalarına yardım etmek, ikincisi, Yahudi olduğundan dolayı baskı ya da zulüm altında olanlara yardım etmek, üçüncüsü de bu amaçlar doğrultusunda yapılan yayınları teşvik etmektir. Bu sistemin uzun vadeli amacı ise birinci amaç idi. Özellikle geleneksel toplumlarda var olan Yahudileri, aydın birer vatandaşa dönüştürmek, bulundukları toplum içerisinde yararlı birer birey olarak yetişmelerini sağlamak idi. Bu amaç ile Alyans, birçok program tasarlamıştır. Mesleki eğitim programları, sosyal yardımlar bunlardan bazılarıydı. Osmanlı topraklarında ise belki de yapılan en önemli çalışma ilkokul çocuklarına yönelik olarak oluşturduğu eğitim sistemi olmuştur[225].

Ancak yine de açılan Alyans okulları tam manasıyla yeterli olmamıştır. Çünkü maddi durumu yeterince iyi olmayan Yahudi ailelerin çocukları bu okullara devam edemiyor, çoğunlukla teknik bilgi gerektiren işlere yöneliyorlardı. Bu sebeple Alliance Israelite Universelle, tenekecilik, tamircilik, seyyar satıcılık gibi işlerde çalışan Yahudi gençlerini teknik bilgi ve yetenek gerektiren okullara yönlendirebilmek amacıyla Çıraklık

[221] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* c.6 (Islahat Fermanı Devri (1856-1861)), Türk Tarih Kurumu, 2007, Ankara, s.3.
[222] Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s.161.
[223] Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1942, c.4, s.1162.
[224] Aron Rodrigue, a.g.e., s.19.
[225] Erol Haker, a.g.e., s.9.

Okulları açmaya başladı. Bununla birlikte Tarım Okulları da 1880 yılı itibariyle Osmanlı toprakları içinde açılmaya başladı[226].

Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde özellikle Batı Anadolu ve Trakya'da (Aydın, İzmir, Manisa, Selânik, Tekirdağ) Alyans tarafından Tarım Okulu açılmasına rağmen, Edirne'de böyle bir okul açılmadı.

Ancak, bu süreçte Osmanlı da ülke tarımını modernleştirebilmek adına ziraat okulları açarak bunu sağlamaya çalışmıştır. 1881 yılında Edirne'de Hamidiye Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği bu sebeple açılmış, ancak maddi yetersizlikler yüzünden 3 yıl sonra kapanmıştır[227].

Tüm bu düzensizlik içerisinde açılmaya başlanan Alyans Okulları ile birlikte bir sistem de oluşturuluyordu. Aynı zamanda Tanzimat süreci içerisinde olan Osmanlı da yeni sistemler geliştirerek kendi ilerlemesini sağlamaya çalışıyordu. Osmanlı bu noktada Alyans Okullarına ılımlı yaklaşmıştır, çünkü yeni gelen bu sistem hem onlara bir örnek oluşturmakta idi ve hem de bu sistemle yetişecek Yahudiler de devletin ilerlemesine katkıda bulunabilecekleri düşüncesi yatmaktadır[228].

Açılan okullarda Batı dillerinde eğitime önem verilmekteydi. İmparatorluk genelinde zamanla Yahudiler, İspanyolca ya da İbrani dilinde eğitim yapmanın faydasız kalacağına inanarak, çoğunlukla Fransızcayı eğitim ve konuşma dili olması gerektiği kanısına inanarak Fransızca eğitim veren Alyans İsrailit Cemiyeti'nin mekteplerine devam etmişlerdir. Bunun yanında eğitim dili Almanca olan okullar da var idi. Bununla birlikte Osmanlı toprakları içerisinde yaşamaları sebebiyle Türk diline de önem vermekteydiler. 1902 yılında açılan bir Haham Mektebinin bu hassasiyeti göz önünde bulundurarak yetişecek hahamlara Türkçe eğitimi verilecek olması da bunun bir göstergesidir[229].

Edirne Alyans Okulu: İmparatorluk ve dünya genelinde yaşanan gelişim hareketleri kuşkusuz Edirne'deki Yahudi cemaatlerine ve okullarına da yansıdı. 1856 yılında Macaristan'dan göç eden Jozef Halevy, Edirne'ye yerleştikten sonra Alliance Israelite Universelle (AIU)'in İstanbul temsilciliğiyle irtibata geçerek Edirne'de bir AIU kurulması çalışmalarını sürdürdü. 1867 yılına gelindiğinde ise, Edirne'deki Talmud Tora Okulu kurucuları AIU Paris merkezine başvurarak Edirne'de bir alyans okulu açılması talebinde bulundular[230].

Josef Halevi, Macaristan kökenli bir Aşkenaz Yahudisi olup, Edirne'de Portekiz koluna ait Talmud Tora'nın müdürüydü. Edirne'deki okulların çağın gerisinde kaldığına

---

[226] Siren Bora, "*Alliance Israelite Universelle'in Osmanlı Yahudi Cemaatini Tarım Sektöründe Kalkındırma Çalışmaları ve İzmir Yakınlarında Kurulan Bir Çiftlik Okul: 'Or Yehuda'*", Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi 1, 1993, s.388-389.

[227] Sevtap Kadıoğlu, "*Osmanlı Döneminde Türkiye"de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi"*, Kutadgubilig S.8, İstanbul, 2005, s.243. (239-257).

[228] Erol Haker, a.g.e., s.45.

[229] Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1941, c.3, s.852.

[230] Rıfat N. Bali, "*Edirne Yahudileri*", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, haz.: Emin Nedret İşli, M. Sabri Koz, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Kasım 1998, s.216,217.

inanmış ve okulları yeniden canlandırarak Avrupai eğitimin yollarını aramaktaydı. AIU İstanbul temsilciliğine İbranice bir mektup göndererek Edirne'de bir şube açılmasını istemekteydi. Ayrıca Edirne'de bir Alyans okulunun kurulması için de bir komite kurdu. Bu komitenin başkanı Edirneli zengin banker Moise de Toledo iken, Jozeph Chouchami, Samuel Sabettai Pisa, Salomon Boher Eli, Yechai Nardea ve Haham Elia Navun'da diğer üyeleriydi. Bu komitenin 18 Haziran 1867'de gönderdiği mektupta aynen şunlar yazmakta idi: "Biz aşağıda imzası olan Talmud Tora'in Dereh Erets adında Edirne Yahudi okulu yöneticileri, öğrencilerimizi Avrupa uygarlığıyla tanıştırmak için onlara iyi bir Fransızca eğitim verilmesi gerektiğine inanıyoruz. Bu nedenle, Alliance Israelite Universelle'in çok saygıdeğer merkez komitesinden Fransız dilini ve modern bilimleri öğretecek uygun bir öğretmen göndermek suretiyle bize değerli bir yardımda bulunmalarını rica ediyoruz."[231].

1867 yılının Ekim ayında ise AIU 4 aylık incelemenin ardından daveti kabul ederek, Paris Ruhani Okulundan yeni mezun Felix Bloch isimli öğretmeni Edirne'ye gönderdi ve Edirne'de Alyans okulunun açılmasını sağladı[232].

Okulun Ekim 1867'de açılmasının ardından bir yıl sonra yaşları 5-15 arasında değişen toplam 102 öğrencisi vardı. Ayrıca yaklaşık iki yıl sonra kız öğrenciler için de ayrı bir okul açılmıştır[233].

Edirne'de ilk olarak açılan bu okulun binası, 1868 yılında çıkan bir yangında yanarak kül oldu. Velilerin destekleriyle yeniden açılan okul, daha sonra aynı binanın 1905 Edirne Büyük Yangınında yanması ile bugün eski İstanbul Caddesi üzerinde bulunan Edirne ileri gelenlerinden Nakib'ül-eşraf kaymakamı Rıfat Efendi'ye ait olan konağın satın alınarak yıkılıp yeni bina inşa edilmek suretiyle bugün İnönü İlkokulu olarak eğitim veren binada eğitime devam edilmiştir[234]. 1906 yılında Alyans Okulu ile Yahudi cemaatinin yönettiği Talmud Tora Okulu birleştirilerek Talmud Tora öğrencileri de Eski İstanbul yolunda bulunan okula nakledilmiştir. Böylelikle 310 olan öğrenci sayısı 1236'ya çıktı[235]. Alyans İsrailiyet Erkek Ortaokulu olan bu okulda İttihat ve Terakki'nin önemli liderlerinden Talat Paşa da Türkçe öğretmeni olarak ders vermiştir[236].

Okul müdürü Felix Bloch, Fransızca ve aritmetik dersleri vermiştir. Ayrıca Edirne'den ayrılmadan önce, dönemin Edirne valisini ikna ederek, 1871 yılında Yahudi Erkek Okulu'na bir Türkçe öğretmeninin atanmasını sağlamıştır. Bloch'un ardından okul varlığını başta Banker Toledo ve bazı yerel zenginlerin destekleri ile sürdürmüştür[237].

Alyans Okulu açılmadan önceki süreçte Yahudi kızlarının eğitimi için bir tane Kız Okulunun varlığı bilinmekle beraber, yeterli ayrıntı bulunmamaktadır. Ayrıca, raporların verdiği bilgilere göre de Yahudilerin, diğer Gayrimüslim topluluklarına göre kızların

---

[231] Oral Onur, *1492'den Günümüze Edirne Yahudi Cemaati*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul, 2005, s.29.
[232] Rıfat Bali, a.g.e., s.217; Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.103.
[233] Oral Onur, a.g.e., s.30.
[234] Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları no.6, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1939, s.362.
[235] Erol Haker, a.g.e., s.124.
[236] Güngör Mazlum, *Edirne'nin Yahudileri*, Ceren Yayıncılık, Edirne, Mart 2013, s.28.
[237] Oral Onur, a.g.e., s.30.

eğitiminde oldukça geri kaldıkları görülmektedir[238]. Bunda kız çocuklarının eğitimine "*kızların çalışmasının ailenin durumunun kötü olduğu gibi görünmesine sebep olduğu*" inanışı da etkili olmuştur. Bununla birlikte, bazı fakir aileler çocuklarını misyoner okullarına da göndermekte idiler. Kız okulu yetersizliği sebebiyle de daha çok kız öğrenciler bu misyoner okullarına başvuruyordu.

Edirne Alyans Kız Okulu'nun kurulması 1870 yılına denk gelmektedir. Bugün okulun nerede olduğu bilinmemekle beraber, 1925 yılından sonra yetimhaneye dönüştürülen Alyans Kız Okulu, yaklaşık 600 öğrenci kapasitesine sahip idi[239].

Erkekler Alyans Okulu'ndan mezun olduktan sonra Paris'te ENIO'ya gönderilirken, kızların bu okula gönderilmesi ancak 1922 yılından sonra mümkün olabilmiştir. Alyans Okulundan mezun olan kızların, Paris'te Pension de Madame Isaac a Auteuil ve Institut Bischoffsheim'a gönderilmesi planlanmıştır[240].

1911 yılına ait olan Edirne AIU'nun mevcudu, o dönem toplam Yahudi nüfusu 17.000 iken öğrenci sayısı 1704'tür.

Tablo 6: 1879- 1908 Dönemi Öğrenci Dağılımı[241].

Yıl	1879	1885	1891	1898	1908
Erkek	216	252	452	380	1106
Kız	300	254	242	472	551
Toplam	516	506	694	852	1657

Tabloyu genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde 1879 ve 1885 yılları arasında kız ve erkek öğrenci sayılarının neredeyse eşit olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak 1908 yılında bu oran değişmiş erkek öğrenci sayısı, kızların iki katına çıkmıştır. Ayrıca öğrenim gören öğrenci sayısı da toplam cemaatin yaklaşık onda birini oluşturmaktadır.

1877 yılında Edirne'de 12 havranın tümünün şehrin merkezinde yer aldığını, 1892 yılında ise Edirne merkezde 13 havranın kayıtlı olduğu bilinmektedir.

[238] Erol Haker, a.g.e., s.44.
[239] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, a.g.e., s.107.
[240] Erol Haker, a.g.e., s.151-152; Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, a.g.e., s.105.
[241] Oral Onur, a.g.e., s.31; Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin*…, a.g.e., s.144.

"*Uzunköprü'deki havra, kayıtlara göre 1902'de varlığını devam ettirememiş olup, Edirne, Cisr-i Mustafa Paşa ve Dimetoka'daki havralarda ibadete devam edilmiştir*"[242].

Edirne'de, Yahudilere ait Birinci ve İkinci Rüştiye olduğu belirtilen 2 ortaokul, biri erkeklere diğeri de kızlara ait 2 ilkokul ve 2 ortaokulun olduğu görülmektedir. 1882 yılında bu okullarda toplam 1.202 öğrenci eğitim görmekte idi[243].

1867 yılında açılan Edirne Alyans İsrailit (İttihad-ı İsrailiyat) Okulunu Osmanlı yönetimi sıcak karşılamıştı. Maaşını Osmanlı yetkililerinin karşıladığı bir Türkçe öğretmeni bu okula tayin edildi[244].

1888'de erkekler için 3 okul ve kızlar için de 1 tane Alyans Okulu bulunuyordu. Bu okullarda toplam 40 öğretmen, 1.235 öğrenci eğitim öğretim faaliyetlerine katılıyordu.

Alyans Kuruluşu, 1860 yılında faaliyete geçtiği andan beri Sefaradların kullandığı Ladino diline karşı bir duruş sergilemiş, bu dili bir lehçe olarak addetmişti. Alyans, Ladino dilinin bir kenara bırakılıp eğitim, kültür ve medeniyet dili olarak Fransızca kullanılmadığı sürece Sefaradların geri kalmış yaşamlarının bu şekilde devam edeceği görüşünü savunmaktaydı[245].

Yahudiler, eğitim alanında profesyonelleşmeye 19. Yüzyıl ortalarında açmaya başladıkları Alyans Israilit okulları ile başladılar. Alyans İsrail kuruluşunun temel amaçlarını; Yahudi çıkarlarını korumak, dil-kültür birliğini oluşturarak devam ettirmek, Yahudileri bulundukları toplumda en ileri seviyeye gelmelerini sağlamak oluşturuyordu. Bu noktada açılan Alyans okulları önemli bir rol oynamıştır.

Alyans okulları hariç, diğer Yahudi okullarında Batılı devletlerin etkilerinin hissedilememesinin en büyük etkeni, Yahudilerin inançları gereği kapalı bir toplum olmalarıdır[246]. Bu durumu da Türkiye için bir avantaj olarak da değerlendirmek mümkündür. Çünkü devletin bekası açısından, Batılı devletlerin Yahudi okulları aracılığıyla ülkenin iç işlerine karışması pek mümkün olamamaktadır.

1908 yılında Türkiye'de bulunan Alyans Okulları incelendiğinde Edirne'deki 1867 yılında kurulan erkek okulunda 1.106 öğrenci öğrenim görmekteydi. 1870 yılında kurulan kız okulunda ise 551 öğrencinin öğrenim gördüğü bilinmektedir. Yine Alyans Okullarının verilerine göre o tarihte Edirne'de 17.000 Yahudi nüfusu olduğu iddia edilmektedir[247].

Yine Alyans Okulları Bülteni'nden aktarılan bilgilere göre, 1878 yılında Edirne'de açılmış olan Çıraklık Okulu'nda 1908 yılında toplam 33 öğrenci varken bu

[242] Haluk Kayıcı, *Sâlnâmelere Göre İdâri, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 1. Baskı, Kasım 2013, İstanbul, s.94-95.
[243] Haluk Kayıcı, a.g.e., s.164.
[244] Haluk Kayıcı, a.g.e., s.164.
[245] Erol Haker, a.g.e., s.147.
[246] Mehmet Deri, a.g.e., s.163.
[247] Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, (çev. Süheyla Kaya), 1. Baskı, İstanbul 1999, s. 49.

öğrencilerin dağılımları ise şu şekildeydi: 1 doğramacı, 1 ince marangoz, 2 döşemeci, 1 tornacı, 1 sandıkçı, 2 nakkaş, 3 demirci, 5 dökümcü, 5 tekerlekçi, 3 sobacı, 2 süpürgeci ve 2 matbaacı. Ayrıca Selanik (58) ve İstanbul'dan (43) sonra en çok öğrencisi bulunan çıraklık okulu Edirne'deydi[248].

Yine 1908 yılı verilerine göre kız öğrenciler için Edirne'de 1890 tarihinde kurulmuş olan atölyelerde 22 çırak bulunmaktaydı[249].

Tablo 7: 1897 Yılında Edirne'de Bulunan Yahudi Zanaatçılar[250].

	Aileler tarafından kurulan işler		Alliance tarafından kurulan işler			Haftalık Gelir (Frank Olarak)	
Zanaatlar	Usta	Çırak	Usta	Çırak	Toplam	Dağılım	Ortalama
Terzi	78	54	5	-	138	20-40	27
Tenekeci veya sobacı	44	25	1	-	70	6-10	9
Koyun kırkıcı	60	-	-	-	60	-	-
Tuğla örücü veya kaba işçi	60	-	-	-	60	-	-
Şekerci	25	30	1	-	56	15	15
Peynirci	44	-	-	-	44		
Ayakkabı tamircisi	12	18	7	-	37	6-15	10
Erkek terzisi	15	20	-	-	35	-	-
Doğu tarzı terzi	31	-	-	-	31	-	-
Ciltçi	7	15	1	-	23	7	7

[248] Eva Groepler, a.g.e., s. 50.
[249] Eva Groepler, a.g.e., s. 51.
[250] Eva Groepler, a.g.e., s. 51-52.

Kasketçi	5	15	-	-	20	-	-
Sobacı	9	9	3	-	21	6-10	8
İçki üreticisi	19	-	-	-	19	-	-
Çilingir veya sobacı	7	4	1	3	15	6	6
İnce marangoz	-	-	12	3	15	6-42	19
Marangoz	6	-	4	5	15	8-18	11
Camcı	7	7	-	-	14	-	-
Lokantacı	13	-	-	-	13	-	-
Eczacı	5	4	1	1	11	-	-
Saatçi	-	-	6	4	10	10-100	40
Berber	6	-	3	-	9	10-30	20
Fırıncı-şekerci	7	-	1	-	8	-	-
Boyacı/ temizleyici	7	-	-	-	7	-	-
Sandıkçı	3	-	3	1	7	8-60	28
Döşemeci	3	-	3	1	7	6-30	15
Keçeci	2	-	-	3	5	-	-
Badanacı	4	-	1	1	6	20	20
Aktar	5	-	-	-	5	-	-
Bakırcı	1	-	1	3	5	15	15
Araba marangozu	-	-	2	3	5	6-10	10
Kalaycı/ bakırcı	-	-	2	3	5	6-20	14

Yaldızcı/ çerçeveci	1	-	2	1	4	12-20	16
Terazi yapımcısı	1	-	3	-	4	6-50	20
Maden tasfiyecisi	-	-	-	4	4	6-12	8
Doğramacı	-	-	3	1	4	15-30	22
Fıçıcı	-	-	2	1	3	5-10	7
Matbaacı	1	-	1	1	3	16	16
Gömlekçi	-	-	2	-	2	-	-
Hattat	-	-	2	-	2	20	20
Makinist	-	-	3	-	3	10-48	29
Eğerci/ koşumcu	1	-	-	1	2	-	-
Takunyacı	-	-	1	1	2	-	-
Sandalyeci	1	-	1	1	3	-	-
Bıçakçı	-	-	1	-	1	-	-
Süslemeci	1	-	-	-	1	-	-
Fotoğrafçı	2	-	-	-	2	-	-
TOPLAM	493	201	79	42	815		

1889 yılı verilerine göre, Edirne'de Yahudilere ait 4 okulun varlığı bilinmektedir. Bunların 2'si Alyans'ın kız ve erkek okulları iken, üçüncüsü yine Alyans tarafından desteklenen ve müdürü Alyans Erkek Okulu öğretmenlerinden Albert Konfino olan Talmud Tora Okulu idi. Bu okulda 560 öğrenci burslu, 318 öğrenci

burssuz olmak üzere toplamda 878 öğrenci eğitim görmekteydi. Dördüncü okul ise, 200 öğrencili özel Tiferet Israel Okulu'dur[251].

1901 yılı Maarif Salnâmesi kayıtlarına göre Edirne'de Yahudi cemaatine ait 3 okul bulunmaktaydı. Bunlar[252]:

1. Alyans İsrailiyet Erkek Ortaokulu. Okul ruhsatının verildiği kişi (müdür) Samuel Lupa Efendi. 260 erkek öğrenci bu okulda eğitim görmekte idi. 1867-68 yılında açıldığı bilinen okulun ruhsatname tarihi 09.06.1896'dır.
2. Alyans İsrailiyet Kız Ortaokulu. Okul ruhsatının verildiği kişi (müdür) Sara Ongar Efendi. 484 kız öğrenci bu okulda eğitim görmekte idi. 1870-71 yılında açıldığı bilinen okulun ruhsatname tarihi 09.06.1896'dır.
3. Dâr-ul Muallimin. Okul ruhsatının verildiği kişi (müdür) Avram Daton Efendi. Bu öğretmen okulunda ise 260 erkek öğrenci eğitim görüyordu. 1890-91 yılında açıldığı bilinen okulun ruhsatname tarihi 09.06.1896'dır.

A.I.U. Edirne Erkek Okulu öğrencilerinin okuldan ayrıldıktan sonra (1895-1905 yılları arası) seçtikleri meslekler ise şu şekildedir:

Tablo 8: A.I.U. Edirne Erkek Okulu Öğrencilerinin Seçtiği Meslekler[253].

Türkiye'de ve Paris'teki diğer A.I.U. okullarıyla A.I.U. ziraat okullarında eğitimlerine devam eden	61
Talmud Tora gibi başka Yahudi okullarında eğitimlerine devam eden	115
Edirne veya dışında Yahudi okullarının dışındaki okullarda öğrenimlerine devam eden	99
Kent merkezlerinde çalışan	28
Çırak olarak çalışan	166
Ticaret ve zanaat hayatına atılan	154
Hakkında bilgi sahibi olunamayan	151
Edirne'den göç eden	91
Hayatta olmayan	5
Toplam	870

[251] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.107; Jewish Encyclopedia 1906, "*Adrianople*" maddesi, http://www.jewishencyclopedia.com/articles/860-adrianople , (erişim tarihi 11.02.2019).
[252] Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, *Edirne'nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005,* Edirne Valiliği Yayınları, Edirne, 2006, s.157.
[253] Aron Rodrigue, Türkiye Yahudilerinin…, a.g.e., s.172.

Bu durumu Rodrigue şu şekilde yorumlamıştır: *"...hakkında kesin bilgi sahibi olunan 623 öğrencinin yüzde 44.1'i eğitimlerine devam etmiş, buna karşın yüzde 55.9'u ise iş hayatına atılmıştır. Eğitimlerine A.I.U. okullarında veya Yahudi okullarının dışındaki kurumlarda devam edenlerin birçoğu (yüzde 25.7) ya orta seviyede ya da mesleki bir eğitim almışlardır. Yine önemli bir kısmı (yüzde 18.4) yöredeki Talmud Torayaveya başka küçük din okullarına gitmişlerdir. Bu yüksek oran, birçok ailenin elde ettikleri gelire ve cemaatin Talmud Toraya bağışladığı giysi ve yiyecek miktarına bağlı olarak çocuklarını Talmud Toralar ile A.I.U. okulları arasında her yıl değiştirip durmalarından kaynaklanmaktaydı. A.I.U okuluna gelen pek çok öğrenci Talmud Torada birkaç yıl okumuş olarak geliyordu; bunlar burada bulundukları kısa süre içinde öğrenebildikleri kadar Fransızca öğrenip tekrar Talmud Toraya dönüyordu. A.I.U.'in hoşuna gitsin veya gitmesin, çok sayıda ebeveyn A.I.U. kurumlarını birer dil okulu olarak görmekteydi"*[254].

"A.I.U.'in sağladığı eğitimden bu grup sonuna kadar istifade edebilirdi. Pek çok öğrenci, A.I.U. sayesinde toplumsal konumlarını geliştirebileceklerini düşünmekteydi. Edirne erkek okulundan mezun 15 kişi, 1900 yılına gelindiğinde A.I.U. öğretmeni olmuştu, 7 kişi de Alliance öğretmen ordusuna katılmak üzere E.N.I.O.'de eğitimlerine devam etmekteydi. Diğer Öğrenciler ise farklı alanlara yönelmiş; 20'si Paris ve İstanbul'da üniversite tahsiline başlamış; 10'u öğretmen, 3'ü doktor, 2'si yargıç, 1'i mühendis, 1'i hukukçu, 1'i eczacı, 2'si devlet memuru ve 30'u da tüccar veya banker olmuştu. Okul müdürlerinin ifadesine göre, A.I.U. okullarındaki eğitim sürecini tamamlayanların iş bulmaları ve böylece sosyo-ekonomik durumlarını geliştirmeleri nispeten kolaydı"[255].

Çıraklık Okulu: Edirneli Yahudilerin eğitim kurumları yalnızca geleneksel okullar ile Alyans Okulundan ibaret değildi. Bunların yanında maddi durumu iyi olmayan Yahudi ailelerinin çocuklarını kurtarabilmek adına 1887 yılında Edirne Alyans Okulu Müdürü Samuel Loupo çıraklık programını hayata geçirmiştir. Bu programa katılan öğrenciler, mezun olduklarında ise duvarcı ustası, terzi, mandıra ustası, marangozluk, saatçilik, tezhipçilik, demircilik, doğramacılık gibi sanat ve zanaat alanlarında yetişmişler ve bilhassa Edirne ekonomisinde yerli üretimin desteklenerek, ithal alımın azalmasında önemli rol oynamışlardır. Bazı meslekler için kız öğrenciler için de program açılması düşünülmüş ve 1894 yılında ilk çalışmalar yapılmıştır[256].

Musevi Ruhani Lisesi – Bet Midraş Lerabanim (Seminario): Alyans Okulları, Osmanlı'da genel eğitim, meslek eğitimi ve tarım okulları gibi alanlarda eğitim veren okullar kurduktan sonra modern bilgilerle yetişmiş hahamlar yetiştirmeyi planladı. Bu sırada, Edirneli Haham Abraham Danon'un kurmaya çalıştığı Seminario olarak tabir edilen Ruhban Okulu'nu destekledi. Burada yetişecek hahamlar, dini bilimlerin yanında pozitif bilimler ve fen bilimleri alanlarında da eğitim alacak, ardından ülkenin çeşitli yerlerine haham olarak gönderileceklerdi. Ancak daha sonra böyle bir merkezin Devleti Aliyye'nin başkentinde olmasının daha uygun olacağı düşüncesiyle Edirne'deki bu okul

[254] Aron Rodrigue, Türkiye Yahudilerinin…, a.g.e., s.171-172.
[255] Aron Rodrigue, Türkiye Yahudilerinin…, a.g.e., s.173-174.
[256] Oral Onur, a.g.e., s.33.

İstanbul Hasköy Alyans Okulu'nun bir bölümüne aktarılarak Bet Midraş Lerabanim adını aldı[257].

2 Eylül 1905'te saat 20.30'da gerçekleşen Harik-i Kebir yani Büyük Yangın ile pek çok Yahudi evi ve tüm sinagoglar zarar gördü. Metropolid Mahallesi Topkapı Sokağı'nda bulunan Ohannes İstefan Hapuzliyan'a ait olan 35 numaralı evde çıkan yangın, doğal koşulların da etkisi ile (pek çok yapının ahşap olması, su kıtlığı, şiddetli rüzgâr) kısa sürede üç farklı koldan yayılmaya başladı. Birinci kolu, Metropolidhane ve Tûr-ı Sina Kilisesi sokağında bulunan Tûr-ı Sina Manastırı üzerinden, ikinci kolu Topkapı yakınından Medrese Sokağı'nın 8 numarasındaki Yakut Paşa Camii üzerinden ve üçüncü kolu da 9 numaradaki Aya Nikola Kilisesi yakınından Halebi Çelebi Cami arsası üzerinden yayılıyordu[258]. Yaklaşık 18 saat süren bu yangında 13 sinagog, 1000'in üzerinde ev, 1 cami, 4 kilise, pek çok dükkân ve okul kullanılamaz hâle geldi. Yeşivalardaki el yazması Toralar zarar gördü, kütüphaneler yok oldu[259]. Bu yangında zarar görmeyen 2 Yeşiva vardı. Bunlardan biri Kenesset Yisrael, ikincisi de Kehilat Yaakov'dur[260].

Ayrıca, 1905 yılındaki yangında okullar da zarar görmüştür. Ancak daha sonra Alyans Okulları yeniden inşa edilmiştir. Bugün İnönü İlkokulu olarak hizmet veren bina da yine bu yangın sonrası çeşitli Talmud Toraların birleştirilmesi ile yapılmıştır. Bu okulda yalnızca Yahudi öğrenciler değil, Türk öğrenciler de eğitim görmüşler, öğretmenlik yapan Türkler de olmuştur. Talat Paşa, Türkçe Öğretmenliği yaptığı esnada Fransızcayı bu okulda öğrenmiştir[261].

1901 Edirne Vilayet Salnamesi'nde Alyans İsrailiyet Erkek Okulları olarak geçen Alyans Okullarının öğretmen kadrosu şöyle idi: Müdür Mösyö Löpö; Türkçe öğretmenleri Said Remzi Efendi, Tevfik Efendi ve Menahim Avidor Efendi; Fransızca öğretmenleri Mösyö Eskenazi, Mösyö Natan, Mösyö Yako Eskanazi ve Mösyö İsrail Benaroya; İbranice öğretmenleri Salomon Kohen Efendi ve Nitoşni Efendi; Namaz Hocası ise İliya Şuaf Efendi'dir[262].

Yine 1901 Salnamesi'nde yer alan 989 öğrencisi olan bir diğer Musevi Erkek Okulunun öğretmen kadrosu şöyle idi: Müdür Mösyö Sarfati; Türkçe öğretmenleri Mehmet Efendi, Yasef Efendi ve Baruh Efendi; İbranice öğretmenleri Yasef Fehmi Efendi, Ereail Hasid Efendi, Avram Valde Münahem Efendi, Yasef, Bahor Eskinazi Efendi, Yakopapo Efendi, İsak Mitrati Efendi, Yuda Benaruye Efendi, Mayer Behmuras

---

[257] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.111.

[258] Ahmet Badi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, (haz. Yrd. Doç. Dr. Niyazi Adıgüzel, Yrd. Doç. Dr. Raşit Gündoğdu), Trakya Üniversitesi Yayını, Mayıs 2014, c.1/2, s.658.; Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e. , s.42.

[259] Naim Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.43.

[260] Meliha Tokel, *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudi Cemaati*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, s.45.

[261] Oral Onur, a.g.e., s.31.

[262] Haz. Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Musa Öncel, *Edirne Merkez Vilâyet Sâlnâmesi*, c.2, Edirne Valiliği Kültür Yayınları no.20, Nisan 2014, s.41.

Efendi, Nesim Kordova Efendi, Samon Adad Efendi, Mordo Mişollam Efendi, Çelebi Hatuan Efendi ve Nesim Kalaf Efendi; Fransızca öğretmeni Avram Efendi'dir. Ayrıca yine aynı salname verilerine göre okulda görevli kapıcının da olduğu bilinmektedir. Kız Okulu'nun öğretmen kadrosu ise yazıların silik olmasından dolayı okunamamıştır[263].

Çok uluslu bir yapıya sahip olan, pek çok ülkeye kapitülasyon veren ve bu sebeplerle de dış müdahalelere maruz kalan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bu alanlarda harekete geçmeye başladı. Çok uluslu yapısından dolayı ve tanınan ayrıcalıklar sebebiyle açılmış olan yabancı okulları kapatıldı. Okulların kapatılması esasında Alliance kurumu için de söz konusuydu. Ancak Hahambaşı devreye girerek bunların cemaat okulları olarak ilan edilmesini sağladı. Her ne kadar malî sebeplerden dolayı okullar zor zaman geçirseler de savaş döneminde de bir şekilde çalışmalarına devam etmeyi başardılar. 1915'te çıkarılan yasa ile Türkiye tarihi, coğrafyası ve Türkçe eğitimi bu okullarda zorunlu hale getirildi ve bu dersleri Türk öğretmenler öğretecekti[264].

Birinci Dünya Savaşı'nı İtilaf Devletleri'nin kazanmasının ardından, yabancı okullar yeniden faaliyete geçti. Yönetimde yaşanan meselelerden dolayı bu okullar hızla çoğaldı. Bu süreçte Trakya ve Batı Anadolu Yunan işgali altında olduğundan dolayı bu bölgelerde bulunan Alliance okulları ve diğer okullar, Türk müfredatı yerine Yunan müfredatını takip etmek zorunda kalmıştı. Pek çok okul müdürü bu durumdan hoşnut değildi. Daha önce Rumlar ile Yahudiler arasında yaşanan çeşitli meseleler de cemaat arasında tedirginliği arttırmaktaydı. İşgal sona erip, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından ülke içindeki Alliance okullarında toplam 9.904 öğrenci ve 28 okul vardı. Lozan Barış Antlaşması ile de ülkedeki azınlıklara birtakım haklarla birlikte kendi dillerinde eğitim yapma hakkı da tanıyordu.

1923 yılında, Maarif Vekaleti 1915 yılında uygulamış olduğu düzenlemeyi yeniden devreye sokarak, bütün Gayrimüslim okullarında Türk dili, Türk tarihi ve coğrafyası derslerini zorunlu hale getirerek Türkçe dersine Vekaletin görevlendireceği Türk öğretmenlerin girmesini zorunlu tuttu. Ayrıca bu öğretmenlerin maaşları Vekalet tarafından belirleniyor ve okullar tarafından ödenecekti. Bu maaşlar da normalden yüksek olduğu için cemaat, yeni düzenlemenin zamana yayılması için başvuruda bulunsa da bu girişimler sonuçsuz kaldı[265].

Yeni kurulan Cumhuriyetin eğitimin başlıca amaçlarından biri "*her düzeydeki okullarda Cumhuriyet rejiminin gerektirdiği ve yeni Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu nesiller yetiştirmek*" idi[266].

1924 yılında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ülke sınırları içerisinde bulunan okulların yabancı kuruluşlarla olan bağlarını sürdürmeleri yasaklanır. Bunun neticesinde Alyans Okulları Paris'te bulunan merkez ile ilişiklerini kesmek zorunda

[263] Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Musa Öncel, a.g.e., s.41-42.
[264] Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin*…, a.g.e., s.245-246.
[265] Aron Rodrigue, *Türkiye Yahudilerinin*…, a.g.e., s.249.
[266] Yahya Akyüz*, Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, 28. Baskı, 2015 Ankara, s.331.

kalır. Aynı yıl yapılan düzenleme ile resmî müfredat zorunluluğu getirilir. Yahudilere, Türkçe eğitim vermek ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın Yahudiler için İbranice eğitim vermek arasında seçim hakkı tanınır. Türkiye Yahudilerinin çoğu anadil olarak Ladino'yu kullanmasından dolayı ve İbranice bilen sayısının çok az olması sebebiyle Yahudi okullarında Türkçe eğitim zorunlu hale gelmiştir[267].

1933 yılında gerçekleştirilen Üniversite Reformu ile Nazi zulmünden kaçan Avrupalı profesörlere, Türkiye üniversitelerinin kapıları açılmış, bu sayede Türk üniversitelerinde önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir[268].

Tüm bunlar yaşanırken 1924 yılında yayınlanan Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 1935 Vakıflar Kanunu, 1955, 1961, 1973, 1982 ve 2004 yıllarında yapılan düzenlemelerle Türkiye'deki azınlıkların eğitim durumlarında çeşitli değişimler olmuş, bu da aynı şekilde Edirne Yahudilerini etkilemiştir.

1923 yılı Mekatibi Hususiye Talimatnamesi'ne göre, cemaatlerin kendi mahallelerinde okul açabilecekleri, Türkçe harici eğitim yapan okullarda ise Türkçe, Türk Tarihi ve Coğrafyası derslerinin Türk öğretmenler tarafından Türkçe olarak okutulacağı kararının alınması ile birlikte devlet, cemaat okulları üzerinde denetim yapma imkânı elde etti[269].

1924 yılında ise, kabul edilen Tevhidi Tedrisat Kanunu ile Cumhuriyet öncesi dönemde kendilerine ait okulları ve sistemleri olan etnik grupların bu sistemi sona erdirilerek, tüm birimler Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlandı.

1905 yangını sonrası yeni binasında eğitim veren Alyans Okulu, daha sonrasında "*Türk Musevi Okulu*" adıyla eğitim hayatına devam etmiştir. 1939 yılında okulun kapatılmasının ardından, 1940 yılında askeri hastane olarak kullanılmış, daha sonra Yahudi cemaati binayı orduya tahsis etmiştir. 1943-1944 öğretim yılında Milli Eğitim Müdürlüğüne verilmesinin ardından, 1945 yılında İnönü İlkokulu adıyla Edirne eğitiminde varlığını sürdürmüştür[270].

1908 yılında 1657 olan öğrenci sayısı, Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında 578 erkek, 562 kız olmak üzere toplam 1140 öğrenciye düşmüştür. Ardından yaşanan 1934 Trakya Olayları, İstanbul'a göçler gibi sebeplerle 1935'te 275'e düşen öğrenci sayısı günden güne erimiştir. En nihayetinde 1939 yılında ekonomik sebeplerden dolayı Alyans Okulu kapanınca da Yahudi öğrenciler devlet okullarında eğitimlerine devam etmişlerdir[271].

[267] Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, a.g.e., s.243.
[268] Yahya Akyüz, a.g.e., s.359.
[269] Gülnihal Bozkurt, a.g.e., s.169.
[270] Ratıp Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, a.g.e., s.264.
[271] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri*, Gözlem Yayıncılık, 2018, İstanbul,c.2, s.33.

Edirneli Yahudiler, küçük çocuklarını 'mestra' adı verilen günümüz kreş yapısına benzeyen okullara gönderirlerdi. Mestra de Nesimaçi, Mestra de Madam Sara Zaharya, Mestra de Haham Moşonaçi bilinen mestralardandı[272].

1936 yılında Edirne Türk Musevi Okulunda 9 kadın ve 14 erkek öğretmen bulunurken, 670 öğrenci eğitim görmekte idi[273].

1956 yılında Edirne'de doğan ve şuan Amerika'da yaşayan Dr. Moiz Bayer'in hatıralarına göre ise "Anladığım kadarıyla bu mestralar özel ders verilen yerlerdi. Bir öğretmen belli saatlerde özel ders veriyordu. Ne abilerim zamanında ne de benim vaktimde böyle bir kuruluş mevcut değildi. 1940'lı yıllarda veya daha önceleri var olan özel dershane gibiydi sanırım".[274]

Edirneli Yahudilerin Cumhuriyet dönemindeki eğitim hayatını anlatan Moiz Bayer, *"100 sene önce Edirne'deki Yahudilerin önemli bir kısmı bir Yahudi Okulu olan Alliance Universal Israelite Okuluna giderlerdi. Eğitim Fransızca idi. İbranice ve Türkçe dersler de vardı. Okulda hocaların bir kısmı Fransız rahibe ve rahiplerdi. Türk ve Yahudi öğretmenler de vardı. Öğrenim süresi 8 sene idi, ilk ve ortaokulu da kapsıyordu. Mezun olanlar çok iyi derecede Fransızca dilini biliyorlardı. İyi öğrenciler Fransa'ya gönderilip orada öğretmen okullarına kaydediliyorlardı.*

Annem ve babam ikisi de Fransızca öğrenimli Aliance Universal Israelite okullarında öğrenim gördüler ve çok iyi Fransızca bilirlerdi.

Cumhuriyetin ilanından sonra bir kanun çıktı ve ilkokul dilinin Türkçe olması zorunlu oldu. Zaten kısa bir süre sonra da okul kapandı.

Abilerimin zamanında ve benim de zamanımda Yahudi çocuk ve gençler hep devlet okullarında okudular. Yahudilerin çoğu Kaleiçi semtinde yaşadıklarından önce Şehit Asım İlk Okuluna, sonra Atatürk Orta Okuluna (daha önce Merkez Ortaokulu idi adı) devam ettiler.

En son da Edirne Lisesine devam ettiler. Liseden sonra da Edirne'den ayrılık zamanı gelmişti, çünkü şehirde yükseköğretim eğitimi yoktu. Üniversite için her öğrenci İstanbul'u tercih ederdi. Tıp, hukuk, mühendislik en çok tercih edilen dallardı. Sonradan Boğaziçi Üniversitesi olan Robert Kolej Yüksek Okuluna da pek çok Edirneli Yahudi genç öğrenim gördü. Edirne Yahudileri arasından fevkâlede öğrenciler yetişti. En iyi üniversitelerde en yüksek derecelere sahip oldular.

Ne abilerim zamanında ne de benim zamanımda anaokulu mevcut değildi. Anaokulu Kaleiçi'nin yazın tozlu, kışın çamurlu ama mutlu sokakları idi. Abileri olanlar evde onlardan ders de alırlardı. Mesela benden on ve dokuz yaş büyük olan abilerim bana yazmayı öğretmeye başlamışlardı.

---

[272] Naim Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s. 101.
[273] Oral Onur, a.g.e., s.52.
[274] Moiz Bayer, 15 Ekim 2018 tarihli yazışma.

Abilerim zamanında ve benim zamanımda TV yoktu, şehirde eğlence mekânları yoktu. Olsa olsa bir cumartesi öğleden sonra ya da gecesi sinemaya giderdik o kadar. Hep ders çalışırdık" şeklinde özetlemiştir.

1940 yılı 14 Eylül tarihli Edirne Postası Gazetesinde "*Musevi Okulu Açılacak mı?*" başlıklı haberde *"Edirnedeki Türk Musevi Okulu idaresi bundan bir müddet evvel Maarif müdürlüğüne müracaat ederek mekteplerini kapamak istediklerini bildirmişlerdir. Bilahara yaptıkları diğer bir müracaatla da mektebi yaşatmakta devam etmek istediklerini, yalnız altı olan sınıf mevcudunu beşe indirmek arzusunda olduklarını bildirmişlerdir. Okul idaresinin bu müracaatları Maarif idaresi tarafından tedkik edilmekte olup yakında bir karara bağlanacaktır[275]"* yazısı ile okulun durumu hakkında bilgi verilmiştir. Ancak aynı yılın ilerleyen sayıları takip edildiğinde konu ile ilgili başka bir habere rastlanılmamaktadır.

Edirne Musevi Okulunun Milli Eğitim'e verilmesinin ardından, Edirneli Yahudi öğrenciler eğitim hayatlarını Edirne'deki okullarda karma olarak devam ettirmişlerdir. Yahudilerin yoğun olarak Kaleiçi'nde oturmasından dolayı Kaleiçi'nde bulunan Şehit Asım, Cumhuriyet ve İstiklâl İlkokullarına giderler iken, Selimiye yakınlarında bulunan Kurtuluş İlköğretim Okulu'na da gitmişlerdir[276].

Lise eğitimi için ise, maddi durumu iyi olan Yahudi ailelerin çocukları İstanbul'da bulunan çeşitli okullara giderken, Edirne'de kalanlar ise Edirne Lisesi'ni tercih etmişlerdir[277].

Marie Benmayor eğitim hakkında hatırladıklarını şu şekilde aktarmıştır: "*Çok çok küçükken 3 yaşından 5 yaşına kadar ana mektebine gittim. Ondan sonra İtalyan mektebine gittim. 3 sene orada okudum sonra kapattılar okulu. Okul yalnızca İtalyancaydı eskiden Türkçe yoktu. Onun için benim Türkçem bozuktu. Eve gelirdim kadınla İspanyolca konuşurdum. Anne baba ile Fransızca konuşurdum. Ne kadar arkadaşım varsa onlarla Türkçe konuşurdum. Yani 5-6 yaşında 4-5 dil konuşurduk. Ben de Türk mektebine gittim. Fakat Türkçem çok fenaydı. 4-5 yaşındayken 5-6 dil konuşurdum. Hangisi iyi olacaktı ki hiçbiri de iyi değildi. 4'üncü sınıfa geçeceğime beni 2'nci sınıfa koydular. Bütün okuma şevkimi yerle bir ettiler. Ama öğrenmeyi çok seviyordum. Annem ve babam çok kitap okurdu. Dayımdan kalan kitapları okurdum. Annem 'sen oku, dersleri nasıl olsa bir şekilde yakalarsın' derdi. Ondan sonra İstanbul'da Amerikan Koleji'ne gittim. Orada da 6 sene okudum. 18 yaşındayken bitirmeden çıktım. Bize ana mektebindeyken çok güzel bakarlardı. 5 yaşındayken zeybek oynadım. Her şey vardı. Ondan sonra Atatürk zamanında öyle güzel şeyler vardı ki balolar falan. İsviçre'den gelen dayım spor kulübü açtı insanlara boks, tenis öğretti. Her gün işten çıkıp kulübe giderdi çocukları eğitirdi. Halk eviydi ücretsiz bir şekilde eğitirdi. Ne kadar güzeldi. Hepimiz beraberdir müsamereler olurdu, balolar olurdu. Neden kapattılar ki? Başka kapatılan bir şey daha çok çok gücüme gitti. O da ziraat bahçeleriydi. Edirne'de çilek nedir bilinmezdi. Bir çilekler gelirdi annem gidip sepetlerle çilek alırdı. 3 liraydı. O dönem 3 lira çok parayla hala hatırlıyorum. Babam anneme 'Sen buna 3*

[275] Edirne Postası, 14 Eylül 1940, s.1.
[276] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.109.
[277] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.109.

lira mı verdin?' derdi. Yedirmezdi hepsini, tatlı yapardı. Birileri gelince ikrâm edilirdi. Onları da kapattılar. Ne güzeldi, yeni yeni şeyler öğretilirdi"[278].

[278] Marie Benmayor, Aydemir Ay Arşivi.

4.4. Edirneli Yahudiler ve Sosyal Yaşam

Balkan Savaşları neticesinde nüfusu hızla düşen Edirne'de 1926'da yaklaşık 7 bin Yahudi yaşamaktaydı ve sosyal yaşam da daha örgütlüydü. 3'ü Rabbi, toplam 36 kişinin cemaati yönettiği bilinmektedir. Ayrıca bu yıllarda Edirne'de Yetimhane, Bikur Holim, Ozer Dalim, Matan Baseter, Fraternitad Eskolar, Hevrat Hapoalim gibi hayır kuruluşu ve dernekleri de vardı[279].

Matan Baseter, 1917 öncesinde Edirne'de Balkan Savaşları sırasında şehit düşen ya da zarar gören Yahudi askerlerin ailelerine yardım amacıyla Rıfat Şekerel'in öngörüsüyle kuruldu. Bu kurum daha sonra yardıma ihtiyacı olanlara yardımda bulunmaya, öğrencilerin üzerlerini giydirmede yardımı alanın vereni bilmeden yapıldığı faaliyetlerle gerçekleştirdi. 12 Mayıs 1956 cumartesi günü Edirne Büyük Sinaogunda büyük katılımla kuruluşunun 30. Yıldönümü kutlandı. Cemaat kalmaması sebebiyle bugün bu kurum kalmasa da İstanbul'da aynı isimle bir kurum daha vardır[280].

Edirne Yahudileri sosyal yaşama da oldukça önem veriyorlardı. Bundan 40 yıl öncesine kadar bile aktif olarak kullandıkları dulhane, yetimhane gibi kurumlar mevcuttu. Tahtakale Caddesi üzerinde bulunan Musevi Lokali binası yanında yer alan Dulhane'de yoksul ve düşmüşlere her türlü bakımın yapılmaktaydı. Ayrıca fakir ve düşkünlerin de dilenmesi önlenerek, onlar adına cemaat arasında sadaka toplanıp daha sonrasında ise bölüştürülürdü. Bu yardım kurumlarının isimleri şu şekildedir: Bikur Holim (Fakir Hastalara Yardım Derneği), Ozer Dallim (Fakirlere Yardım Derneği), Orfelinato (Yetim ve Dullara Yardım Derneği), Mahazike Torah (Dini törenleri ve din bilgileri öğreten bir çeşit kuruluş), Gueumeuloud Hassadim (Yardım Cemiyeti)[281].

Önceleri Yahudi vatandaşların lokalleri birbirlerinden ayrı iken, nüfusun azalması ile teke düşmüştür. Bu son lokalin zengin bir kütüphanesi de mevcuttu. Şuan cemaat kalmadığı için lokal kapatılırken, kütüphanesindeki kitaplar Oral Onur'un girişimleri neticesinde 1982 yılında Edirne Kütüphanesi'ne kazandırılmıştır[282].

Edirne'de ayrıca II. Dünya Savaşına dek açık kalmış, Yahudilere ait bir hastane de mevcuttu. Bu hastane ilk başlarda bugünkü 25 Kasım Stadyumu'nun doğusunda Abdullah Hamam Sokağı'nda bulunsa da daha sonra bakımsızlık nedeniyle Has Fırının bulunduğu sokağa taşınmıştır. Milli Emlâk'a ait olan binanın alt katı Bikur Holim olarak kullanılmış, diğer kısımlar ise poliklinik olarak hizmet vermiştir[283].

"Hastaya yardım derneği, fakire yardım derneği gibi şekil şekil dernekler… Nasıl para buluyorlardı? Hatırlıyorum Türklerden para almazlardı. Bir görevli, Cuma günü akşamüzeri dükkânları gezer, paraları toplar bir şekilde dağıtımı yapılırdı. Dul kadınlar vardı bizim mahallede. Mesela bir eve kira bulmuşlar, mülkiyeti kime aitti bilmiyorum, hemen iki üç tane dul kadın oraya yerleştirmişlerdi. Kışlık odunları alınır,

[279] Yusuf Besalel, a.g.e., s.278.
[280] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s. 158-160.
[281] Oral Onur, *1492'den Günümüze Edirne Yahudi Cemaati*, 1. Baskı, İstanbul, 2005, s.63.
[282] Oral Onur, a.g.e., s. 66.
[283] Oral Onur, a.g.e., s. 66.

yiyecekleri alınır ve onlara bakılırdı. Yani azınlık olarak yaşadıkları için büyük bir dayanışma içindelerdi. Türklerden pek yardım istemezlerdi. Ama biz isterdik. Mesela ben Sosyal Sigortalarda ilk memurlardandım. 500 liraydı maaşım. Yuda Romano isimli bir cemiyet başkanı vardı. Bir sandıkları vardı onların. Yardımlaşma sandığı. Kendi aralarında borç veriyorlardı. Ama bazı durumlarda Türklere de veriyorlardı. Ben de istemiştim. Bir maaş kadar vermişlerdi. Altı defada ödemiştim. Böyle yardımlaşma şekilleri vardı"[284].

Edirne'de son dönemde yaşayan Yahudilerin sosyal hayatına bakıldığında ise, pek çok işlerini kendi içlerinde hallettikleri bilinmektedir. Yahudi kadınlar, eşlerinin saçlarını kendileri kesmekte ve terziye ihtiyaç duymadan gömlek, pantolon dikimlerini kendileri yaparlardı. *"Her Yahudi esnafın kendilerine ait iki veya üç gözlü sefer tası vardı. Her gün yanlarına evden yemek alırlardı. Bir Yahudinin lokantaya gidip yemek yediğini görmedim. Aba pantolon o günlerde çok makbuldü. Edirne soğuklarında aba yelek ve pantolon giyerlerdi. Yanında çalıştığım Jür Konfi, her öğlen beni eve gönderirdi, çıraklarını eve gönderirler. Evde hazırlanan yemeği almak için. Tahtakale'de çingeneler genelde sırtlarında küçük sepetlerle köşe başlarında beklerlerdi. Yahudilerin ayak işlerini para karşılığı yaparlardı"*[285].

3512 Sayılı Cemiyetler Kanunu'na göre Edirne'de faaliyet gösteren cemiyetlerden Yahudilere ait olanlar şu şekildedir:

Musevi Muaveneti Hayriye Cemiyeti: 28 Nisan 1935 tarihinde hayır cemiyeti olarak kurulmuştur. Başkanı Bohor Pilesof'tur.

Musevi Düşkünlere Yardım Cemiyeti: 29 Aralık 1912 tarihinde hayır cemiyeti olarak kurulmuştur. Başkanı İlyazer Konen'dir.

Musevi İşçiler Cemiyeti: 20 Mart 1923 tarihinde işçileri himaye ve yardım amacıyla kurulmuştur. Başkanı İlyazer Kaneti'dir.

Musevi Fakir Hastalara Yardım Cemiyeti: 13 Mart 1927 tarihinde fakir ve hastalara yardım amacıyla kurulmuştur. Başkanı Bohor Pilesof'tur[286].

Cemaatin kurmuş olduğu "*Bikur Holim*", "*Ozer Dallim*", "*Orfelinato*", hastane, "*Mahazike ha Torah*" kurumları 1960lı yıllarda cemaatin azalmasından dolayı kapanmıştır[287].

Edirneli Yahudiler, yalnızca kendi içlerinde bir dayanışma oluşturmakla kalmamış, yeri geldiğinde toplumda büyük acıların yaşandığı doğal afet gibi olaylarda da elini taşın altına koymaktan çekinmemişlerdir. 26 Aralık 1939 günü Kuzey Anadolu Fay Hattı üzerinde yaşanan 7.9 büyüklüğündeki depremle başta Erzincan olmak üzere

[284] Güngör Mazlum ile 9 Kasım 2017 tarihli görüşme.
[285] Güngör Mazlum ile 9 Kasım 2017 tarihli görüşme.
[286] Pelin Debreli, *Atatürk ve İnönü Döneminde Edirne Şehri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012, s. 79.
[287] Meliha Tokel, *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudileri*, a.g.t., s.58.

büyük bir alanda sarsıntı olmuş ve toplam alanın 1/20'sinde hasar oluşturmuştur[288]. Bu depremle büyük kayıplar yaşayan bölge halkına ülkenin tüm kurumları seferber olmuş ve ayrıca ülkenin dört bir yanında küçük yardım seferberlikleri ile yaralar sarılmaya çalışılmıştır. Edirne Postası Gazetesinde 3 Ocak 1940 tarihinde çıkan haberlerde 'Hamiyetli Halk Veriyor' başlığıyla çıkan 3 Şubat 1940 tarihine kadar devam eden listede Edirne halkının yaşlı genç, öğrenci çalışan, Müslüman Yahudi demeden birlik olduğu ve Erzincan ve bölge halkı için 31 Ocak 1940 tarihinde yardımların 36.311 liraya ulaştığı görülmektedir[289].

[288] https://deprem.afad.gov.tr/tarihteBuAy?id=65 (22.06.2020).
[289] Edirne Postası Gazetesi, 3 Ocak 1940, s.1.; 6 Ocak 1940, s.1-2.; 10 Ocak 1940, s.1.; 13 Ocak 1940, s.2.; 17 Ocak 1940, s.1 20 Ocak 1940, s.1.; 27 Ocak 1940, s.1.; 31 Ocak 1940, s.1.; 3 Şubat 1940, s.1.

4.5. Edirneli Yahudiler ve Matbaa ve Basın

Yahudiler ilk matbaalarını 1510'da Selânik'te, ikinci matbaalarını ise II. Bayezid dönemi Edirne'sinde 1554 yılında kurmuşlardır[290].

Türk Yahudi basını var olduğu dönemler boyunca, Türkiye'nin özellikle yurtdışına anlatılmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Gerek Osmanlı döneminde yayın yapan süreli yayınlar, gerekse Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan işgaller ve İstiklâl Harbi sırasında gündemi yurtdışına anlatmada birer kilometre taşı olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra büyük şehirler harici diğer illerde bulunan yayınlar varlığını pek fazla gösteremese de bu süreli yayınlar özellikle yeni kurulmuş Cumhuriyet'in milli tezlerini topluma aktarmış, kısıtlı olanaklarla önemli katkılar sağlamıştır.

Edirne'de Yahudi basınına değinmeden önce, yüzyıl öncesi sürece de göz atmakta fayda var. Bu noktada Kanun-i Esasi'nin ilan edildiği tarihten İkinci Meşrutiyet'e kadar olan süreçte 4 gazetenin varlığı mevcuttur.

Bu gazetelerden ilki; *Karmi, Mihtav Iti Leumi – Oja Literarya Nasyonala* idi. Kısaca '*Bağım*' anlamına gelen, 23 Mayıs 1881'de ilk yayınını yapan ulusal edebî derginin sahibi ve başyazarı Baruh ben İsak Mitrani'ydi. Raşi alfabesiyle yazılan derginin içeriği, Batı Avrupa cemaatleriyle irtibat kurabilmek için İbranice'ydi. Ancak Yahudi İspanyolcası (Ladino) ile de bir özet/çevirisi verilmekteydi. Edirne'nin harici Pressburg'da (Slovakya'nın başkenti Bratislava'nın Almancası) da basılmaktaydı. İki yıl basımını sürdüren dergi, Mitrani'nin Kudüs'e gitmesi sebebiyle yayınına son vermiştir[291].

Türkçesi '*Bana Ait Olan, Benim Bağım*' olan *Karmi Shelli …ha-Shalom* isimli yayın ise yine Baruh ben İsak Mitrani tarafından 1890-1891 yıllarında çıkarılmıştır. Edirne'de basıldığı gibi aynı zamanda Pressburg ve Viyana'da da basılmaktaydı[292].

Abraham Danon tarafından kurulan "*Yosef Da'at – El Progreso*" dergisi 13 Mart 1888'de yayın hayatına başladı. '*Bilgi Dağarcığı – Terakki*' anlamına gelen dergi on beş günde bir 16 sayfa olarak çıkıyordu. Modern İbranice'yi tercih eden derginin yayın amacı ise; Türkiye'nin Avrupa ve Asya toprakları üzerinde yaşayan Yahudilerin, bu topraklara geldikleri andan itibaren yaşadıklarını aydınlatmaydı. Bu sebeple tarih ile ilgili incelemelere ağırlık veriyordu. Sofya, Selânik ve Viyana'da yayınlanan bu dergi Aralık 1890'da yayınına son vermiştir[293].

Türkçe anlamı '*Hakikat Sedası*' olan "*La Boz de la Verdad*" gazetesi ise Josef İsrael Barisak tarafından kurulmuştur. 1910 yılı başlarında yayın hayatına başladığı tahmin edilmektedir. Bir diğer tahmin ise 1904 yılında kurulduğudur. Siyasî ve edebî

[290] Avram Galante, a.g.e., s.16.
[291] Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi*, Gözlem Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 2015 İstanbul, s.58-59.
[292] Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi*, a.g.e., s.59.
[293] Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi*, a.g.e., s.59-60.

içerikli yayınlar yapan gazetenin yeri Rüstempaşa Hanı 35 numaralı dükkânda yer almaktaydı. Önceleri Pazartesi ve Perşembe günleri yayınlanan gazete daha sonra on beş günde bir yayın yapmaya başlamıştır. Sahibinin 1922 yılında vefat etmesiyle birlikte yayın hayatı sona ermiştir. Edirne'de uzun süreli yayın yapabilen nadir Yahudi yayını olması sebebiyle yerel haber ve olaylarla da ilgili yayınlar yapmak zorunda kalmıştır. Raşi harflerle Ladino dilinde yazılmasına rağmen tüm makale ve yorumların başlıkları Alyans'a rağmen İbranice harflerle İbranice yayınlanmaktaydı. Ayrıca gazetenin adı, gazete başlığının altında Türkçe olarak da yazmaktaydı[294].

Öte yandan İkinci Meşrutiyet'ten sonraki dönemde ise, Yahudi basın yayın faaliyetleri hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Nesim Behar tarafından 1921-1922 yılları arasında "*L'Echo d'Andrinople – La Boz de Edirne*" gazetesi çıkarıldığı bilinmektedir. Türkçesi '*Edirne'nin Yankısı*' olan gazete Latin harflerle Ladino ve Fransızca olarak Razon Matbaası'nda basılmış, siyasî, toplumsal ve ekonomik içerikli yazılarıyla okuyuculara ulaşmıştır[295].

Türk Yahudi basınının Edirneli isimleri ise şu şekildedir:

R. Avram Danon (1857-1925): 15 Ağustos 1857'de Edirne'de doğan Danon, kısa sürede Sefarad Yahudiliğinin önemli temsilcilerinden biri haline geldi. Bildiği diller ile Batı ile Doğu kültürünü birleştirecek konumdaydı.11 lisan bildiği bilinmektedir. '*Canlı bir ansiklopedi'* olarak da tanımlanan Danon, Edirne'de Alyans okulunun kurulmasını sağladı. *"Yosef Daat"* veya *"El Progreso"* adlı gazeteyi 1888'de kurarak çeşitli dergilerde yazılar yayınladı. 1896'da Türkiye'deki Yahudilerin şarkı ve folklorik çalışmaları hakkında bir derleme kitabı yayınladı. 1897'de T. Reinach'ın *"Historie des Israélites"* adlı kitabını tercüme ederek yayınladı. Ayrıca Amerika'daki *"Jewish Quarterly Review"*de Türkiye'deki Karait topluluğunun tarihçesini konu alan çalışması yayınlandı. Paris'te *"Société Asiatique"*e ve Madrid'te *"Kraliyet Akademisi"*ne üyeydi. Edirne'de ve İstanbul'daki seminerlerinde sayısız öğrenci yetiştirdi. 1925 yılında Paris'te vefat etti[296].

Eliezer Menda (Hoca)(1887-1978): Nesim ve Roza Menda'nın oğlu olarak 1887 yılında Edirne'de doğan Eliezer Menda, Edirne Alliance Okulu'nda ve Paris'teki Ecole Normale Orientale'da (ENIO) tahsil gördü. Edirne, Fas ve Bulgaristan Alliance okullarında öğretmenlik yaptı; Mersin, Adana, Konya ve İzmit'teki liselerde, 1910-1925 yılları arasında Fransızca ve Almanca okuttu. *"El Cudyo", "El Cugeton", "El Telegrafo", "L'Aurore", "Le Journal d'Orient", "La Boz de Oriente", "La Boz de Turkiye", "Şabat", "La Vara"* ve *"Şalom"*da yazıları yayınlandı. 1950'de Robert Ballı ve diğer arkadaşları ile birlikte *"La Luz"* adlı gazeteyi çıkardı. 1952'de *"La Vera Luz"*u kurarak 1972'ye dek tek başına bu gazeteyi sürdürdü. Dört çocuk babası olan Eliezer Menda, 15 Eylül 1978'te İstanbul'da vefat ederek Ulus Mezarlığında toprağa verildi[297].

---

[294] Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi,* a.g.e., s.61-62.
[295] Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi*, a.g.e., s.84-85.
[296] Yusuf Besalel, a.g.e., s.102.; Ayrıntılı bilgi için bkz. Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi*, s.152-153.
[297] Yusuf Besalel, a.g.e., s.113.; Naim A. Güleryüz, *Türk Yahudi Basını Tarihi,* a.g.e., s.186.

Avram Benaroya: Stenografi tekniğini Osmanlıcaya ve Türkçeye ilk uygulayan, gazeteci ve pedagog Avram Benaroya, İsak ve Mazal Benaroya'nın 3 çocuğundan biri olarak 1888 yılında Edirne'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Edirne Alyans Okulu'nda tamamladıktan sonra 1906 yılında Paris'teki Ecole Normale Israélite Orientale'a (ENIO) Armand Benaroya adıyla devam ederek öğretmen olma hakkını kazandı. 1910 yılında Hasköy Sevor Ahayim Okulu'nda öğretmenliğe başlayan Benoraya, memleketin çeşitli yerlerinde öğretmenlik yaptı. Stenografiye merak salarak Osmanlıcaya özgü bir sistem geliştirdi ve 1917 yılında Maarif Nezareti'nin kabul etmesiyle birlikte bu sistem ders olarak okutuldu. Yeni Türk Harflerinin kabulüyle sistemi Türkçeye uygun hâle getirdi. 1931 Balkan Konferansı görüşmelerinin kaydı için hazırladığı bayanlardan oluşan 12 kişilik ekip bu görevi sistem sayesinde başarıyla yerine getirdi. Aynı zamanda önemli yayınlar ile gazeteler çıkardı[298].

Av. Yakim Bahar: 1916'da Edirne'de doğdu. 1934'te İstanbul'a gelerek Musevi Lisesi'nden ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun oldu. 1937-1946 yılları arası öğretmenlik yaptı. 15 Kasım 1941'de "*Yeni Fikir Dergisi*"ni on beş günde bir yayınlamaya başladı. "*İstanbul Baro Mecmuası*", "*Adalet Dergisi*"nde yazıları çıktı. Piyes kitapları ve yabancı yazarlardan tercümeleri vardır. Makaleleri ayrıca Yılmaz Bahadır imzasıyla *La Boz de Türkiye*'de yer aldı[299].

Moşe Benbasat (1920-1986): 1920'de Edirne'de doğdu ve Alliance okulunda eğitimini tamamladı. 1938'de İstanbul'a geldi. 1947-1950 arasında "*Şabat Gazetesi*"ni çıkardı. 1950'de "*La Vara Gazetesi*"ni yayınladı. 1970'te İsrail'e göç etti. Burada "*Türkiyeliler Derneği*"nin genel sekreteri olarak görev yaptı[300].

Marsel Şalom (Süleyman)(1921-1985): 1921'de Edirne'de doğdu. Sorbonne'dan mezundur. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'a geldi. Yazıları; *"Demokrat", "Politika", "Le Journal d'Orient"* ve *"La Boz de Türkiye"*de yayınlandı. 1946'da "*La Presse*" adlı bir gazete çıkardı. Daha sonra Madrid Otonom Üniversitesi Şarkiyat Kürsüsü'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. "*Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi", "Yunus Emre Antolojisi", "Nazım Hikmet'in Yaşam Öyküsü", "Leyla ve Mecnun", "Toplumun Türk Şairleri Antolojisi"* adlı antoloji ve tercümeleri İspanyolca yayınladı. "*Brumes et Soleils*" adlı bir şiir kitabı, "*Les Juifs*" adlı bir piyesi olan ve "*Milliyet Gazetesi*"nin eski Madrid muhabiri Süleyman Şalom, 1985 yılında aynı kentte vefat etti[301].

[298] Naim A. Güleryüz, a.g.e., s.142-144 ; Naim A. Güleryüz*, Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, s.37-38.
[299] Naim A. Güleryüz, a.g.e., s.140-141.; [299] Yusuf Besalel, a.g.e., s.97.; Nesim Benbanaste, *Örneklerle Türk Musevi Basınının Tarihçesi*, İstanbul, 1988, s.298.
[300] Yusuf Besalel, .a.g.e., s.101.; Meliha Tokel, *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudileri*, s.70.
[301] Yusuf Besalel, a.g.e., s.116-117.; Meliha Tokel, *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudileri*, s.70.

4.6. Edirneli Yahudiler ve Yemek Kültürü

Bir kültürün en önemli hazinesi dilinden sonra yemekleridir. Yahudiler, göç ettikleri bölgelerden kendilerine has yemek kültürlerini de getirerek, Türk mutfağının genişlemesine katkı sağlayarak zenginleştirmişlerdir.

Yahudi toplumunun Ortaçağ döneminde yemek alışkanlıkları İber Yarımadasının kuzeyinde Roma etkisinde, güneyinde Müslüman toplumların etkisindeydi. "*Romalılar bağ kurmuşlar, zeytin ağacı dikip buğday ekmişlerdir. Araplar ise pirinç ve şekerkamışı ekmişler, badem, narenciye, patlıcan, ıspanak ve enginar yetiştirmişlerdir. Ayrıca yemeklere kimyon, tarçın, safran, karabiber gibi baharatlar ilave etme ve çift pişirme alışkanlıklarını da yerleştirmişlerdir*"[302]. Bunları kendi mutfağına katan Sefaradlar, göç ettikleri yerlerde de devam ettirmişlerdir.

Sefaradların başlıca yemekleri olarak, tarama, şambrak, pırasa köftesi, ekmek içli veya patatesli pırasa köftesi, domates ve maydanozlu beyin, hamursuz kurabiyesi, patlıcanlı gül böreği ve boyoz sayılabilmektedir. Sonbaharda yetişen pırasa, Yahudiler için yılbaşı olan Roş Aşana ile aynı zamanlara denk geldiği için, bu günde geleneksel olarak pırasalı yemekler masalarda yerini alır. Mutfak kültüründe ekşi kullanımı ve ekşi tatlarla yapılan yemekler yaygındır. Edirneli Yahudiler tarafından yapılan ekşi erikli balık yemekleri buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca şeker de yemekler de yaygın bir şekilde kullanılır. Yine Edirneli Yahudilerin yapmış olduğu '*papeyada de berencena*' adlı patlıcan yemeğine yarım bardak şeker konması bunun farklı bir örneğidir[303].

Yemek çeşitlerinin en ünlüleri arasında kıyma etli pırasa köftesi, un yumurta limon soslu sazan bağlı, fırında kuzu eti, yumurta ve limon soslu ıspanak sarması (yaprakitos), etli kabak dolması, söğüş tavuk, frojalda yani beyaz peynirli ve kaşer peynirli ekmek, tatlılar arasında Tişpişti (tez pişti), cevizli ballı ekmek keki, cevizli tarçınlı bal ve şeker soslu poğaça börek (bureka al haşu) vardı[304].

Pandispanya keki olarak bilinen şey, aslında İspanyol ekmeğidir ve Sefaradlar ile bu coğrafyaya taşınmıştır[305].

Bilindiği üzere Yahudi inancında "koşer" kavramı vardır. Bu kavram, genel manada Yahudi hukuk ve geleneğinde yenilmesine izin verilen gıdalar anlamını taşıyan kurallar bütünüdür[306].

---

[302] Gülhan Kaya, *Ermeni, Musevi, Rum Evlerinde Pişen Yemekler*, Hayy Kitap, 1. Baskı, İstanbul, Ekim 2017, s.97-98.
[303] Gülhan Kaya, a.g.e., s.98-99.
[304] Avram Avigdor, Aydemir Ay, a.g.e.
[305] Gülhan Kaya, a.g.e., s.100.
[306] Ali Osman Kurt, *"Yahudilikte Koşer ve Koşer Ekonomisi*", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, C.14, S.2, s.103-149.

Edirne'de cemaatin azalmasıyla birlikte "kaşerut" da bir mesele hâline gelmiştir. Sohet Kırklareli'de bulunurken, ancak ayda bir defa Edirne'ye gelerek yalnızca tavuk keserek giderdi[307].

Yahudilere ait olan fırınlar Hamursuz Bayramı öncesi temizlenir, gerekli dini törenin gerçekleştirilmesinin ardından tuzsuz ekmek pişirilirdi. Yine Purim Bayramında şekerciler de kırmızı-beyaz şeritli, kalp, çiçek gibi şekilli özel şekerler yaparlar ve dükkanda satarlardı[308].

Şabat akşamlarında genelde bol yağlı kuru fasülye, frojalda böreği, ekşi erik ya da maydanozla pişirilen sazan balığı ve evde hazırlanmış tatlılar yenilirdi. Ayrıca kabak çekirdeği de sık tüketilirdi. Tabii yağ ve kolesterol ağırlıklı beslenmeler de zaman zaman çeşitli hastalıkları tetiklerdi[309].

Şabat akşamlarında İstanbul Yahudilerine göre Edirne Yahudilerinin menüsü daha sınırlıydı. İstanbul'da daha çeşitli menüler tercih edilirken, Edirne'de ise daha standart bir menü vardı. *"Şabatta Edirne Yahudilerinin standart bir menüsü var. Kuru fasulye, pilav, tas kebabı. Tabii bundan önce bir zeytinyağlı olan Encinaras. Bizim enginar dediğimiz, ancak Edirne'de kabak kabuklarıyla yapılan bir yemek. Bununla bir anım var. Annem ve babam nişanlandıklarında babam annemi bir gün ablalarına akşam yemeğine götürmek ister. Ve anneme ablasının ne kadar güzel Edirne yemeklerini yaptığını, encinaras yaptığını söyler. Annem tabii İstanbullu olduğu için enginar bekliyor. Yemekler yeniyor daha sonra babam annemi evine götürürken yolda konuşuyorlar. 'Encinaras nasıldı? Beğendin mi?' diye soruyor babam. Sofraya gelmedi ki diyor annem. Ya nasıl gelmedi ya kaşık kaşık tabağına alıp yedin ya diyor. Sonra annem anlıyor ki o kabak kabuğundan yapılan yemeklermiş"*[310].

Roş Aşana Bayramında bala batırılmış elma yemek adetlerden biridir. Yom Kipur Bayramında ise, ailenin her üyesi için tavuk ya da horoz adağı adanması ve bu adağın ihtiyacı olanlara adanması adettendir. Bu bayramda domates sosunda tavuk eti yenmesi, kavun çekirdeğinden hazırlanan 'subiya'nın içilmesi, zeytinyağına batırılmış taze ekmek dilimi ile orucu açmak gelenekler arasındadır. Purim Bayramından bir gün önce Ester orucu tutulur ve orucun açıldığı ilk akşam etli yemekler yerine peynirli yiyecekler tercih edilir. Gelenek olarak aileler birbirlerine tatlı tabakları yollarlar. Bayramın ikinci gününde ise geleneksel bayram sofraları kurulur. Şavuot'ta ise etli yemekler yemek gelenektir. Ayrıca peynirli ojaldres, fritadas, sütlaç gibi yiyecekler de tercih edilir[311].

"*Pesah'ın kutlama gecelerinde sofrada özel bir tepsi bulunur. Bunun içinde hamursuz ekmeği matsa, bütün bir marul (acı ot), kuzu kemiği, sirke, kereviz yaprakları ve yumurta bulunur. Ayrıca bir kase 'haroset' tatlısının koyu rengiyle Mısır esaretini*

[307] Oral Onur, a.g.e., s.176.
[308] Oral Onur, a.g.e., s.64.
[309] Oral Onur, a.g.e., s.225.
[310] Hayim Behmoaras ile 29 Kasım 2020 tarihli görüşme.
[311] Gülhan Kaya, a.g.e, s.105-106.

hatırlarlar. Pesah'ın kendine özgü birçok yemeği vardır. Sarımsaklı et yemeği, pesah reçeli, hamursuz tatlısı, patatesli kuzu fırın, pesah keki, tavuklu fırın makarna gibi…"[312].

Corinne Hasdai bugün Edirne'de öğrendiği yemekleri yapmaya devam ettiğini söyleyerek, "*Çok güzel yemekler yedik orada. Ben hala o yemekleri kullanırım evde. Mutfağım Türk mutfağıdır. Bazen yaparım İsrail yemekleri veya Asya yemekleri. Karnıyarıklar, dolmalar, yapraklar hepsi Edirne'den.*

Yemekleri annemden öğrendim. Yaprak yaparım. Bütün aile yaprak yapmamı bekler. Ben yaprakları taze severim. Etsiz yaparım. Un, soğan, bol dereotu, çam fıstığı, kuş üzümü ve pirinç. Sararım onları limon yanına. Karnıyarık yaparım çok severler. Etli. Domates biber doldururum pirinç ve etle beraber. Kuru fasülye yaparım çok severler. Muhallebi, sütlaç yaparım. Hemen hemen her şey Türkiye'den. Pırasa köftesi yaparım. Ispanakla beraber. Bazen köfte yaparım bazen pirinçle yaparım. Yüzde 90 Türk yemekleri yaparım. Türkiye mutfağı şahane mutfak. İsrail'de derler aa sen Türkiye'densin yemekleri şahane. Börek yaparım. Buicos yaparım Yahudilerin daha çok poğaça gibi düşün. Bazen kadayıf yaparım. Ablam çok sever. Sütlü börek yaparım ay nasıl lezzetli olur. Encinaras yaparım ve kalavasuços. Peynirle yaparız. Pirinç yaparım çok çok fazla domates ezmesiyle taze domates ezmesiyle beraber biberlerle soğan ve pirinç pişiririz. Türkçede domatesli pirinç diye bilinir. Havuç ve kerevizle beraber iştah açıcı bir yemek yaparız. Limonla beraber. Ama bu Türk yemeğidir. Sazan balığı yaparız. Kızarmış köfte yaparım domates ile beraber. Badem ezmesini beceremedim baktım yapmaya olmadı. Satın alırız. İsrail'de bir yerde badem ezmesi şeyi var elle yaparlar ve iyi çıkar. Hemen hemen Edirne gibi değil ama İstanbul'daki gibi tadı var. Edirne'ye gittiğimiz vakit satın alırız.

"Bir gün annem bir yemek yaptı fırına götürdük. Yanımızda bir fırın olurdu oraya götürürdük. Ama bizim tepsimizi bir başka hanım almış. Öğretmen miydi neydi Onun tepsisi de bize kaldı. Sonra o kadın geldi. Ah ne lezzetli bu yemek nolur nasıl yaptınız bunu tarif edin. Çok beğenmişti yemeği.

Domatesli biber dolması yapılır. Yalancı dolma, patlıcan sarma. Börekler, sütlaçlar, kalavasuço, takayut. Tezpişti. Ekmekten değil hamursuz ununda yapılırdı. Dulçe blanko, her bayramda verirlerdi"[313].

"*Normal kabak var ya onun kabuğundan çok güzel ekşili erik. Şuan yapılmıyor. Şimdiki hanımlar yapmıyor. Sazan balığı ekşili, frojalda, çok zordur, kaşar, peynir ve yağ. Çok güzel ve çok lezzetli. Boyoz. Enginar. Enginar hala yapıyoruz. Mesela Terbiyeli et yapıyorlardı. Agristada. Eti yumurta ve ekşi limonla terbiye ediyorsun. Ispanak sarması. Patlıcan sarması. Patlıcanı kızartıyorsun içine kıyma koyuyorsun ve sarıyorsun. Yahudiler bunu çok yapardı. Tapada. Bir hamur üstte bir hamur altta. Biraz kabaran çok lezzetli pişen üstüne çatal çatal yaparlar. Arasına ne istersen doldur. Peynir, kabak, istersen patlıcan közle koy. Beyaz tatlı yapıyordu annem, badem ezmesi,*

[312] Gülhan Kaya, a.g.e., s.106.
[313] Donna Adato Rofe ile 9 Temmuz 2020 tarihli görüşme.

ondan sonra incir tatlısı. Ama incir tatlısının tarifi şimdiki incirden değil. Ağaçtan en küçük şekilde toplanıp öyle yapılırdı. Muazzam bir şeydi. Baldızım yapıyor hâla. İncir tatlıları oluyor ya kavanozlarda küçük küçük yeşil. İşte o. İncir reçeli gibi ama incirin daha olmamış hali. Mesela patlıcan reçeli, patlıcanın en küçük halinden yapılır. Mesela yuvarlak halka yapıyordu annem bisküvi ama halka şekilli. (şu üzerine susam dökülen mi?) Evet. (geçen yıl sinagogta bir etkinlikte İstanbul'dan getirmişlerdi o zaman tatmıştım.) İstanbul'dakiler ama içine anason da koyuyor. Edirneliler içine anason koymaz. Annem yapardı tenekeyle. Bitene kadar yiyorsun, sonra gene yapardı. Şimdiki gibi bol değildi her şey.

Fırın için Tahtakale'deki fırına giderdik. O fırın öğlene kadar ekmek, simit çıkarır, öğleden sonra şehirde bütün fırınlar tepsi pişirirdi. Tahtakale'den aşağı inecen, orada bir yol var, bir Tahtakale'ye çıkıyor, bir de sağ tarafta Eski İstanbul yoluna çıkıyor. Tam onun köşesinde bir fırın vardı. Tepsiler oraya gidiyordu. Bir de Saraçlar Caddesinde şuan orası bar mı ne orada da bir tane Bulgarların çalışmış olduğu bir fırın vardı. Bulgarlar burada fırıncılık yapıyordu. Tahtakale'deki fırın kabuklu fıstık kavurması da yapardı.

Yahudi bir şekerci varmış ama ben hayal meyal hatırlıyorum, hatırlamıyorum. Bunun yeri şimdiki Finansbank'ın olduğu yerde.

Yahudiler kaşer et yemesi lazım. Ama benim babam o kadar dindar değildi. Biz yanımızdaki komşulardan kaşer kessin kesmesin onlardan alışveriş yapardık. Tavuk gibi ufak hayvanları haham keserdi bir de abim keserdi."[314].

Türk mutfağı yemekleri yapmayı devam ettiren İda Avigdor, *"Bizim mutfağımız Türk mutfağıdır %90. Çocuklarımız yemeği yapmaya devam ediyor. Badem ezmesi yapmayı biliyorum. İki türlü yapılıyor.*

Öğütülmüş badem 200 gram, toz şeker 100 gram, biraz su yarım bardak. Blender yapılır ve sonra şekil verilir. Diğer türlü ise: şeker su ile pişirilir, içinde şeker parçası olana kadar bekletilir, ardından badem eklenir ve vura vura yapılır. İlkini yapmak daha kolay geliyor bana"[315].

Yahudiler Müslümanlara göre dini açıdan daha tutucu oldukları için yemekleri de dinin izin verdiği helal olan gıdalar üzerinden şekillenmiştir. Bu noktada her cemaat, göç ederken yanında taşıyabildiği ürünleri taşımış, varsa bir bitki tohumu ya da bildiği tarifi yanında getirerek, malzemeleri temin edebildiği şekilde, temin edemediği noktada da yerini alternatif ürünle doldurmuştur. Bu da aynı isimli yemeğin, aynı şehirde olmasına rağmen farklı yorumlarının olmasını sağlamıştır.

[314] Rıfat Mitrani ile 22 Temmuz 2020 tarihli görüşme.
[315] İda Avigdor ile 12 Kasım 2020 tarihli görüşme.

4.7. Edirneli Yahudiler ve Müzik

Yahudilerde müziğe baktığımızda ise, günlük hayatta ve geleneksel törenlerde daima bir yeri olduğunu görmemiz mümkündür. Genelde ibadethanelerde icra edildiği için dinsel ve mistik bir havası vardır. Yahudilerin yaşadıkları bölgeler ya da göç ettikleri yerlerde pek çok olgu ile birlikte müzik de daimi bir etkileşim içinde olmuş ve yerel farklı müzik tarzları da ortaya çıkarak bazıları günümüze kadar gelmiştir. Tevrat'ın bölümleri ve dualardan oluşan metnin ahenkle okunduğu ve başka kültürün etkilerinin karışmadığı müzik geleneği "*Castilattion*" olarak adlandırılır. Bu repertuarda geleneksel şarkılar ve koro için yazılmış ilahiler vardır ve genel olarak sinagog kültürünü yansıtmaktadır. İspanya'da Endülüs Arapları ile birlikte yaşayan Yahudiler, Osmanlı topraklarına göç ettiklerinde müzik kültüründe aşinalık yaşamışlar ve kolay bir şekilde Türk müziğine adapte olmuşlardır. Hatta bu etkiyle birlikte yeni türlerin doğmasına da kaynaklık etmiştir[316].

"...Edirne Vilayeti'nde, bir Yahudi müzik merkezi bulunuyordu. 17. Yüzyılda Edirne'de kurulan Maftirim cemiyeti, ilahî bestekârlarının merkezi haline geldi. Bunlar arasında en ünlüsü, Türk müzik çevrelerinde Yahudi Hamon olarak da bilinen Aron Isaac Hamon idi. Hamon, Dervişlere özgü Türk müziği üslubunu İberya'ya özgü temalarla harmanlaması açısında türünün tek örneğiydi. Yahudi sinagoglarında çalınan veya söylenen müziklerin büyük bir kısmı Türk kökenliydi"[317].

Yahudiler yalnızca yazılı eserlerde değil, müzik alanında da kendilerini göstermişlerdi. Kozmopolit yapıya sahip olan İstanbul, Edirne ve İzmir gibi şehirlerde çoğu İtalyan ve Fransız Avrupalı müzisyenler, opera kumpanyaları ile çeşitli müzik grupları Müslümanlar ve Ermenilerle birlikte Yahudilerin de yaptırmış oldukları tiyatrolara gelerek gösteriler yapmaktaydılar. Müslüman dervişlerden etkilenerek Edirne'de ortaya çıkan Maftirim müziği işte böyle bir ortamda doğmuştu. Sefarad cemaatinin kurmuş olduğu Maftirim korosu, Türk klasik müziğini Yahudiler arasında zirveye taşımaktaydı. "*Her cumartesi, sabah ayininden önce Portekiz Sinagogunda, 17. Yüzyılın başlarında Najara ve kendi zamanlarında Osmanlı Yahudileri şairler tarafından yazılmış dini Sefarad şarkılarını söylerlerdi; daha sonra da bağlı oldukları dini topluluğun ayinlerine gitmek için yola koyulurlardı*"[318].

Bilindiği üzere Klasik Türk Musikisi müzik kültürümüzde önemli bir yere sahiptir. Yahudilerin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Edirne'de de bu müzik türü dinleyenleri her zaman etkilemiş, daha da ötesine geçerek Yahudiler için ayrı bir tür olan Maftirim müziğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Haham ve şair Şelomo ben Mazaltov ile besteci, şair ve Haham İsrael ben Moşe Nadjara'nın hazırladığı çalışmalarıyla Maftirimin temelleri atılmıştır. Yahudi hahamlar ile Mevlevi dedelerinin geliştirmiş olduğu bu müzik türü bugün hala icra edilmektedir[319]. "*Najara, bu dönemde yazdığı 'She'rit Yisrael' adlı eserinde makamların yanı sıra usullerin bazıları ile peşrev*

[316] Yusuf Basalel, a.g.e., s.143-144.
[317] Erol Haker, a.g.e., s.119.
[318] Stanford Shaw, *Osmanlı ve Türkiye*…, s.293.
[319] Naim A. Güleryüz, *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri*, s.67.

gibi Osmanlı saraylarında da yoğun olarak rastlanan formlardan söz etmiştir. Tüm bu çalışmalarıyla Najara 'bir Osmanlı İbrani Müziği geleneği kurmuş, bu gelenek İbrani dinsel şiirinin Türk motiflerine göre derlenmesine de yansımış, ilk Şabat sabah törenleri gibi Osmanlı İbrani vokal müziğinin icrası için özel bağlamlar ortaya çıkmıştır"[320].

"16. Yüzyılda Edirne'de bir Osmanlı Yahudi müzisyenler okulu kuruldu. Şelomo Mazaltov'un 1545 tarihli 'Shirim ve-Zemirot u-tushbahot' koleksiyonundaki 'be niggun ishma'eli' (Müslüman melodisiyle söylenmek üzere) kaydına dayanan tarihçi Rosanes'e göre Yahudiler, Osmanlı hafif müziğine, Sefaradların gelmesinden de önce dahil olmuşlardır"[321].

Ayrıca Abraham Danon'un özellikle müzik alanında hazırlamış olduğu bir çalışma da geçmişe ışık tutması bağlamında oldukça önemlidir. Edirne yöresinden başlayarak yurt genelinde topladığı 1896 yılında Revue des Etudes Juives'de yayınlanmış olan Türkiye'de Ortaçağ İspanyolcası ile Yahudice söylenen şarkılar derlemesi oldukça önemli bir kaynaktır[322].

Bugün hâlen bazı dinî günlerde Klasik Türk Musikisi makamları kullanılmaktadır. 9 Aralık 2018'de Edirne Büyük Sinagogu'nda kutlanan Hanuka Bayramının 8. Gününde Uşşak makamı söylenen ilahilerde kullanılmıştır.

Maftir İbranice "*sonlandırmak*" anlamına gelmekte ve Maftirim ise bunun çoğuludur. Sinagoglarda, bazı dinî törenlerde okunan Tevrat bölümlerinin sona erdiğini belirten ilahilerdir[323].

Maftirim kelimesinin kökü olan Maftir, geleneksel olarak Tevrat okumaya en son çağırılan ve cumartesi günleri yapılan Şabat duası ile bayramların son bölümleri olan Haftara'yı okuyan kişi anlamına gelir. Maftir'in çoğulu Maftirin'dir. Bu kelime de Türkçeye '*yarmak, ayırmak ve sonlandırmak*' olarak çevrilebilmektedir. Maftirin kelimesi zamanla Maftirim'e dönüşerek bilhassa Osmanlı Devleti ve yakın çevresinde yaşamış olan Sefarad Yahudilerine özgü bir vokal müzik geleneğidir. İbadet sonunda söylenen dinîi şarkılarla, bu dinî şarkıları seslendirenlere verilen bir addır[324].

"Bu şarkıların kökeni 16. Yüzyıl ortalarından 19. Yüzyıl sonlarına kadar Orta ve Yakın Çağlar Sefarad İbranicesi ile yazılmış olan Piyyutlar ile Pizmonlara dayanır"[325].

Edirne'de bulunan Sefarad Cemaati, bu türün adeta öncüsü olarak Maftirim Korosu kurdu. Bu koro ile Maftirim İstanbul ve İzmir Yahudileri arasında da benimsendi. Balkan Savaşları sırası ve sonrasında yaşanan göçler neticesinde İstanbul'a

[320] Sertaç Helvacıoğlu, *Maftirim Şarkılarında Cümle Yapısı*, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzikoloji Anabilim Dalı, Etnomüzikoloji Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010, s.2.
[321] Naim A. Güleryüz, Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri, s.67.
[322] Oral Onur, a.g.e., s.54.
[323] Naim A. Güleryüz, Toplumsal Yaşamda Türk Yahudileri, s.68.
[324] Sertaç Helvacıoğlu, *a.g.t.*, s.1.
[325] Sertaç Helvacıoğlu, a.g.t., s.1.

göç etmiş olan Edirneli Yahudiler Sirkeci Sinagogunda Haham Nesim Zemirot başkanlığında bir maftirim korosu oluşturdu. Bu koro Kal Kadoş Galata (Zülfaris) (bugünkü 500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesi) ve sonrasında ise İtalyan ve Kenesset Israel (Apollon) sinagoglarında da konserler verdi[326].

Avtaliyon ben Mordohay – 1570 İstanbul doğumlu bu şair, Haham Najara'nın ölümünden sonra Edirne'ye yerleşti. Mordohay'ın el yazmaları önemli kaynaklar arasındadır. Bu yazmalar, 16. Yüzyıl ikinci yarısına dair bilgiler vermektedir. Edirne'de Mevlevi dervişleriyle sık sık bir araya geldiği bilinmektedir[327]. Küçük Koca Haham Avtaliyon ya da Simon Avtalyon diye bilinen bu zatın peşrev, yürük semai, kar, nakş ve benzeri formlarda eserleri ünlüdür[328].

"Edirne, Avtaliyon ve ardıllarının çalışmaları sonucu, 18. Yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı İbrani müziğinin yaratılması ve Piyyutim'in Osmanlı saray müziğine uygun bir biçimde söylenmesi sürecinde bir merkez niteliğine büründü. Gelenek buna bağlı olarak Edirne'nin açıldığı bir kapı olan Bulgaristan ve Bosna gibi çeşitli Rumeli eyalet ya da bölgeleriyle Venedik Sefarad Cemaatinin yanı sıra Mısır'a kadar da genişlemiştir"[329].

Edirne Muradiye Mevlevihanesi kapatıldıktan sonra, çalışma alanı bulamayan Mevlevi şeyhleri ve dedeleri, Edirne Sinagogunda yapılan dinî törenlere katılarak kendi müzik çalışmalarını devam ettirmiştir[330].

20. yüzyıl başlarında yazılmış bir makaleye göre, Edirneli Yahudilerin İspanya'dan kovulmalarının hüznünden uzaklaşmak adına Türk Tasavvuf müziği tarzında korolar kurularak buna göre şarkılar söylendiği, Mevleviliğin Edirne'de Saray ve çevresinde etkili olması da Maftirim'in Edirne'de ortaya çıktığı iddia edilmektedir[331]. Gerçekten ortam ve yüzyıl düşünüldüğünde bu iddianın da doğruluk payı yüksektir. Edirne'deki Yahudilerin gerek İspanya'dan gerekse Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden korkunç olaylarla sürülmeleri ve üzerinden yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen, bunun hala bazı duyguları hissettirmesi, Edirne'nin eski payitaht olarak sosyo-kültürel açıdan önemini koruması esasında bu alt yapıyı hazırlamıştı.

Edirne'de her Şabat sabahı, duadan önce Portekiz Sinagogunda toplanılarak Tanrı'yı öven şarkıların söylenip, dualarının okunarak ses alıştırması yapılması, hazanların sinagoglara dağılarak görevlerini icra etmeleri bir gelenekti.

Maftirim aynı zamanda sosyalleşmeyi sağlayan bir araçtı. Yahudilerde her tabakadan insan sinagoglarda bir araya gelebiliyordu ve geleneksel Türk müziği ezgilerinin kaynaklık ettiği maftirim ile tanışabiliyordu. Ancak Müslümanlarda böyle bir durum söz konusu değildi. Bu müzik türünü yalnızca aristokrat çevre ya da Mevlevi

[326] Naim A. Güleryüz, *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudiler,* s.68-69.
[327] Sertaç Helvacıoğlu, a.g.t., s.3.
[328] Naim A. Güleryüz, *Toplumsal Yaşamda Türk Yahudiler*, s.70; Oral Onur, a.g.e. s.73.
[329] Sertaç Helvacıoğlu, a.g.t., s.4.
[330] Oral Onur, a.g.e., s. 72.
[331] Sertaç Helvacıoğlu, a.g.t., s.5-6.

tekkelerinde dinleyebilmek mümkündü. Hazanlar, sinagog ilahileri için makamlara çalışırlarken aynı zamanda Osmanlı Türk müziğinde de ilerleme kaydediyorlardı. Bunun neticesinde Müslüman hanende ve sazendeler sinagoglara giderek ün yapmaya başlamış hazanları dinlemeye başladılar, aynı şekilde Yahudi hazanlar da Mevlevi tekkelerine giderek icra edilen müziği izliyorlardı. Yani maftirim esasında hem Yahudilerin kendi aralarında hem de Yahudilerle özellikle Mevlevihanelerdeki Müslümanlarla sosyalleşmesini sağlayan önemli araç haline gelmişti[332].

Edirne'de Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve işgallerin yaşanması Maftirim korosunu da etkiledi. Pek çok Yahudi bu sırada İstanbul'a göç etti. Bu göçmenler arasında Maftirim korosu üyeleri de bulunmaktaydı. Üyeler, İstanbul'da bir araya gelmeyi başararak İstanbul'da devam ettirmeyi sağladılar[333].

Maftirimin haricinde Edirne Yahudilerinin kendilerine ait bandoları ve orkestraları da bulunmaktaydı. "Kendi *özel orkestra ve bandoları kentin en iyi müzik toplulukları idi. Yahudi Bandosunun Edirne'de gösteriler yaptığını ben dahi anımsamaktayım*". Orkestra ise her cumartesi gecesi Yahudi lokalindeki eğlencelerde yer alırdı, lokalin daha sonra Belediye tarafından yıktırılarak otopark yaptırıldığı bilinmektedir[334].

Ayrıca genç çocuklardan oluşan koro, sinagogda evlenen çiftler için Mahazekey Tora'dan ilahiler okurdu. Yine Ladino dilinde söylenen genelde Trakya'da yaygın olan Kantikazlar ve düğünlerde koronun söylediği Pizmonimlerden oluşan şarkılar da müzik kültürünün önemli parçalarıydı[335].

Kudüs İbrani Üniversitesi Araştırma Merkezi müdürü ve Yahudi Müziği profesörü Edwin Seroussi, Edirneli Samuel Benaroya'nın, Osmanlı saray müziğine göre, liturjik müzik şarkıları konusunda uzman olan 400 yıllık Türk Yahudi geleneklerinin son temsilcisi olarak görmektedir. 1908'de Edirne'de geleneksel bir kantor ailesi içinde doğan Benaroya, Edirne Büyük Sinagogunda, küçük çocukluğundan beri babası ve amcası ile söylerdi. Müslümanların yarattığı gibi Osmanlı saray müziği türleriyle bağlantılı geleneksel bir melodi olan başka bir döngü olan her Şabat günü bir Maftirim şair ve müzisyen birliğine katılırdı. Benaroya, Cumhuriyet dönemiyle birlikte kardeşlerinin yapmış olduğu döviz işinde 10 yıl kadar çalışmış, 1934'te Trakya Olaylarının yaşanmasından sonraki süreçte Cenevre'de bir Sefarad topluluğuna hazan olarak görevlendirilmesiyle İsviçre'ye göç etti. 2003 yılında Seattle'da vefat eden Samuel Benaroya ile yapılan ses kayıtları ve görüşmeler, Maftirim müziğinin ortadan kaybolmasını engeller niteliktedir. Bu kayıtlar dinlenildiğinde segâh, peşrev, bayâtî gibi

[332] Sertaç Helvacıoğlu, a.g.t., s.7.
[333] Sertaç Helvacıoğlu, a.g.t., s.10-11.
[334] Oral Onur, a.g.e., s.72.
[335] Oral Onur, a.g.e., s.72.

makamlar ve özellikle Türk repertuarlarında yer alan *'Canım yel lel li terelelli, dirna te ne nen'* gibi terennümlerin bu eserlerde de yer alması önemli bir noktadır[336].

[336] https://www.academia.edu/3666746/Samuel_Benaroya_en_de_Maftirim_van_Edirne (18.11.2017); https://www.concertzender.nl/programma/bonum-est-614/ (09.06.2020); https://jewish-music.huji.ac.il/content/ottoman-hebrew-sacred-songs (09.06.2020).

4.8. Edirneli Yahudiler ve Spor

Edirneli Yahudiler, sporda da önemli katkılar sağlamışlardır. "*Cemaatin Yıldız Spor adlı spor kulübü her türlü sportif çalışmalarda bulunur ve kentin diğer spor kuruluşları ile çeşitli yarışmalar düzenlenirdi. Basket, voleybol, futbol, bisiklet sporlarından başka tenis sporu Yahudiler tarafından en çok tutulan bir spor dalı idi"*[337]. Ayrıca Edirne'ye basketbolun Edirne'den Paris'e giden bir Yahudi'nin orada öğrenerek şehirde bir takım kurmasıyla temelleri atıldığı bilinmektedir. Bugün Ekrem Demiray Spor Salonu'nun bulunduğu alandaki sahada kurulan Yavuzspor ile Edirne Basketbolu hayatına başlamış ve kısa sürede büyük başarılar kazanmıştı. *"Kapalı spor salonunda basketbol şampiyonlukları yapılıyordu*"[338].

[337] Oral Onur, a.g.e., s.73.
[338] Abit Karavit'in kendi ağzından anlattıkları, Edirne Kent Müzesi Arşivi, Abit Karavit, Yaş: 95, Yer: Edirne.

4.9. Sinagoglar

Edirne'ye yerleşmiş en eski Yahudi cemaatlerinden olan Romanyotlar tarafından kurulan *Kal de Los Gregos* Sinagogu Birinci Haçlı Seferleri sırasında kurulduğu tahmin edilmektedir.

Macaristan'ı 1376 yılında terk etmek zorunda kalan ve bunun neticesinde Edirne'ye yerleşen Yahudiler, Tahtakale Sokağı No.20'de Budun/Budin Sinagogunu kurdular[339].

1470 yılında Bavyera'yı terk etmek zorunda kalan Aşkenaz Yahudileri, Osmanlıya göç ettiklerinde yerleştikleri yerlerden biri de Edirne olmuştur. Zindan Sokak No.1'de Alaman Sinagogunu kurmuşlardır. 1846 yılında tamamen yanan bu sinagog, görevliler tarafından keşif yapılarak yeniden inşa edilmiştir[340]. Sinagog günümüze ulaşamamıştır.

İspanya'nın Gerona kentinden gelen soyu Nahmanides'e dayanan Geron hahamlar ailesi, Ramban Yeşivasını Edirne'ye getirmişler ve bu şehirde Katalonya Sinagogunu kurmuşlardır. Bu sinagog Tahtakale Hahambaşı Sok. No.13'te bulunmaktaydı[341].

1497'den itibaren Portekiz'i terk ederek Osmanlıya gelen ve Edirne'ye yerleşen Portekizli Yahudiler, şehirde iki sinagog kurdular. Portugal Sinagogu Tahtakale Hahambaşı Sokak No.39'da, Evora (Büyük Portukal) Sinagogu da Tahtakale Havra Sokak No. 5'te kurulmuştu. Portekizliler kendi cemaatleri ve sinagogları sayesinde kendi ülkelerindeki ritüellerini devam ettirdiler[342].

Tahtakale Hahambaşı Sokak No. 23'te kurulan Pulya Sinagogu, 1537'de İtalya'nın Apulia kentinden gelenler tarafından kurulmuştur. Mayorka'dan gelenler Tahtakale Hahambaşı Sokak. No. 29'da Mayor Sinagogunu, Toledo'dan gelenler Tahtakale Uzun Haçadur Sokak No. 9'da Tolya Sinagogunu, Sicilya Adasından kaçanlar ise Havra Sokak No. 2'de Sicilya Sinagogunu kurdular[343].

Son olarak Kaleiçi Doğan Mahallesinde 11 Pafta, 105 Ada, 1 Parsel'de kayıtlı olan Kal de los İtalyanos yani İtalyan Sinagogu 1905 Yangınında yanmış ve daha sonra yeniden inşâ edilmiştir. Ancak 24 Haziran 1953 depreminde ciddi hasara uğrayan sinagog bir daha tamir edilememiştir[344].

---

[339] https://www.edirneden.com/nefais-i-payitaht/edirne-sinagoglari/ (07.06.2020).
[340] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.82.
[341] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.82.
[342] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.82-83.
[343] https://www.edirneden.com/nefais-i-payitaht/edirne-sinagoglari/ (07.06.2020).
[344] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.91.

4.10. Edirne Büyük Sinagogu

Türkiye'de bulunan sinagogların yapıları incelendiğinde birbirinden farklı tasarımlar olduğu görülmektedir. Bunun nedenlerine baktığımızda Tanzimat öncesi dönemde Gayrimüslim ibadethanelerinin Müslüman ibadethanelerinden büyük ve yüksek olmaması kısıtlaması, yapıların Kudüs'e yönelik olma gerekliliği, göçlerle birlikte bina formu tarzının sürekli değişmesi, dönemsel mimarî zevkler, yerel özelliklerin mimaride etkili olmasını görmemiz mümkündür. Sinagoglarda esas alınan temel elemanlar ise; ehal, teva-bima, kadınlar mahfili ve ibadet alanıdır. Osmanlı'da bulunan sinagoglar plan şemalarına ve oturma düzenlerine göre 3 gruba ayrılmaktadır: Merkezi planlı, bazilikal planlı ve çift odaklı sinagoglar[345].

Avrupa'nın üçüncü büyük sinagogu olarak kabul edilen Edirne Büyük Sinagogu[346], bazilikal planlıdır.

1877 yılı Edirne Salnamesine göre 12 havranın tümünün şehrin merkezinde yer alırken, 1892 yılında Edirne merkezde 13 havranın kayıtlı olduğu bilgisi yer almaktadır. "*Uzunköprü'deki havra, kayıtlara göre 1902'de varlığını devam ettirememiş olup, Edirne, Cisr-i Mustafa Paşa ve Dimetoka'daki havralarda ibadete devam edilmiştir*"[347].

Osmaniye Caddesi ve Maarif Caddesine cepheleri olan Edirne Büyük Sinagogu, büyük bir parsel üzerine kuruludur. Giriş cephesi Maarif Caddesi'ne bakan 4 pafta, 18 ada, 4 parsel no'lu, 30x50m arazide üç yapıdan oluşan bir komplekstir[348]. Bugün sinagog girişinin arka kısmında yani doğuda Osmaniye Caddesi tarafında tamamen tuğladan inşa edilmiş iki katlı bina, hahamın lojman ve işlerini yürütmesi için kullandığı hahamhanedir. Parselin kuzeyinde ise midraş bulunmaktadır. Midraşın ön kısmında ise iki sütun tarafından taşınan sundurmalı bir hayat vardır. Kapının üzerindeki kitabe 5694 (M.1934) tarihini taşımaktadır. Bu tarihte midraş yenilenmiştir[349]. Maarif Caddesi üzerinde bulunan ana girişi ise babalı ve demir parmaklıklı avlu duvarından üç demir kapıyla avluya geçilmektedir. Burada bahçenin kuzeyinde duvara bitişik olarak yapılmış mermer çeşme bulunmaktadır[350].

Parselde Osmaniye Caddesi'ne bakan, bugün Vakıf Kültür Evi olarak kullanılan 20x10m ebadında dikdörtgen formdaki yapı Hahambaşılık olarak kullanılmak üzere planlanmış ancak maddi gerekçelerle tamamlanamamıştır[351].

---

[345] Serpil Tuna, *Türkiye'de Sinagog Mimarisi ve Edirne Büyük Sinagogu*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Anabilim Dalı, Yenileme-Koruma Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s.99-108.
[346] https://www.haberler.com/edirne-deki-avrupa-nin-en-buyuk-3-ncu-sinagogu-4733548-haberi/ (19.04.2020).
[347] Haluk Kayıcı, *Sâlnâmelere Göre İdâri, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 1. Baskı, Kasım 2013, İstanbul, s.94-95.
[348] Serpil Tuna, a.g.t., s.166.
[349] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, a.g.e., s.87.
[350] İnci Türkoğlu, *Antikçağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001, s.39.
[351] Serpil Tuna, a.g.t., s.171.

Sinagogun ana girişi orta bölümde merdivenler ve iki sütunla desteklenen hayat, üzerinde üç yuvarlak kemerli pencere ve duvar payeleriyle birlikte üçgen çatı, iki yanda ikiz pencereleri ve tonozlu üst örtüsüyle merdiven kuleleri bulunmaktadır. Pencerelerin alt hizasında, sütunların üzerinde bulunan bölümde On Emir'in yazılı olduğu tabletler yer almaktadır.[352]

Giriş holünün iç kısmında bulunan kapının üzerindeki kitabede şunlar yazılıdır:

"Belev ales been ones, seu degel harimu nes

Coşkun kalple mecbur değil, kaldırın bayrağı, yükseltin nişanı

Bet elohim behitkanes, tuu şevah utehila

Allah'ın Evi topluluğunda yalvarın Allah'a

Havienu halom venohal, benot duır tavnit eyhal

Getir bizleri buraya, Kutsal yeri imar edelim

Aley haravot yekad heyhal, hasrefa agdola

Eski Havra'nın harabelerini ateş yedi, büyük ateş vardı

Neşalem binyan habayit aze, be aviv tarsatlebriat haolam

Bu evin yapısı tamamlandı,1909 yılının ilkbaharında (5669 Yahudi takvimi)

Şanot haster berahamim ve eş ahla kayom tamim

1900 yılında bütün bir gün Edirne'yi ateş yedi (5660 Yahudi takvimi)

Bemirdaşim ve olamim, vekol batey segula

Kutsal toplantı yerini ve dua binalarını

Veze aley tehila, armon mefuar lebet tefila

Şimdi şöhretli bir bina yaptık

Vetsedek umişpat gevula ve nivneta ir al tila

Adaletle ve kanunla, Yeruşalayim kurulsun

Ba si veyeş tikva leaharithe veşauu banim leguulam

Ümit ve son iyi olsun ve bütün Yahudiler Yeruşalayim'e dönsün"[353].

[352] İnci Türkoğlu, a.g.t., s.39.
[353] Serpil Tuna, a.g.t., s.174.; Oral Onur, a.g.e., s.119.

Bu kitabenin çevirisini Naim Güleryüz şu şekilde aktarmıştır:

"*Zorlama olmaksızın gönül hoşluğuyla bayrak çekin, sancak tutun*

Tanrı evinde toplanıldığında övgü sunun, methedin

Bizleri buraya getirdiler ki sarayı mabet olarak yapılandıralım

Büyük yangının yakıp tükettiği harabelerin üzerinde.

5665 senesi 2 Elul'de ateş gün boyu yakıp tüketti

Mabetleri, sarayları ve tüm huzur mekanlarını

En önce yanan muhteşem saray gibi ibadethane oldu

Doğruluk ve adalet sayesinde harap şehir mamur olur.

Bu binanın inşası Evrenin yaratılışının 5669 yılı (1909) Nisan'ında tamamlandı

İstikbalinde ümit var, evlatlar yurtlarına dönsünler"[354].

Bazilikal plan yapısına sahip olan Kal Kadoş Ha Gadol olarak da bilinen Edirne Büyük Sinagogundaki ibadet mekânında giriş kapılarından girildiğinde iki yanda bulunan duvarlara gömük merdiven kuleleriyle ezrat nashime yani kadınlar mahfili olarak da kullanılan üst kata çıkılmaktadır[355]. Mekânın kuzeydoğu cephesinde Sefer Torah'ların saklandığı ehal nişi bulunmaktadır. Ehalin önünde yerden yüksekte bir platform halinde teva bulunmaktadır. Üç basamakla çıkılan tevada dualar okunmaktadır. Tevanın üzerinde portatif bir bima bulunmakta ve ehalden çıkarılan Sefer Torah bu bima üzerinde okunmaktadır[356]. Geri kalan alanda ise iki bölümden oluşan cemaat oturma sıraları bulunmaktadır. 900 erkek ve 300 kadın kapasitesine sahiptir[357].

1997 yılında ibadethanenin çatısının biriken kar nedeniyle çökmesiyle birlikte vaziyet şu şekildeydi: Batı ve doğu cepheleri ayakta, galeri katı kısmen ayakta, güney ve kuzey cepheler ise büyük oranda çökmüştü. Tuğladan yapılan bina da büyük oranda yıkılmıştı. Midraş olarak kullanılan küçük bina ise, ayaktaydı[358].

Küçük İbadethaneler

1905 Edirne Yangınından sonra inşâ edilen Büyük Havranın yapılmasıyla bazı esnaf toplulukları daha rahat edebilmek adına kendi ibadethanelerini yapmışlardır. Bunlar genelde evlerin üst katlarında bulunmaktaydı.

---

[354] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.27.
[355] Serpil Tuna, a.g.t., s.186.
[356] Serpil Tuna, a.g.t., s.177.
[357] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.26.
[358] İnci Türkoğlu, a.g.t., s.39.

El kal de los Hammales: Cumhuriyet Caddesi No.29'da bulunan evin üst katı hammal ve yük taşıyıcılarının kullandığı ibadethaneydi. Kapısında Arap rakamlarıyla 1325 yazmaktadır[359]. Bu da Miladi Takvime göre 1907-1908 tarihlerine denk gelmektedir. Bina muhtemelen bu tarihlerde inşa edilmiştir. Binanın yanında bulunan evin kapısında ise 5672 yazmaktadır. İbadethane olarak kullanılan bu evin ön cephesi, bugünkü Cumhuriyet parkına bakmaktadır. 1967 yılında yanmıştır[360].

El kal de los Kasabes: Celep, kesici, kasap ve hayvan bakıcılarının ibadethanesiydi. Bugünkü Bostanpazarı Sebze-Meyve Halinin karşısında bulunmaktaydı.

El kal de los Kufecis: Yemişçi, manav, sebzeci ve küfeciler tarafından kullanılan ibadethanedir. Fırın Sokak ile Kulüp Sokağın kesiştiği köşede 20 numaralı evin üst katında bulunmaktadır[361].

El kal de la Tabagane: Tunca Nehri kıyısında bulunan Debbağhane Havrasını derici, köseleci ve tabağçılar kullanırdı.

El kal de la Eskala: İskele ya da Rıhtım Havrası olarak da bilinir. Ekmekçizade Ahmet Paşa Köprüsü yakınlarında bulunmaktaydı[362].

Bunların haricinde Kal de los Sepetçis, Kal de los Fruteros, Kal de Kemal Abravanel, Kal de la Kaye gibi kırka yakın ev/midraş olduğu bilinmektedir[363].

[359] Oral Onur, a.g.e., s.103.
[360] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.25.
[361] Oral Onur, a.g.e., s.103.
[362] Oral Onur, a.g.e., s.104.
[363] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.25.

4.11. Günümüzde Edirne Yahudi Cemaatinin Varlığı

1945 ve 1948 yıllarında tamir edilen sinagog 1980'lere kadar aktif kalmıştır[364].

1960'lı yıllarda ABD'den gelen Yahudi asıllı turistleri cemaatin dini mahkeme defterlerini kimseden habersiz ABD'ye kaçırdılar. 1975 yılında da Abraham Peretz ve Haham İshak Haleva, cemaat arşivlerini İstanbul'da bulunan Hahambaşılık arşivine devrettiler.

İsrail İstanbul Başkonsolosunun 1977 yılında Edirne Yahudi cemaatini ziyaretinde 28 hane ve toplam 72 kişinin yaşadığı gözlenmiş, bu ailelerin beşi manifaturacı, dördü un tüccarı, üçü çiftçi ve diğerleri de farklı alanlarda tüccarlık yapmaktaydılar. Sadece üç kişi maddî imkânsızlıklardan dolayı cemaatin yardımlarıyla yaşamlarını sürdürüyorlardı[365].

Yıllarla birlikte Edirne'de Yahudi nüfusunun giderek azalmasından dolayı 1977 Ağustosunda Hükümet yetkilileri sinagogun Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmesini istediler. Ancak Yasef Romano, Edirne'de cemaat var olduğu sürece devredilemeyeceğini bildirdi. 1979 yılında ise, Hahambaşılık Vakıflar Genel Müdürlüğüne bir dilekçe vererek, cemaatin Sinagog bahçesinde bulunan müştemilâtı küçük bir sinagog haline getirmek koşuluyla mülkiyeti devretmeye hazır olduğunu bildirse de cevap alamadı[366].

Oral Onur'un aktarımına göre, Büyük Sinagogda bulunan Sefer Toralar ile el yazması değerli kitaplar şuan Yeruşalaim'de bir müzede bulunmaktadır[367].

1984 yılında Oral Onur, dönemin Başbakanı Turgut Özal Kırkpınar Yağlı Güreşleri için Edirne'ye geldiği sırada, sinagog hakkında bir dilekçe ile birlikte üç fotoğraf da vererek, sinagogun durumunu Başbakan'a iletmiştir. Bir ay sonrasında Ankara'dan üç kişilik bir heyet gelerek sinagogu incelemiş ve muhtemelen restorasyon maliyeti oldukça yüksek olmasından dolayı devamı gelmemiştir[368].

1984 yılına kadar cemaati olan sinagog, Edirne'de nüfus kalmaması dolayısıyla adeta kaderine terk edilmiş, 1988 yılında İsrailli askerlerin Filistinli bir gencin kollarını taşla kırdıkları haberinin ardından, Edirne'de olaylara tepki gösteren bir grup sinagogun kapısını kırarak içerisini yağmalanmıştır. 10 yıl süreyle cemaatinin olmaması halinde cemaat gayrimenkullerinin mülkiyetinin Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmesi yönündeki Vakıflar Kanunu ile 1995 yılında Edirne Büyük Sinagogunun mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğüne geçti. Aynı yıl Trakya Üniversitesi başvuruda bulunarak, kültürel amaçlı kullanmak üzere restore etmek istemiştir. Ancak vakıflar Genel Müdürlüğü ile Trakya Üniversitesi arasında devir işlemleri sürerken 5 Ocak 1997 tarihinde çatısında biriken yoğun kar nedeniyle binanın çatısı çökmüştür. Devrin

[364] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.28.
[365] Rifat Bali, a.g.m. (Serhattaki Payitaht), s.225.
[366] Rifat Bali, a.g.m. (Serhattaki Payitaht), s.208.
[367] Oral Onur, a.g.e., s.175.
[368] Oral Onur, a.g.e., s.111.

ardından Trakya Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Osman İnci, yıkıntının koruma altına alındığını, yeterli bütçe olduğu takdirde Mimarlık ve Mühendislik Fakültesi öğretim üyelerinden kurulu ekip ile aslına uygun restorasyonun 2000 yılında tamamlanacağını belirtmiştir[369]. Restorasyon için zaman zaman çeşitli girişimlerde bulunulmuş, ancak yeterli olmamıştır. 2004 yılında değerlendirme sürecinin yapılması restorasyon projelerinin 2008'de kabul edilmesinin ardından en nihayetinde Vakıflar Genel Müdürlüğü 2010 yılında ihalesini gerçekleştirip restorasyona alarak 26 Mart 2015 tarihinde yeniden açılmıştır[370].

Yoğun güvenlik önlemlerinin alındığı açılış törenine dönemin Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç, Vakıflar Genel Müdürü Adnan Ertem, Fener Rum Patriği Bartholomeos, Türk Musevi Cemaati Başkanı İshak İbrahimzadeh, Edirne Valisi Dursun Ali Şahin, Edirne Belediye Başkanı Recep Gürkan, pek çok devletin elçi ve konsolosluk temsilcileri, kurum müdürleri, milletvekilleri, bugün İstanbul'da ikâmet eden Türk Yahudileri ve dünyanın çeşitli yerlerinden açılışa gelen Yahudiler, Edirneliler katıldı.

Açılıştan önce sabahın erken saatlerinde sinagogta dua yapıldı. En son 46 yıl önce yapılan duayı yöneten David Azuz, 46 yıl sonra yeniden bu sinagogta duayı yönetti.

Naim Güleryüz'ün sinagog hakkında bilgi verdiği konuşmasının ardından teşekkür mesajları okundu, ardından *Sefer Tora* sinagoga getirilerek, *şofar* sesi ve Hahambaşı Vekili Rav Naftali Haleva'nın okuduğu dualar eşliğinde Ehal'e yerleştirildi. Bir gelenek hâline gelmiş olan vatan ve millet için yapılan dua, Cumhurbaşkanı Sn. Recep Tayyip Erdoğan'ın nezdinde Türkiye Cumhuriyeti'nin esenliği için *Anoten Duası* ile "*sevgi ve dostluk dileyen herkes için Allah'tan rahmet ve bereket niyaz eden Mişeberah Duası*" okundu. Sırasıyla Türk Musevi Cemaati Başkanı İshak İbrahimzadeh, Vakıflar Genel Müdürü Adnan Ertem ve Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç açılış konuşmalarını gerçekleştirdi.[371].

Açılışta ayrıca kadınlar ve erkekler o güne özel olarak hazırlanmış olan üzerinde Edirne Büyük Sinagogu – Kal Kadoş Ha Gadol yazılı, sinagogun basılı fotoğrafının olduğu kippa (erkekler için) ve örtü (kadınlar için) takmışlardır.

Sinagog açılışından sonra yoğun ziyaretçi almış, Edirne'de önemli bir turizm noktası haline gelmiştir. İbadetin haricinde çeşitli etkinliklerle de önemini korumaya devam etmektedir. 18 Ekim 2015'te Avrupa Günü kapsamında Edirne Devlet Türk Müziği Topluluğu'nun Türk Musikisinde Yahudi Bestekarların eserlerinden bir repertuar ile icra ettiği Gülizar Konseri, 15 Mayıs 2016'da klarnet sanatçıları Giora Feldman ve Serkan Çağrı'nın konseri, 10 Haziran 2016'da Türk Musevi Toplumunun

---

[369] Rifat Bali, a.g.m., s.208.
[370] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.28.
[371] https://tr.euronews.com/2015/03/27/turkiyenin-en-buyuk-sinagogu-edirnede-acildi (26.05.2020); http://www.salom.com.tr/arsiv/koseyazisi-94647-kullerinden_dogan_sinagog.html (27.05.2020); Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.28-29.

düzenlediği bin kişilik iftar yemeği, Osmanlı Kıyafetleri Sergisi, Vakıflar Edirne Bölge Müdürlüğü ve Türkiye Hahambaşılığı Vakfının katılımlarıyla EFOD'un düzenlediği "*Doğanın Sarı Gelini: Ay Çiçeği*" fotoğraf sergisi, 23 Nisan 2017'de Niso Kanetti'nin "*Edirne Yahudileri Hatıraları*" fotoğraf sergisi, 14 Mayıs 2017'de İzzet Keribar, Rubi Asa, Vladi Benbanaste, Kemal Eskenazi ve Jil Pardo'nun "*Yeruşelayim – Kudüs – Jerusalem*" karma fotoğraf sergisi, 14 Mayıs 2017'de Lag Boomer kutlaması, 14 Mayıs 2017'de ünlü kontrtenor David D'or konseri, 14 Mayıs 2018'de keman virtüözü Roby Lakatos ve Serkan Çağrı konseri, 28 Nisan 2019 Yasmin Levy konseri gerçekleştirilen etkinlikler arasındadır[372].

Edirne Büyük Sinagogunda son iki düğün 1974 ve 1975 yıllarında gerçekleştirildi. Biri 24 Mart 1974 Pazar günü Haydarpaşa Hemdat İsrael Sinagogu R. Salvator Habib'in kıydığı Soli Abravanel ile Albert Askenazi nikâhıdır. Son düğün ise 21 Aralık 1975 tarihinde Kırklareli Haham R. Hayim Abravanel tarafından nikâhları kıyılan Sara Funes ile Rıfat Mitrani'nin düğünüdür[373]. Bu tarihten tam 41 yıl sonra 29 Mayıs 2016'da Sara-Rıfat Mitrani çiftinin kızları Güneş Mitrani sinagogda dünya evine girdi.

"*Büyük Sinagogta en son ben evlendim. O zaman da orası kapalıydı. Ben orasını temizlettim. Aşağı yukarı 6-7 yıldır kapalıydı ben evlenmeden önce. Temizlettim ve orada düğün oldu. Ondan sonra tadilât oldu. Ondan sonra geldiler dediler burada bir düğün yapar mısın? Ben de kızıma damadıma sordum ister misiniz diye. İsteriz dediler. Çok güzel bir düğün oldu. Bizim Yahudi düğünleri çok saltanatlıdır. İngiliz kraliyeti gibi herkes özel kıyafetler giyer. Gelinle damadın arkasından kortej olur*"[374].

En son Nisan 2019'da Edirne'ye gelen Donna Adato Rofe sinagogun açılışının da canlı şahitlerinden. "*Sinagogun açılışına da gittim. Çok heyecanlıydım o zaman. Eski günleri geldi aklıma, merdivenleri inip çıkıyorduk. Merdivenleri çıktığımızda her seferinde koruyucu gelirdi, 'ses yapıyorsunuz, sakın ha, yeterin artık koşmayın' bağırırdı bize. Hemen hemen eskisi gibi yaptılar. Düğünü de gördük televizyonda. Konserler oluyormuş. Bir kere konsere de gittik. Yasmin'in*[375] *konserine gittik*"[376].

Şuan Edirne'de yerleşik Yahudi sayısı ikidir[377].

---

[372] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya*…, a.g.e., s.29-30.; https://www.salom.com.tr/haber-110509-edirnede_yasmin_levy_ruzgri_quotburasi_benim_evimquot.html (10.01.2021), https://edirne.ktb.gov.tr/TR-208253/tarihi-edirne-sinagogu-bu-yil-yine-unutulmayacak-bir-ko-.html (10.01.2021), https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-102977-yerusalayim_kudus_jerusalem_sergisi_edirnede.html (10.01.2021).

[373] Naim A. Güleryüz, *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri,* a.g.e., s.91.

[374] Rıfat Mitrani ile 22 Temmuz 2020 tarihli görüşme.

[375] Yasmin Levy Konseri, 28 Nisan 2019, Edirne Büyük Sinagogu.

[376] Donna Adato Rofe ile 9 Temmuz 2020 tarihli görüşme.

[377] Naim A. Güleryüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri*, C.2 Trakya ve Anadolu, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., İstanbul, 1. Baskı, 2018, s.23.

SONUÇ

Avrupa ve Dünyanın çeşitli yerlerinde baskı ve zulümlere maruz kalan Yahudiler, İslamiyetin egemen olduğu topraklarda kendilerine yaşam imkânı bulmuş, böylelikle de yaşadıkları bölgelerde çeşitli katkıları olmuştur. Osmanlı Devleti'ne uzun süre başkentlik yapmış ve daha sonrasında idarecilik bağlamında önemini korumuş olan çalışma alanımız olan Edirne de bunun bir göstergesidir. Özellikle Ortaçağ ve sonrası dönemde aldığı göçlerle zengin bir nüfus çeşitliliğine sahip olan Edirne'de kültürler bir arada bulunmuş, dahası önemli bir etkileşim alanı olmuştur. Maftirim gibi önemli bir müzik burada ortaya çıkmış, Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki etkileşimin en somut göstergelerinden biri olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile bir sınır şehri olan Edirne, yine kültürel etkileşim noktasında önemini korumaya devam etmiştir. Edirne'nin düşman işgalinden kurtuluş günü olan 25 Kasım'da gerçekleştirilen kutlamalara Yahudiler ve Müslümanlar birlikte katılmışlar, yöresel kıyafetler giyerek kutlamışlardır. Şehrin yerel takımı olan Edirnespor, hep beraber desteklenmiş, dini bayramlar ve özel günler hep birlikte kutlanmıştır. Müslümanlar Yahudi komşularına kandillerde ya da özel günlerde lokmalar ikram etmiş, Yahudiler de kendi bayramlarında komşularına şeker, tatlı ya da yemek ikramında bulunmuşlardır. O dönemlerde Yahudi tüccarlar öğle yemeği için dükkânı kapamamak adına, sefertasçılık gibi bir iş kolu oluşmuş, bu sefertasçılar da evlerden sefertaslarını alarak ilgili dükkâna götürmüşlerdir. Bu sefertasçılar bir nevi Edirne'de paket servisçiliğin öncüleri olmuşlardır. Ayrıca Edirne'den göç ederek İstanbul'a yerleşseler de alışverişlerini Edirne'den yapmaya devam etmişlerdir. Türkçe, gündelik ve kültürel anlamda cemaatin kendi dilleri kadar önemli bir konu olmuştur. Bugün her ne kadar şehrin Yahudi nüfusu bir aileden ibaret olsa da gerek Kaleiçi'nde bulunan ahşap evler, gerek bugün Edirne'nin önemli tatlarından olan Badem Ezmesi, restore edilerek yeniden ziyarete açılan ve kültürel faaliyetler açısından önemli bir merkez konumuna gelen Edirne Büyük Sinagogu, Yahudi toplumunun kente katkılarını göstermektedir.

KAYNAKLAR

Kitap ve Kitap Bölümleri

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, 28. Baskı, 2015 Ankara.

Almaz, Ahmet – Pelin Batu, *Geçmişten Günümüze Yahudilik Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul 2007.

Arslan, Ali, *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.

Aslan, Zehra, *Demokrat Parti Döneminde Türkiye Yahudileri ve Yassıada Mağduru Yahudi Milletvekilleri İsak Altabev – Yusuf Salman*, Libra Kitapçılık, 1. Basım, İstanbul, 2018.

Bahar, Beki L., *Efsaneden Tarihe Ankara Yahudileri*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003.

Bali, Rıfat N., "*Edirne Yahudileri*", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, haz.: Emin Nedret İşli, M. Sabri Koz, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Kasım 1998.

Bali, Rıfat, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Aliya: Bir Toplu Göçün Öyküsü (1946-1949)*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, 2009 İstanbul.

Benbanaste, Nesim, *Örneklerle Türk Musevi Basınının Tarihçesi*, İstanbul, 1988.

Benbassa, Esther Benbassa – Aron Rodrigue, *Türkiye ve Balkan Yahudileri* (çev.) Ayşe Atasoy, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Benjamin, Tudelalı – Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (çev. Nuh Arslantaş), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013.

Besalel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., Birinci Baskı, Ekim 1999, İstanbul.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele*, c.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ekim 2013, Ankara.

Danon, Dina, *The Jews of Ottoman İzmir A Modern History*, Stanford University Press, Stanford California,2020.

Dostoğlu, Neslihan, *Mahallede Mimari Doku: Bursa Örneği, Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011 mahallede Hayat Var Bildiriler Kitabı,* (ed. Prof.Dr. Necmi Gürsakal), Bursa Kültür AŞ., Bursa, Temmuz 2012.

Düstur Üçüncü Tertip, İstanbul Necmi İstikbal Matbaası, C.5. 1931.

Efendi, Ahmet Badi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, (haz. Yrd. Doç. Dr. Niyazi Adıgüzel, Yrd. Doç. Dr. Raşit Gündoğdu), c.1/2.Trakya Üniversitesi Yayını, Mayıs 2014.

Erdal, İbrahim, *"Türk Basınına Göre 1930 Yerel ve 1935 Genel Seçimlerinde Yahudiler", Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, (ed. Yrd.Doç.Dr. İbrahim Erdal, Yrd.Doç.Dr. Yunus Özger), IQ Kültür Sanat Yayıncılık,1. Baskı, Ekim 2011 İstanbul.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi,* C.3. İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1942.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler,* Alperen Yayınları, Ankara, 2000.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (çev. Zuhuri Danışman), C.6, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul, 1970.

Galante, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Türkçeleştirilmiş 3. Baskı, Gözlem Gazetecilik, İstanbul, 1995.

Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1947.

Gerber, Haim, *Crossing Borders Jews And Muslims In Ottoman Law, Economy and Society,* İsis Press, İstanbul, 2008.

Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü* 2 cilt, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Gökbilgin, Tayyip, "*Edirne Maddesi*", TDV İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, c.10, s.426, İstanbul.

Groepler, Eva, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, (çev. Süheyla Kaya), 1. Baskı, İstanbul 1999.

Güleryüz, Naim A., *Tarihte Yolculuk Edirne Yahudileri*, Gözlem Yayıncılık, Mayıs, İstanbul, 2014.

Güleryüz, Naim A., *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri,* Gözlem Yayıncılık, c.2, İstanbul, 2018.

Güleryüz, Naim A., *Türk Yahudi Basını Tarihi*, Gözlem Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Temmuz 2015.

Gürkan, Salime Leyla, *Anahatlarıyla Yahudilik*, TDV İSAM Yayınları, 2016.

Gürkan, Salime Leyla, *"Yahudilik Maddesi",* TDV İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, c.43, s.187, İstanbul.

Gürkan, Salime Leyla, "*Talmud Maddesi*", TDV İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, c.39, s.550, İstanbul.

Grosman, Moşe*, Dr. Markus(1870-1944)*, AS Matbaacılık, İstanbul, 1992.

Haker, Erol*, 93 Harbi Tuna'da Son Osmanlı Yahudiler*, çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, 1. Baskı, Haziran 2011.

Haker, Erol, *Edirne Yahudi Cemaati ve Alyans Okulları*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul, Ekim 2007.

İnalcık, Halil, *"Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerine Yeni Araştırmalar"*, GAMER I, 1 (2012).

Kadıoğlu, Sevtap, "*Osmanlı Döneminde Türkiye"de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisatı Ziraiye Nizamnamesi"*, Kutadgubilig S.8, 239-257, İstanbul, 2005.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi* c.6 (Islahat Fermanı Devri (1856-1861)), Türk Tarih Kurumu, s.3, Ankara, 2007.

Kaya, Gülhan*, Ermeni, Musevi, Rum Evlerinde Pişen Yemekler*, Hayy Kitap, 1. Baskı, İstanbul, Ekim 2017.

Kayıcı, Haluk, *Sâlnâmelere Göre İdâri, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Kasım 2013.

Kazancıgil, Ratip – Nilüfer Gökçe, *Dağdevirenzade Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları,* Edirne, 2005.

Kazancıgil, Ratip – Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, *Edirne'nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005,* Edirne Valiliği Yayınları, Edirne, 2006.

Kazancıgil, Ratip – Nilüfer Gökçe – Musa Öncel, *Edirne Merkez Vilâyet Sâlnâmesi*, c.2, Edirne Valiliği Kültür Yayınları no.20, Nisan 2014.

Levi, Avner*, Türkiye Cumhuriyetinde Yahudiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Levy, Avigdor, *The Sephardim In The Ottoman Empire,* The Darwin Press Inc. Princeton, New Jersey, 1992.

Mazlum, Güngör, Edirne'nin Yahudileri, Ceren Yayıncılık, Mart 2013.

Meray, Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.291, C.1.

Meseri, Raşel Meseri – Aylin Kuryel, *Türkiye'de Yahudi Olmak Bir Deneyim Sözlüğü*, İletişim Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2017.

Montague, Lady Mary, *Şark Mektupları*, çev. Ahmet Refik, Hilmi Kitaphanesi, İstanbul, 1933.

Onur, Oral, *1492'den Günümüze Edirne Yahudi Cemaati*, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul, 2005.

Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1939.

Rozen, Minna, *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi-Oluşum Yılları (1453-1466),* (çev. Serpil Çağlayan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.

Rozen, Minna*, İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi*, (çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Birinci Baskı, 2010.

Rodrigue, Aron, *Türkiye Yahudilerinin Batılılaşması*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.

Ruth Ben-Haim, *İsrail Hakkında Gerçekler*, Keter Pres, İsrail, s.14-35, 2008.

Shaw, Stanford J., The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic, Macmillan Press LTD, UK, 1991.

Şahin, Gürsoy, *"İngiliz Gazeteci Sir Edwin Pears'a Göre XX. Yüzyılın Başlarında Balkanlar'da Sosyal Yapı ve Birlikte Yaşama Tecrübesi"*, Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Defter-i Hakani 1.cilt (editörler: Dr. Abidin Temizer ve Dr. Uğur Özcan), İstanbul, 2015.

Şeyban, Lütfi, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Turan, İlhan Kamil, *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933-1938,* Ankara 2003.

Ünal, Neslihan, *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik*, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 2015.

Veinstein, Gilles, *Selanik (1850-1918),* (çev.Cüneyt Akalın), İletişim Yayınları 2014.

Yetkin, Çetin, *Türkiye'nin Devlet Yaşamında Yahudiler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ., 1. Baskı, İstanbul, s.188-191.

Dergiler

Aydın, Mehmet, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik 2. Kısım (Talmud Yahudiliği),* Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1991, S.4, (13-34).

Aydoğan, Erdal, "*Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi, Olayları*", Belgi Dergisi, C.2, S.16, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yaz 2018/II, s.878-894.

Bora, Siren, "*Alliance Israelite Universelle'in Osmanlı Yahudi Cemaatini Tarım Sektöründe Kalkındırma Çalışmaları ve İzmir Yakınlarında Kurulan Bir Çiftlik Okul: 'Or Yehuda'*", Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi 1, 1993.

Bora, Siren, "*İzmir'de Yahudi Kültürel Mirası: İbranice Yazıtlar*", Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S.2/1, Temmuz 2016.

Düzgün, Mücahit, *"Cumhuriyetin İlanından İsrail'in Kuruluşuna Kadar Türkiye'deki Yahudiler"*, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, 2000, C.3, S.10, s. 65-83.

Gürkaynak, Muharrem, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Yahudi Milleti*, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2003, C.9, S.2, (275-290).

Kurt, Ali Osman, *"İkinci Mabed Dönemi Yahudiliğine Genel Bir Bakış"*. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10 (2006), s.437-454.

Kurt, Ali Osman, *"Yahudilikte Koşer ve Koşer Ekonomisi*", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, C.14, S.2.

Tezler

Akı, Özlem, *Cumhuriyetten Günümüze Çanakkale Yahudileri*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ortadoğu Araştırmaları Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2014.

Debreli, Pelin, *Atatürk ve İnönü Döneminde Edirne Şehri*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

Demirtaş, Aydın, *Sosyolojik Açıdan 1933 Üniversite Reformu*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2010.

Helvacıoğlu, Sertaç, *Maftirim Şarkılarında Cümle Yapısı*, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzikoloji Anabilim Dalı, Etnomüzikoloji Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010.

İlhan, Sinan, *Fetihten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091*), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

Özkan, Aytaç, *Mübadelenin Edirne Vilayeti Uygulaması ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

Sağkulak, Şermin, *19. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Topraklarına Yahudi Göçü*, (Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu İktisadı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.

Şanal, Enes, *Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü*, (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2018.

Tokel, Meliha, *Tarihte ve Günümüzde Edirne Yahudi Cemaati*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010.

Tuna, Serpil, *Türkiye'de Sinagog Mimarisi ve Edirne Büyük Sinagogu*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Anabilim Dalı, Yenileme-Koruma Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006.

Turhan, İhsan, *XVIII. Yüzyılda Selanik Yahudileri*, (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2018.

Türkoğlu, İnci, *Antikçağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2001.

Üzüm, Hamza, *Tevrat ve Talmud'a Göre Yahudi Olmayanlarsın Statüsü*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

Gazeteler

Edirne Postası Gazetesi, 3 Ocak 1940, s.1.; 6 Ocak 1940, s.1-2.; 10 Ocak 1940, s.1.; 13 Ocak 1940, s.2.; 17 Ocak 1940, s.1 20 Ocak 1940, s.1.; 27 Ocak 1940, s.1.; 31 Ocak 1940, s.1.; 3 Şubat 1940, s.1.; 20 Ekim 1948.

Son Posta Gazetesi, 17 Ekim 1948.

İnternet Kaynakları

https://mfa.gov.il/MFA_Graphics/MFA%20Gallery/Documents%20languages/Turkish/ISRAIL%20HAKKINDA%20GERCEKLER.pdf (30.10.2018).

https://www.jewishvirtuallibrary.org/jews-of-egypt (22.07.2020).

http://web.archive.org/web/20061213093906/www.metimes.com/storyview.php?StoryID=20041030-025149-4018r (06.01.2021).

https://tr.wiktionary.org/wiki/diyakoz (08.05.2020).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Grotesk (02.07.2020).

https://dictionary.reverso.net/spanish-english/juder%C3%ADa (28.05.2020).

http://www.ismetinonu.org.tr/lozan-baris-antlasmasi-tam-metni/ (10.03.2020).

https://sozluk.gov.tr/ (11.12.2020).

https://www.academia.edu/3666746/Samuel_Benaroya_en_de_Maftirim_van_Edirne (18.11.2017).

https://www.concertzender.nl/programma/bonum-est-614/ (09.06.2020).

https://jewish-music.huji.ac.il/content/ottoman-hebrew-sacred-songs (09.06.2020).

https://www.edirneden.com/nefais-i-payitaht/edirne-sinagoglari/ (07.06.2020).

https://www.haberler.com/edirne-deki-avrupa-nin-en-buyuk-3-ncu-sinagogu-4733548-haberi/ (19.04.2020).

https://tr.euronews.com/2015/03/27/turkiyenin-en-buyuk-sinagogu-edirnede-acildi (26.05.2020).

http://www.salom.com.tr/arsiv/koseyazisi-94647-kullerinden_dogan_sinagog.html (27.05.2020).

https://deprem.afad.gov.tr/tarihteBuAy?id=65 (22.06.2020).

http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/ (13.10.2018).

Jewish Encyclopedia 1906, “Adrianople” maddesi, http://www.jewishencyclopedia.com/articles/860-adrianople , (11.02.2019).

Norman Golb, The Caliph’s Favorite New Light From Manuscript Sources on Hasdai ibn Shaprut of Cordova, The University of Chicago, s.1-3. (https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/the_caliph's_favorite.pdf) (erişim tarihi: 14.11.2020).

M. Lutfullah Karaman, "Filistin", TDVİA, https://İslamansiklopedisi.org.tr/Filistin (06.01.2021).

https://www.salom.com.tr/haber-110509-edirnede_yasmin_levy_ruzgri_quotburasi_benim_evimquot.html (10.01.2021).

https://edirne.ktb.gov.tr/TR-208253/tarihi-edirne-sinagogu-bu-yil-yine-unutulmayacak-bir-ko-.html (10.01.2021).
https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-102977-yerusalayim_kudus_jerusalem_sergisi_edirnede.html (10.01.2021).

Mülakatlar

Corinne Hasdai İle 1 Temmuz 2020 tarihli görüşme, Yaş: 77, Doğum Yeri: Edirne.

Donna Adato Rofe, 9 Temmuz 2020 tarihli görüşme, Yaş: 68, Doğum Yeri: Edirne.

Ester Bahar, 12 Kasım 2020 tarihli görüşme, Yaş: 71, Doğum Yeri: Edirne.

Hayim Behmoaras, 29 Kasım 2020 tarihli görüşme, Yaş: 65 Doğum Yeri: İstanbul.

İda Avigdor ile 12 Kasım 2020 tarihli görüşme, Yaş: 70, Doğum Yeri: Edirne.

Moiz Bayer, 15 Ekim 2018 tarihli yazışma, Yaş: 64, Doğum Yeri: Edirne.

Niso Bahar, 12 Kasım 2020 tarihli görüşme, Yaş: 73, Doğum Yeri: İstanbul.

Rıfat Mitrani ile 22 Temmuz 2020 tarihli görüşme, Yaş: 71, Yer: Edirne.

Güngör Mazlum ile 9 Kasım 2017 tarihli görüşme, Güngör Mazlum, Yaş: 76, Yer: Edirne.

Abit Karavit'in kendi ağzından anlattıkları, Edirne Kent Müzesi Arşivi, Abit Karavit, Yaş: 93, Yer: Edirne.

Aydemir Ay Arşivi

Ganime Şallı ile 23 Şubat 2016 tarihli görüşme, Doğum Tarihi: 15 Mart 1936, Ölüm Tarihi: Ekim 2018, Doğum Yeri: Edirne.

Marie Benmayor ile 19 Ocak 2018 tarihli görüşme, Doğum Tarihi: 1928, Doğum Yeri: Edirne.

EKLER

Fotoğraf 1: Manyas Caddesinden Sinagog[378] .

[378] Merve İstil arşivi (06.03.2016).

Fotoğraf 2: Bugün Vakıf Kültür Binası olarak hizmet veren Sinagogun arkasında bulunan yapının alın detayı[379].

[379] Merve İstil Arşivi (25.05.2017).

Fotoğraf 3: Vakıf Kültür Binası giriş kısmı[380].

[380] Merve İstil Arşivi (25.05.2017).

Fotoğraf 4: Sinagogun iç kısmı[381].

[381] Merve İstil Arşivi (25.05.2017).

Fotoğraf 5: İbadet yapılan alanda bulunan oturma koltuklarında yazılı isimlerden örnek (bağış yaptığı için yazıldığı tahmin ediliyor)[382].

[382] Merve İstil Arşivi (25.05.2017).

Fotoğraf 6: David D'or konseri[383].

[383] Merve İstil Arşivi (14.05.2017).

Fotoğraf 7: Edirne Büyük Sinagogu Girişi üzerinde bulunan 10 Emir'in yazılı olduğu bölüm[384].

[384] Merve İstil Arşivi (14.05.2017).

Fotoğraf 8: David D'or konseri[385].

[385] Merve İstil Arşivi (14.05.2017).

Fotoğraf 9: Tavan süsleme detayı[386].

[386] Merve İstil Arşivi (14.05.2017).

Fotoğraf 10: Sinagogta Hanuka Bayramı Sabah Duası[387].

[387] Merve İStil Arşivi (9.12.2018).

Fotoğraf 11: Hanuka Bayramı[388].

[388] Merve İstil Arşivi (9.12.2018).

Fotoğraf 12: Dua sırasında Sefer Torah'tan bölümler okunması[389].

[389] Merve İstil Arşivi (9.12.2018).

Fotoğraf 13: Sefer Torah'ın yerine koyulması[390].

[390] Merve İstil Arşivi (9.12.2018).

Fotoğraf 14: Hanuka Mumları[391].

[391] Merve İstil Arşivi (9.12.2018).

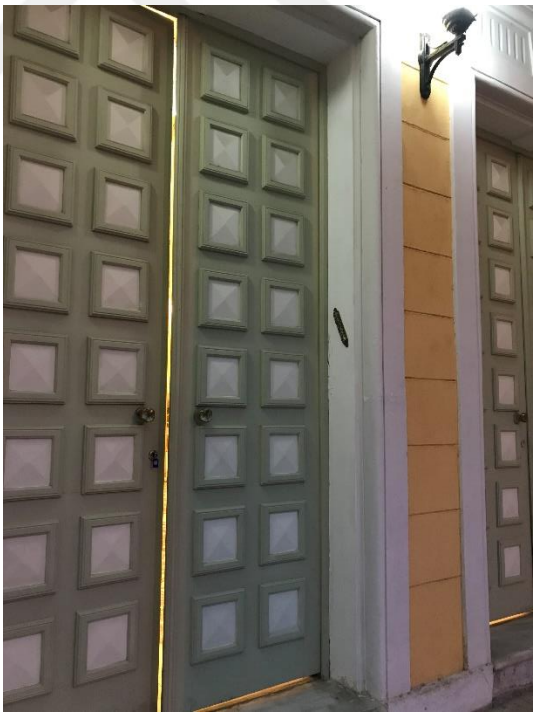

Fotoğraf 14: Hanuka'da akşam saati yapılan dua[392].

[392] Merve İstil Arşivi (9.12.2018).

Fotoğraf 15-16: Sefer Torah'ın tutulduğu kapalı bölüm[393].

Fotoğraf 17-18: Sinagogun Ana Giriş Kapısında Bulunan Mezuza[394].

[393] Merve İstil Arşivi (9.12.2018).
[394] Merve İstil Arşivi (9.12.2018).

Fotoğraf 19-20: Yasmin Levy Konseri[395].

[395] Merve İstil Arşivi (28.4.2019)

Fotoğraf 21: Serkan Çağrı- Roby Lakatos Konseri[396].

[396] Merve İstil Arşivi (13.5.2018).

Fotoğraf 22: Edirne Büyük Sinagogu Ön Cephe (Açılış Günü)[397].

Fotoğraf 23: Edirne Büyük Sinagogunda Üst Katta Açılış Törenini İzleyen Kadınlar[398].

[397] Merve İstil Arşivi (25.3.2015).
[398] Merve İstil Arşivi (26.3.2015).

Fotoğraf 24: Sefer Torah'ın Sinagoga Getirilişi Sırasında Dua Okuyan Yahudiler[399].

[399] Merve İstil Arşivi (26.3.2015).

Fotoğraf 25-26: Sinagogun Açılış Töreni[400].

[400] Merve İstil Arşivi (26.3.2015).

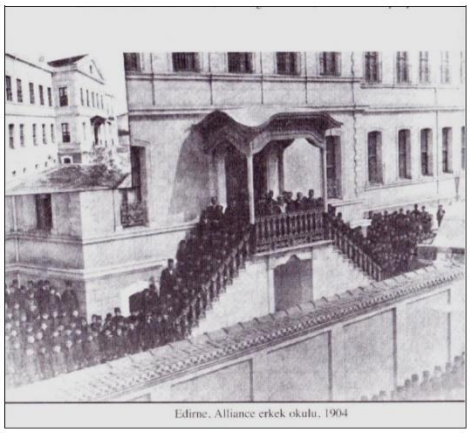

Fotoğraf 27: Edirne Büyük Sinagogu[401].

[401] Merve İstil Arşivi (18.4.2015).

Fotoğraf 30: Edirne Yahudi Mezarlığı, Kasım 1922[402].

Edirne. Alliance erkek okulu. 1904

Şekil A. 3: Edirne Alliance Okulu (1904)

Fotoğraf 31: Edirne Alliance Okulu (1904).

[402] http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/ (13.10.2018).

Fotoğraf 32: Bugün İnönü İlkokulu olarak hizmet veren Alyans Okulu Binası.

Fotoğraf 28: Corinne Hasdai (sağda), kız kardeşi Beki (solda) ile birlikte 25 Kasım 1950, Edirne'nin Kurtuluşu kutlamaları sonrası Foto Sümer'de çektirdikleri fotoğraf[403].

[403] Corinne Hasdai Arşivi.

Fotoğraf 29: Lea Halfon, düğününde Sazan Balığından atlama geleneğini gerçekleştirirken (1953)[404].

[404] Aydemir Ay Arşivi, No.20.

Fotoğraf 33: Regine – Davit Almaleh[405].

[405] Aydemir Ay Arşivi No.21.

Fotoğraf 34: Jak ve Rene Sarfati[406].

[406] Aydemir Ay Arşivi, No.22.

Fotoğraf 35: Betin Bea Sarfati ve Ailesi[407].

[407] Aydemir Ay Arşivi, No.23.

Fotoğraf 36: Betin Bea Sarfati'nin Babaannesi ve Büyükbabası Bea - Salomon Ovadya[408].

[408] Aydemir Ay Arşivi, No.20.

Fotoğraf 37: Nesim Lago, Donna Lago, Lusi Lago, Nesim Niego, Mevorah Lago, Neyama Adato, Salamon Adato, Sason Polikar, Jak Behar, Cela Behar, Klara Behar, Lina Adato, Neyama Adato ve Salamon Adato[409].

[409] Aydemir Ay Arşivi, No.24.

Fotoğraf 38: Milli bayramda İda Avigdor ve arkadaşı[410].

[410] Aydemir Ay Arşivi, No.25.